

Азад Нәбијев

ЕЛ НӘҒМӘЛӘРИ ХАЛГ ОЈУНДАРЫ

Азад Нәбиев

ЕЛ НӘГМӘЛӘРИ ХАЛГ ӨЈУҢЛАРЫ

АЗӘРБАЙЧАН
ДӘВЛӘТ
НӘШРИЙАТЫ
Бакы · 1988

ББК 665
Н 12

Эсэрэ
филолохија елмләри доктору
Паша Әфәндијев
рә'ј вермишдир.

Нәбијев А. М.

Н 12   Ел нәгмәләри, җалг ојунлары. Бакы, Азәрнәшр
1988, сәh. 168

Н 4702060100—132
М—651—88   179—88

ББК 66 5

ISBN 5—552—00177—x

Набиев Азад Мозлуд оглы

НАРОДНЫЕ ПЕСНИ, ЗРЕЛИЩА
(на азербайджанском языке)

Редактору Элөвсөт Агаларов. Рәссамы С. Шатиков.
Бәдии редактору Б. Хананјев, Техники редактору М. Балакишијев.
Корректорлары Е. Фејзуллајева, А. Бағырова.

ИБ № 4045

Лыгылмага верилмиш 09. 03. 88. Чапа имзаланмыш 22. 08. 88.
ФГ 04093. Форматы 84×108^{1/32}. Китаб-журнал кағызы. Әдәби гарнитур.
Жүксөп чап үсүлү илә. Шәрти чап вәрәги 8,82. Шарты рәнкли сурати 9,45.
Үчот нәшр вәрәги 8,6. Тиражи 17 000. Сифариш 270. Гијмети 1 ман. 10 гәп.
Азәрбајҹан ССР Дәвләт Нәширијат, Полиграфија ва Китаб Тичарәти
Ишләри Комитети.

Халглар Достлугу орденли Азәрбајҹан Дәвләт Нәширијаты, Бакы — 370005,
Һүсү Начыев күчәси, № 4.

Мәтбуат истеңсалат санае бирлиji,

«Гызыл Шәрг» мәтбәеси, Бакы, Һәзи Асланов күчәси, № 80.
Государственный комитет Азербайджанской ССР по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли.

Азербайджанское ордена Дружбы народов государственное
издательство «Азернешр». Баку—370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.

Производственное промышленное объединение по печати.

Типография «Красный Восток». Баку, ул. Ази Асланова, 80.

© Азәрнәшр, 1988

МУДРИК- ЛИК ДҮНДАСЫ

ӘМӘК НӘФМӘЛӘРИ

Сөзүн сеңркар гүдрәтинә бәләд оланлар јахшы билирләр,—сөз улу кечмишләрдән инсанын әлиндән тутмуш, она јол қөстәрмиш, дәрдини-мә'лалыны азалтмыш, сөз инсаны јашатмыш, камилләшдирмишdir. Охла, каманла, гылынчла, галханла алынмајан галалар сөз күчүнә фәті едилмишdir. Сөз хаганлары, шаһлары тахтдан салмыш, ганлы фәрманлары дәјишиш, сөз севән үрәкләри бир-биринә говушдурмушшур. Е'чазкардыр сөзүн гүдрәти...

Сөзүн сеңркар гүдрәти әмәжи нәфмәж чевирмиш, инамы, истәжи, сынағы сөзүн күчү илә нәсилләрә јадикар етмишdir, инамдан, сынагдан, алгышдан, гарғышдан бәдии абиәдә јаратмышшыр. Халгын нағизәсиндә, құндәлик мәишәтиндә, дилиндә һәмин абидәләр јашаја-јашаја бу күнә гәдәр кәлиб чатмышшыр.

Сөз чох ибтидадан сәнәт јаратмышшыр, нәфмә јаратмышшыр, инсанын әмәйини, ишини ритмләшдирмишdir. Инсан сөзүн гүдрәтинә инанмыш, инамыны, сеңрини, алгышыны сөзлә кәләчәјә јадикар етмишdir... Инсан сөздән гүдрәтли бир мә'нәвијјат, гүдрәтли бир сәнәт јаратмышшыр. Онун һәр сөзү, һәр кәлмәси јаддашларда јашамыш, чилаланмыш, бу күнүмүзә гәдәр кәлиб чатмышшыр. Бу сәнәт дүнjasынын һәр кәламы нә гәдәр улу, һәр гәлпәси нә гәдәр мұдрикdir!

Бу мұдрикlik дүнjasына кәлин бирликтә сәјаһәт едәк...

Халг поэзијасынын ән гәдим жанрларындан олан әмәк нәфмәләриндә әкин, бичин, чүтчу һәјаты тәрәннүм едилр. Бу нәфмәләр әкинчинин билаваситә әмәк просесиндә јаратдыры, ифа етди әнфмәләрdir. Онлarda «мәгсәд исә әмәжи ритмләшдирмәк вә јүнкүлләшдирмәкдән ибарәт олмушшур»¹. Әмәк нәфмәләриндә чүтчу әмәјинин тәрәннүмү, гүд-

¹ Паша Әфәндиев. Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијаты. Бакы, 1981, с. 74.

сијјәтин, мүгәддәслијин, әкин просесини јүнкүлләшдиရәи васитәләrin вәсфи е'чазкардыр. Әкинчи нәфмәләри отураг һәјат шәраитинә кечән, илкин әкинчилик мәдәнијјәтинин әсасыны гојан улу бабаларымыз тәрәфиндән јарадылан еркән нәфмәләрдәндир. Онлар бир вә икى сәсдән ибәрәт олуб дамии тәкмилләшмә просеси кечирмишdir. Инсанын илк «а»лары, «һа»лары, «һә»ләри, «һо»лары халг поэзијасынын бу илкин рүшејмләрини јаратмышшыр.

Бу сәсләр әсасында исә илкин мисралар — көрүлән ишин аһәнкинә ујғун ритмли сәсләр системи јаранмышшыр. Мәсәлән, илкин мәрһәләдә јаранан «һо, һола», «һо» ритмли сәсләр системи, һоооооо, һолаа вә һоооооо¹ сәсләр системин тәкмилләшмә вә инкишаф просеси нәтичәсиндә јаранмышшыр. Заман кечдикчә даһа мүрәккәб сәзләр системи јаранмыш, аһәнкли, вурғулу, алитрасијалы поэзија формалашмышшыр. Бир һечалы, бир мисралы әкинчи нәфмәләриндән 2—3 һечалы, 2—3—4 мисралы әмәк нәфмәләри јаранмышшыр.

Бу күн бизә қәлиб чатан әмәк нәфмәләриндә халгын илк әмәк һәјаты, биркә иш просеси илә бағлы элементләрин мұнағизәси күчлүдүр:

E'hhe, ohhe күч вер, ho,
Күч вер ho, күч вер ho
Авалым дүздә галыб
Күч вер ho, күч вер, ho, күч вер ho².

Бу әкинчи нәфмәсинин халг ичәрисиндә јајылмыш башга бир варианты исә ашағыдақы формада гејдә алынмышшыр:

Ehhe, ehhe,	Авалым
Күч вер, hoo...	Дүздә галыб
Күч вер, ho,	Күч вер, ho...
Күч вер, ho,	Күч вер, ho,
Күч вер, ho,	Күч вер, ho.

Әкинчилик һәјаты илә бағлы гејдә алынмыш башга био нәғмәдә исә чүтчуңүн јаҳын көмәкчиси олан өкүзүн ишкузарлығы тәрәннүм олунур, чүтчу вәфалы иш ѡлдашыны галан торпағы да шумлајыб баша чатдырынча зәһмәтә гатлашмаға ғағырыр:

ho, ho, ho, ho,
ho, ho, ho-һо өкүзүм

¹ Бах: Азәрбајҹан фолклору антолокијасы, I китаб, Бакы, 1968, с. 242.

² Нәфмәләр, инанчлар, алгышлар, Бакы, 1986.

Буду бүтө өкүзүм,
Бир гарыш торпаг галыб
ho, ho, ho,
hoho, hoho өкүзүм.

Шәкли бахымдан хүсусилә мараг догуран башга бир әкинчи нәфмәсіндә исә торпағы шумлајыб гурттаран чүтчүнүн сәпинин көјәрмәсіни сәбірсизликлә қөзләдійинин шаниди олуруг:

Торпага атдым туму, броj!
Көjәр сәмәнім броj!..
Дәjәk сәмәні броj!
Броj, броj, броj...

Шифаһи поезијамыза һолавар ады илә дахил олан әкинчи нәфмәләри јарапдығы дәврдән башлајараг мұхтәлиф инкишаф мәрһәләләри кечмишdir. «Һәр бәнді 4 мисрадан ибарәт һолаварлар нисбәтән јаҳын заманын мәһсулуудур. Лакин мажкал, һодаг вә дәjүнчүләр әксәриjјәтлә гәдим, јаҳуд ики мисрадан ибарәт һолаварлары охујурлар. Дәрд мисрадан ибарәт һолаварлары охујарқән, соң заман ики мисрасыны ихтисара салыр, әвәзинде гәдим һолавары нәгәрат јериндә охујурлар»¹.

Заман кечдикчә һолаварлар өз формаларыны сабитләшdirмишdir. Једдилик ше'р јарапдығдан соңра исә әмәк нәфмәләринин бир соң башга нұмунәси кими һолаварлар да бајаты шәклини гәбул етмишләр.

Гара кәlim, күндә мән,
Келкәдә сән, күнда мән,
Сән жат гаја дибиндә
Гоj гаралым күндә мән.

Jaхуд: Алa кәlim бизә кәл,
Дағдан ениб дүзә кәл,
Дырынағынын көзүjлә
Гара дүзу бәзә, кәл.

Шүбhәсиз ки, бу нұмунәләр нисбәтән сонракы дәврләрин мәһсулу олуб, јараныш етибary илә шифаһи поезијамызда једдилик ше'рин һаким мөвгеji илә бағлы олмушdур. Халг ичәрисинде бу формада јаранан нұмунәләрдә әкинчи нәфмәләринин илkin жанр хүсусијjәтләri илә бағлы елементләr—нәгәратлар мұhaфизә едилмишdir.

Торпагым овут олду,
Тохумум говут олду
Нұш ho
Гара нәrim, нұш ho...
Ала кәlim, нұш ho...

Нәгәрат һиссәсіндәki «гара нәrim», «ала кәlim» ifadәләри дәjишкәn олуб бә'zi нұмунәләрдә, «ана кәlim»,

¹ Азәрбајҹан фолклору антолокијасы, с. 242.

«Кәлча кәlim», вә с. шәкилләрдә ишләнмишdir. Шифаһи нитгәdә нәгәратсыз әкинчи нәfмәсінә тәсадүf едилмир.

Әмәк нәfмәләrinde мараг догуран мәсәләләрдәn бири dә сөзүн етимологи изаһыдыр. Мә'lумдур ки: «holavar» сөзүнүн мәншәjindәn бәjс едәркәn фолклоршұнаc Э. Ахундов көстәрик ки, «holavar» сөзу «ho» илә «var» сөзүнүн бирләшмәsindәn әmәlә қәлмишdir. Чох ehtimal ки, «la» шәкилчиси дилимизин aһәnkinә уjfун олараг бу ики сөзу бирләшdirмәk үчүn араja кирмишdir. «ho»—hejvan, «var» исә—ket демәkdir (hejvan, ket!)¹.

Лакин һолаварлarda инсанын мүгәddәs варлыглara e'tigadınyнын izlәri нәzәrә charpmagdadыr. Чин, hинд, скандинаv вә Шәрг халгларынын шифаһи јарадычылығында «ho» мүgәddәs варлыг мәfhiумunu ifadә etmiшdir. Түркдилли халгларын, о чүмләdәn бизim шифаһи поезијамыздакы мөvsүm вә мәрасим нәfмәlәrinde «ho»lar инсаны өз арзусуна.govушduран, сәадәt вә хошбәхтlijә јетирәn rәmzләr, мүgәddәs варлыглар кими тәrәnnүm еdiлиr:

А «ho»лара,
«ho»лара
Jaхуд:
«ho»лара...

«ho»лара

Гурбан кәsәk

«ho»лар
«ho»лар
Tахыл бол олсун.

Бир сыра һалларда исә «ho»лара сиtajiш еdәn инсанын мурада јetmәsi нәfмәlәrdә tәrәnnүm еdiлиrди:

«Ho»лара диләk
Етдим.
Сүбh үстү мурада
Jетдим...

Көrүndүjу кими, «ho» мүgәddәs варлыг мәfhiумunu ifadә etmiшdir. «Var» сөзу исә охшама, нәfмә mә'насыны вериr. Mүgәddәs варлыглар, totemләr mә'насыны dashyjan «holar» ifadәsinә goшулан «var» сөzүндәn «holarvar» formasы јаранышdыr. Bu исә hәrfi mә'nada mүgәddәs варлыглар һагында нәfмә kими изаһ олuna биләr. Diliмizin aһәnkinә ujfун олараг «holavar» сөz көkүndәki чәm шәkiлчисини «r» самити дүшмүш вә ilkin форма халгын шифаһи поезијасында һолавар шәклиндә jашамышdыr.

САЈАЧЫ НӘFМӘLӘРИ

Шифаһи поезијамыза көчәri тајfalарын ilk әmәk нәfмәlәri kими daхil олан saјaчи нәfмәlәrinde gojунчулуг

¹ Азәрбајҹан фолклору антолокијасы, I kitab, с. 241.

һәјаты тәрәннүм олунур. Бир чох мәнбәләрдә исә сајачы нәғмәләри мәрасим нәғмәси һесаб едилир. Бу нәғмәләрин гојун гырхымы, дөл вахты, яјлаға көчәркән вә с. ән'әнәви надисәләрә бағлы мәрасимләр заманы ифадә едилиди көстәрилir. «Сајачы» мәрасимләrinин гәдим азәрбајчанлылар ичәрисиндә кениш јајылмасы бу нәғмәләrin сајачы мәрасимләrinдә мүһум јер тутдугуңу көстәрир. Лакиң бизчә, һәмин јарадычылыг просеси нисбәтән сонракы дөврләrin мәһсүлу олмушдур. Гојунлары өһиләшdirмә дөврүндә баşлыча мәшүүлийәти гојунчулуг олан түрк тајфаларының әмәк һәјаты илә бағлы олан саја нәғмәләrinә диг гәтлә нәзәр салдыгда гәдим инсанын бүтүн һәјатынын гојунчулугла бағлы олдугуңу көрүрүк:

Гојунлу евләр көрдүм, Гүрулу јаја бәнзәр.	Гојун вар кәрә кәзәр,
Гојунсуз евләр көрдүм Гүрумуш чаја бәнзәр.	Гојун вар күрә кәзәр. Кедәр даглары кәзәр. Кәләр евләри кәзәр ¹ .
Jaхud:	

Гојунлу евләр абад, гојунлу һәјәтләр фираван олмушдур. Гојунчулугла мәшгүл олан гәдим азәрбајчанлылар ичәрисиндә бу нәғмәләр гәдимләрдән галмыш, заман кечикчә тәкмилләшмиш, јени-јени формаларда јарадылачаг бу күн көрдүйүмүз шәклә кәлиб дүшмүшдүр. Ону да демәк лазымдыр ки, сајачы нәғмәләри өз илкин мәзмун хүсусиј јетини нисбәтән фәзал горујан нәғмәләрдән олмушдур.

Бу саја кимдән галды?— Адәм атадан галды Адәм ата кәләндә Гызыл өкүз дуранда	Бүгә сүнбүл саланда Дүнja биннәт оланда Муса чобан оланда... Шишлијимиз еркәчди ² .
---	---

Көрүндују кими, әслиндә саја нәғмәләrinин чох гәдим ләрдән јаранмыш илкин нәғмәләр олмасы онларын өзүндө тәрәннүм едилишидир. Йухарыда дејилдији кими, нисбәтән сонралар јаранан «Сајачы» мәрасими заманы охунан саја нәғмәләrinдә мәһсүлу боллуғу тәрәннүм едиләрди.

Академик М. Ариф јазыр ки, «...Гојунлар гузуламага башладығы заман чобан палтары кејмиш адамлар кәндбәкәнд кәзиб «Сајачы» мәрасими ичра едиirlәр». Мә'лумдур ки, гәдим түрк тајфалары ичәрисиндә бир сырға нәғмәләр инсанын боллуғ, варлыг арзусы илә бағлы јарандышдыр.

Өлчүлү шे'р гәлиби јарандыгдан сонра һәмин гәлибдә

¹ Ф. Көчәрли. Балалара һәдијјә. Бакы, 1972, с. 20.

² Женә орада.

саја нәғмәләри јаранмыш, беш мисралы, алты мисралы саја нәғмәләри формалашмышдыр, онларын һече системи 5—6—7—8 арасында дәжишән олмушдур.

Нәнәм, гојунун гарасы
Гырхлығы полад парасы,
Јаз күнү дәләмәси
Пајызды күрәмәси,
Гыш күнү говурмасы¹.

Мәрасимләрдә охунан нәғмәдә исә һәтта дөггүз мисралы формаја тәсадүф олунур.

Гыса-гыса кәләнин
Гысначағы дар олсун
Баса-баса кәләнин
Басмачығы вар олсун.

Бәрәкәти бол олсун
Сизин дә дамағыныз
Көрүм һәр вахт чаф олсун
Оғлумуз, гызыныз,
Күлфәтиниз саф олсун².

Ајры-ајры гарғыш вә алгышлардан ибарәт олан бу саја нәғмәсиндә шифаһи поэзијамызын даһа гәдим дөврләри илә бағлы изләр мүһафиżә едилишидир. Саја нәғмәләrinдә бу гәбилдән олан изләрә гисмән даһа тез-тез тәсадүф олунур.

Саја нәғмәләrinдә гојунчулуг һәјатынын мұхтәлиф саһәләри—итин, атын вәфасы, суруну сәдагәтлә горумасы, чәтиң анда чобанын вәфалы итини (бә'зи вариантыларда атыны) нарајламасы вә с. илә бағлы нәғмәләр дә вардыр.

Нәрамы кәлди,
Бәнәк, а бәнәк.
Гојуну басды
Бәнәк, а бәнәк
Бәнәк ha, а бәнәк ha...
Бәнәк ha, а бәнәк ha...

Jaхud:

Jaхud:
Бәнәк, а бәнәк ha
Жалын јалагда галды.
Бәнәк ha, а бәнәк ha
Бәнәк ha, а бәнәк ha
Бәнәк ha, а бәнәк ha...

Түтәкдә «Чобаны» һавасы үстүндә охунан бу маһныда инсанын ибтидаи дөвр әмәк һәјаты тәрәннүм олунур. Э Ахундовун јаздығы кими, «Чобаны» һавасы вә маһнысы чобанлар тәрәфиндән охунур вә түтәкдә чалыныр. Бу маһны да чох гәдимдир. Маһныда сөз аздыр. Лакиң мусигиси тә'сирлидир. Чобанларын гојунлар ичәрисиндә ифа етдији вә һамынын севдији бу һава илә әлагәдар олараг халг арасында бир сырға әфсанә дә вардыр.

Гојунчулуг нәғмәләри ичәрисиндә «Сајгыч нәғмәләри» вә јаҳуд «Хохлама» вә «Чүтләмә»ләр ады илә шифаһи поэзијамызы дахил олан нәғмәләр дә диггәти чәлб едир. Әслиндә бу нәғмәләр «Чобаны»нын давамы һесаб олунур.

¹ Ф. Көчәрли. Балалара һәдијјә, с. 21.

«Чобан бу маңны илә сүрү-сүрү гојунлары чүтләјиб юхлајыр. Итиб јоха чыхан олурса дәрһал билинир. Ала кәрә гојуну көрүр, тајыны көзләјир, ала кәрәни тајыны көрәндә гара күрә гојунун тајыны көзләјир. Чобан һансы гојуну көрмәк истәјирсө, онун адыны тұтәкдә чәкир, һәмин гојун кәлиб архача кечир. Адыны чәкмәдији гојунлар дајаныбын чобаны көзләјир. Бу минвалла гојунларын һамысыны юхлајыб гуртаратыр»¹.

Ала кәрә, тајын көрдүм,
Сары кәрә, тајын көрдүм
Гара кәрә, тајын көрдүм
Гүмрал шишик тајын көрмәк кәрәк
Гара күрә, тајын көрдүм
Өзүнү көрмәк кәрәк.
Сары кәрә тајын көрдүм
Гүмрал кәрә, тајын көрмәк кәрәк!

Чобанларын охудуғу нәғмәләр ичәрисинде икід чобанларын тә'рифинә һәсер олунан нұмұнәләр дә вардыр.

Професор Паша Әфәндиев бу нәғмәләрдән бәһс едәр кән һаглы олараг язырып: «Чобанлар һаггында мәңыларда сајачы сөзләринин бир гисмини тәшкүл едир... Бурада... чобан тә'риф олунур, онун әмәжи, жаһаышы, хидмәти, хејирхәнлиғы, гәһрәманлығы өн плана чәкилир»².

Шифаһи поезијамызда једдилик шे'р сабитләшдикдән соңра бајаты шәклиндә дә саја нәғмәләри жаранышты:

Гојунун үзу кәлди
Дүзләнді жүзу кәлди
Чобанын гучагында
Бирчә чүт гузу кәлди.

Жахуд:

Нәнәм, о халлы кечи,
Мәмәсін баллы кечи
Уча гая башында
Тутубду жаллы кечи.

Сајачы сөзләринин бајаты шәклиндә јајымыш бир чох нұмұнәсі исә «нәнәм» кәлмәси илә башлајыр:

Нәнәм, о курду гојун
Оттады, дурду гојун.
Аяғын жери дәйүр
Көрүбдү гурду гојун.

Жахуд:

Нәнәм, о нарыш гојун
Жуну бир гарыш гојун
Чобан сәндән күсубду
Сүдү вер барыш, гојун³.

Сајачы сөзләриндә ишләнән «нәнәм» сөзү әзизләмә, охшама мә'насыны дашишырып. Гәдим түрк тајфалары ичәрисинде охшамаг, әзизләмәккә даһа чох мәһсүл әлдә етмәк,

¹ Азәрбајҹан фолклору антолокијасы, I китаб, с. 277.

² Паша Әфәндиев. Азәрбајҹан шифаһи халғы әдәбијаты, Бакы. 1981, с. 76.

³ Ф. Көчәрли. Балалара һәдијә, с. 21—24.

арзуја, истәјә говушма ән'әнәси мөвчуд олмушдур. Џетта бир сыра мәрасимләримиздә қүнәш, жағыш, күләк вә с. әзизләмәккә қомәјә чағырылышты.

Сајачы сөзләринин мәншә хүсусијәтләри, онларын ети-моложи көкү бир сыра арашдырычыларын диггәтини чәлб етмишидир.

Саја сөзүнүн һәгиги вә мә'чази мә'налары илк дәфә Ф. Көчәрли тәрәфиндән изаһ олунмушдур. Мүәллифә көрә саја фарс дилиндә көлкә мә'насыны верир. Сөзүн мә'чази мә'насы исә мудафиә, һимајә етмәкдир. «Загағзија та-тарлары (азәрбајҹанлылар—А. Н.) бу сөзү не'мәт, жаҳшылыг, хејирхәнлыг мә'насында ишләдирләр. Бурадан да сајачы не'мәт кәтирән, боллуг кәтирән мә'насына кәлиб чы-хыр. Бу, қәзән сәjjар, нәғмәкар ашыг дејил, дәрвиш дејил, ади тәрәкәмә көчәридир. Пајызын ахырында, гышда евлә-ри қәзир, сәрбәст шәкилдә олан нәғмәләрлә ев һејванларынын хејрини тәрәннүм едир. Эвәзинде о, јағ, пендир, ун, буғда, дүйү вә с. шејләр алыр. Бу мәңыларда һејванларда мә-һәббәт ифадә олунур, онларын өзләринә мәхсүс характер чәһәтләри тәсвири едилер, жаҳшы, бол, мәһсүл арзусу ифа-дә олунур»¹.

Ф. Көчәрлинин саја нәғмәләри һаггында мұлаһизәлә-риндә икі гијметли чәһәт хүсусилә нәзәрә чарпыр. Бириңчиси, мүәллиф тамамилә һаглы олараг көстәрир ки, бу нәғ-мәләри охујан пешәкар ашыг вә жаҳуд дәрвиш дејил, ади тәрәкәмә көчәридир. Демәк, саја нәғмәләри гојунчулугла мәшғул олан түрк тајфаларынын әмәк һәјаты илә бағлы нәғмәләрдән олмушдур. Онлар ашыг репертуарларына кеч-мәздән әvvәл көчәри тајфаларын шифаһи ниттингдә мөв-тәрир ки, һәмин нәғмәләр «сәрбәст шәкилдә»² олмушдур. Жә-тәрир ки, һәмин нәғмәләр «сәрбәст шәкилдә»² олмушдур. Жаһа-ни түрк халглары ичәрисинде һәлә једдилик ше'р гәлиби формалашмаздан әvvәл бу нәғмәләр көчәри тајфалар ара-сында аллитрасија, аһәнк, вурғу, интонасија принципләри-нә уйғун шәкилдә жаранышты.

Жухарыда дејилди кими, академик М. Ариф дә сајачы сөзләрини малдарлыг мәңылары несаб едир. Професор М. Н. Тәһмасиб саја нәғмәләри һаггында язырды ки, азәрбајҹанча сај сөзүнүн бир сыра мә'насы вардыр. Бурадакы сај сөзү Дәдә Горгуд дастанында ше'р мә'насында ишләнән сај сөзү илә әлагәдардыр. Бә'зән диалекгләрдә «сој» сов шәклиндә инди дә ишләмәкдәдир: «создәи, сов-

¹ Ф. Көчәрли. Сајачы сөзләри. СМОМПК, 41-чи бурахылыш, 1910. с. 1—10.

² Женә орада.

дан». Бә'зи рајонларымызда исә «сав» аталар сөзү мә'насында ишләнишидир. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг еңтимал етмәк олар ки, «саја» нәфмә демәкдир.

«Саја» сөзү барәдә фолклоршұнас Ә. Ахундовун мұлахизәси дә мараг дөгуур. Онун фикринчә «Саја»—сај сөзүндәндір. Сајачы маһыларыны јарадан вә ифа едән пешәкар гојунчулар вә чобанлардыр. Соңалар гојуна да саја демишләр. Чох еңтимал ки, бу сөз гојунлары чүтләмәк вә сајмага әлагәдар олдуғу учун саја адланыштыр.

Сајачы нәфмәләри барәдә профессор Паша Эфендиев көстәрир ки, сај—сөз, аталар сөзү, нәфмә мә'наларында ишләнишидир. Анчаг диггәт едилрәсә, Ф. Көчәрлинин дедикләриндә дә һәтигәтә уйғун чәһәтләр вардыр. Она көреки, сајачы сөзләри мәһәз сајалы олмаг үчүн ше'рләрә ифадә едилән хејир-дуадыр. Бу, һәм дә һејвандарлығла әлагәдар мұхтәлиф мәрасимләрдә, мәсәлән, дөл, гырхым, яјлага көчмә, арана көчмә, арана кетмә вә с. вахтларда ифа едилмишидир.

Профессор В. Вәлиев бу барәдә жазыр: «Бабаларымыз тәбиэтә тә'сир көстәрмәк, ону әфсунламаг мәгсәдилә гојунларын дөл (гузулама) айнда хүсуси мәрасим кечирмишидир. Бу мәрасим гәдим түркдилли халгларын дедији кими «Сај» («дөл», «нәсил») мәрасими кими ишләнишидир. Мәрасим заманы хүсуси нәфмәләр ифа едилмишидир. Нәфмәни ифа едәнләрә «Сојчулар», охудуглары нәфмәләрә исә «Сојчу сөзләри» демишләр¹.

Фолклоршұнас Мұрсәл Һәкимов саја сөзләринин бир чох мә'наларла бағлылығыны көстәрир ки, бунларын да мүәjjән һиссәси полемик характер дашыјыр.

Бизчә сајачы сөзләри нәфмә мә'насында олуб, гәдим инсанын илкин еңтиячларыны өдәjән, инсанын илкин тәсәввүрләриндә мүгәддәсләширилән ев һејванларына мәһәббәтлә, умидлә бағлы шәкилдә јараныштыр. Бу нәфмәләр нисбәтән соңалар тәрәкәмә көчәриләрин дөл заманы боллуг, не'мәт арзусу дөгуран саја нәфмәләрине чеврилмишидир.

САҒЫН НӘФМӘЛӘРИ

Халгымызын гәдим дөвр малдарлыг һәјаты илә бағлы нәфмәләри ичәрисиндә сағын нәфмәләри дә мүәjjән јер тутур. Сағын нәфмәләри көчәри тајфалар ичәрисиндә јаранса да, гыса мұддәтдә отураг һәјата кечмиш тајфалар ичә-

рисинде даға чох јајылмыштыр. Һәтта бир мұддәтдән соңра бу нәфмәләр онларын арасында да пешәкар сағын нәфмәсі кими танынмыштыр. Шифани поезијамызда кениш јајылмыш бу нәфмәләрин индијәдәк «Сағын» ады илә жалныз бир нұмұнәси мә'лум иди:

Дутум, дутум,
Нәнәм дутум.
Сәни саған
Дутум, дутум.

Нәнәм дутум,
Дутум, дутум
Бачым, дутум¹.

Әлдә олан жалныз бир нұмұнә барәдә данышарқән көстәрирләр ки, «Дутум, нәнәм» маһысы сағычы гадынлар тәрәфиндән анчаг инәкләр учун јарадыштыр². Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу нәфмәләр дә илк дәфә көчәри тајфалар ичәрисинде јараныштыр. Гојунчулугла бағлы нәфмәләр, о чүмләдән саја нәфмәләринде дә гојунун тә'рифи нәнәм кәлмәси илә башлајыр.

Нәнәм а назлы гојун,
Гырговул қөзлү гојун.
Пендири қасмә-қасмә
Гатығы үзлү гојун.

Бу саја нәфмәсіндәки «нәнәм»лә «Дутум, нәнәм» нәфмәсіндәки «нәнәмин» ејни мәншәдән олмасына шубhә етсіндән. Һәр ики нәфмәдәки «нәнәм» сағынла бағлы ишләнишидир.

Еңтимал ки, гојунчулугла мәшгүл олан тајфалар ичәрисинде јајылан сағын нәфмәләри отураг тајфалар ичәри-сіндә јајылдығдан соңра өзүнәмәхсүс формалашма мәрһәсіндә кечмишидир. Жени шәрайтдә гојун сағынчыларынын јаратдығы нәфмәләр отураг тајфаларын репертуарында жени форма кәсб етмиш, лакин өз илкин хүсусијәти илә бағлы «нәнәм» поетик тәркибини дә мұһафизә етмишидир. Пешәкар сағынчыларын репертуарындан жазыја алынмыш сағын нәфмәләринде—ејдирмәләрдә дә ејни хүсусијәт өзүнү көстәрир:

Нәнәм, нәнәм,
Сәни саған
Мәнәм, мәнәм
Күл мунчукум
Бојундадыр,
Мәмәләрин
Гојундадыр.
Гујруғуну
Фарағат гој.

Ајағыны
Иранат гој.
Бујнузунда
Үзэрријим.
Ев-ешијим
Бәзәријим
Нәнәм, нәнәм
Сәни саған,
Мәнәм, мәнәм...

¹ Әтрафлы бах: Вагиф Вәлиев. Гајнар сөз чешмәси, с. 28.

¹ Азәрбајҹан фолклору антолокијасы, I китаб, с. 13.

² Женә орада.

Көрүндүјү кими, бу нәфмәдә сағымын бүтүн ритми, аһәнки экс олунмушдур. Сағынчы һејванын көзә қәлмә-сүндән горхуб онун бүйнүзүна үзәрлик кечирмиш, бүтүн жашаышынын тә'мин олунмасыны онун ады илә бағлајараг һәтта «ев-ешиим, бәзәрийим» дејә ону охшамышды.

Башга бир нәфмәдә исә сағычы өз арзусуну белә ифадә едир:

Дутум, дутум,
Нәнәм дутум
Әмчәйиндән
Гаймаг тутум.
Дутум-дутум.
Анам, дутум,
Сүбнү сүдүндән
Пендир тутум.

Дутум, дутум,
Бачым, дутум
Күпәләрим
Долсун яғла.
Балалармы
Бу яз сахла.
Дутум, дутум...
Анам, дутум...

Шифаһи поэзијамызын илкин дөвр нұмұнәләрі учун нә-гәратларын тез-тез тәкрапы, формал характер дашијан сөз, мисра, һәтта бәндләрин мөвчудлуғу характер чәһәтләрдән-дир. Дикәр әмәк нәфмәләринде олдуғу кими, сағым нәфмәләринде бу хүсүсийәт гисмән дә олса мұһафиәз едилмиш-дир. Шұбнәсиз ки, бу нәфмәдә ишләнән «дутум, дутум», «нә-нәм дутум» мисралары, жаҳуд сөзләри охшатма характери дашимышдыр. «Дәли вә бәд, һәмчинин тәзә доғандан вураган инәкләр судләринин сохуну желиләринде кизләдирләр. «Дутум, дутум нәнәм» маһнысы онлары јумшалтмагдан өт-ру сағыларкән ифа едилтир. Бу маһныда ритм, аһәнк әсас-дыры. Сағычы «Дутум, нәнәм» ифадәсini мүәjjән аһәнкә уйғун олараг он-он беш дәфә тәкрап едир. Өз көзәл сәси илә инәjә тә'сир көстарир, онун јавашымасына, сох сүд вермәсінә наил олур. Бу маһны да сөзүн аһәнкә уйғун уза-дышыбы гысалдылmasы илә ифа едилтир. Сәс тәкрап олдуг-ча, аһәнк сәлисләшир вә көзәлләшир»¹.

Жени топланмыш башга бир сағын нәфмәсіндә дә бу хүсүсийәт айдын шәкилдә нәзәрә чарпыр:

Дутум, дутум,
Нәнәм, дутум
Дутум, дутум
Анам дутум
Гончулара
Яғ борчлуюм,
Орман, бостан
Бағ борчлуюм
Дутум, дутум
Күл үстүндә

Гонча кәлиб
Дутум, дутум,
Күлпәријә
Хонча кәлиб...
Нәнәм, дутум...
Чыхар мәни
Гызым, яза
Дутум, дутум
Тој тојлајаг
Кор Нијаза...

¹ Азәрбајҹан фолклору антолокијасы, I китаб, сәh. 246—247.

Көрүндүјү кими, сағынчы арзу вә истәкләрини бир-бир хатырлајыр, бүтүн бунларын һәјата кечмәсини мәһсулуң боллуғу, чохлуғу илә бағлајыр. Һәтта нәфмәдән көрүндүјү кими, бајрам хончасы қәлән Қүлпәринин хончасынын гајтарылмасы, айләнин жаза чыхарылмасы, жазда Кор Нијаза тој дәјдүрүлмә арзусуну да сағынчы нәфмәдә һәзин бир аһәнкә ифадә едир. Артыг бурада һејвана антропоморфик тәсәввүрүн изләрини көрүрүк. Һејвандан бол мәһсул алмаг үчүн ону әзизләjән сағынчы әмәк просесинде аһәнкин, охшар сәсләрин ритмик тә'сир илә бағлы охшадыры һејваны инсанлашдырыр, өз арзу вә истәјини онунла бөлүшүрки, бу да сох гәдим тәсәввүрләрә бағлы жарадычылыг ән-әнәси кими нәзәрә чарпыр. Тәбии ки, форма ेтибары илә дә бу нәфмәләр мараг доғуур вә онларын бир соху «Гара-оғлу» вә «Қитаби-Дәдә Горгуд» поетик үслубуну хатырладыр.

Сағын нәфмәләринин сонракы дөврләрдә дә жарнамасы давам етмиш вә сағынчылар арасында бу күн бајаты шәклиндә жајылмыш сағын нәфмәләри вардыр. Мәсәлән:

Сүзүл ах, кәһриз инәк,
Көвдәси дәйлиз инәк
Сүд сағым, гаймаг тутум
Олмајым сөңсиз инәк.

Jaхуд:

Этирили дарчын инәк,
Желини гырчын инәк,
Әнбәрли яғын олур
Дурушу хырчын инәк.

Сағын нәфмәләри һәлә топланма мәрһәләсіндәдир. Ајры-ајры пешәкар сағынчыларын шифаһи нитгинде жашамда олан бу нәфмәләрин топланылыб жазыя алынmasы вә нәшри шифаһи поэзијамызын сох мараглы нұмұнәләринин өјрәнилмәсінә, шұбнәсиз мұһум көмәк олачагдыр.

ОВЧУ НӘФМӘЛӘРИ

Азәрбајҹан халг поэзијасында жарнамасы даһа гәдим дөврләрә бағлы олан нәфмәләр ичәрисинде овчу нәфмәләри дә хүсуси јер тутур. Овчу нәфмәләри овчуулуг пешәси илә бағлы жарнамышдыр. Илкин овчу нәфмәләри чидалы, чағырышлы сөзләрдән ибарәт олумушдур. Бу нәфмәләр аз-сөзлү нәфмәләр кими шифаһи поэзијамыза дахил олумушдур. Овчу нәфмәләри бир сыра һалларда түтәкдә, фитдә чалынан һаваларла мушаһидә олумушдур. Пешәкар овчуларын, чобанларын чалдыры бу һавалар бә'зән гушлары, һејванлары жатырарды. «Давла илә ова чыхан бир нәфәр «Чүтләмә» һавасыны чалдырыр. Мусигијә алудә олан һеј-

ванлар вә гушлар овчуну тамамилә унудурлар. Овчу бу минвалла даһа чох нејван вә гуш овлаја билир¹.

Илк овчу нәфмәләриндә овун угурлу олмасы, «ав авлыjan, гуш гушлајан» овчунун бүтүн овчулуг аләтләриндән—охундан, каманындан, гәмәсиндән, торундан, шаһининдән, туласындан тутмуш, овчунун ов көзләмәси, онун һәјәчаны, сојуга дәзүму, гар үстүндә сүрүшмәси вә и. вә и. а. Йамы шифаһи поэзијамызда әкс олунмушдур. Јазыја алынмыш бә'зи нұмұнәләр овчу нәфмәләринин үмуми мәзмуну барәдә мүәjjен тәсәввүр јарадыр:

Ова кедән,
Овун туш,
Овун олсун
Марал, гүш.
Ову вуран
Камарын
Батсын кәзән
Јаманын.
Дағ-дәрәдә

Гурд-гушу
Сәһәр-ахшам
Ләрзә-лүрзә
Салан кәл..
Бәдһејбәтдән,
Бәдәсилдән,
Бәднәэрдән
Долан кәл.

Адәтән овчунун архасынча аналарын, севклиләриң охудуғу бу нәфмәдә овчуја угурлу овла јанаши, бәдһејбәтдән, бәдәсилдән вә бәднәэрдән горунуб евә гајытмағы арзу олунур. Јазыја алынмыш бир овчу нәфмәси форма е'тибары илә мараг доғурдуғу кими, мәзмунча да нәзәри чәлбәдир:

Кәләр авчум
Күләр авчум,
Бизим сирри
Биләр авчум
Кәтүрдүм једди
Әләжи
Бағладым
Једди боғчаны,
Једди бәләжи.
Додум оғланы.

Асдым дивардан
Дивләр јыхан
Каманы
Кәләр авчум
Күләр авчум
Бизим сирри;
Биләр авчум
Кәләр овчум
Күләр авчум.

Овчу һәјаты илә бағлы јаранмыш бу нәфмәниң сонунда-
кы парча нәгратдыр. Нәфмәниң даһа гәдим дөврләрлә бағ-
лы јаранмасы шәкисидир. Мәзмундан көрүнүр ки, једди
гызы олан овчу евдән баш көтүрүб кетмишdir. Евинин
диварындан әләк асыб евдән чыхмыш вә демишdir ки, оғ-
лум олса дивардан каман ас, гајыдыб кәләрәм, әләк гал-
са, јурда бир дә гајытмарам. Нағылларда овчу һәјаты илә
бағлы раст кәлдијимиз бу мотив овчу нәфмәләриндә дә ја-
шаһырмыш. Оғлан додум ана дивардан једди гызын әләји-

ни көтүрүб, јеринә каман асыр, гызларыны овундурууб ата-
ларының кәлиб чыхачағы үмиди илә онлары севиндирир.
Башга бир нәфмәдә исә оху гурттаран овчунун дилиндән бә-
лә дејилир:

Аj аһум,
Қәза аһум
Дағлары
Бәзә аһум.
Аj аһум
Ала аһум
Ох атым
Іара аһум.

Аj аһум,
Бала аһум
Дырмашиб
Јала аһум.
Каманда
Охум жохдур,
Дүшәсән
Тора, аһум.

Овчу нәфмәләриндә тәсвир олан објект билаваситә ин-
санын һәјаты, мәишәти, овчулут пешәси илә бағлы олуб ај-
ры-ајры лөвһәләри көз гаршысында чанландырыр. Јара-
ныш е'тибары илә нисбәтән сонралар тапмача шәклини душ-
мушдур. Мәсәлән, кечә вахты пусгуда дајанан овчунун
чобанла растлашаркән гејри-ихтијари олараг дедији аша-
ғыдақы нәфмәжә фикир верәк:

Һинд-һиндичә,
Диши әјричә
Іара кедирсән,
Бу јары кечә?

Јаҳуд, чејран овламаг истәјән овчу пусгуда овнуң көрүп
вә севинчәк астадан охујур:

Һилим-һилим кәһәр ат,
Килем мәрчан кәһәр ат
Ағзында гыл сичим
Башында тир кәһәр ат.

Овчу нәфмәләриндә даһа гәдим көрүш вә тәсәввүрләр-
лә бағлы мотивләрә, сүжетләрә, образлара да тәсадүф олу-
нур. Мә'лумдур ки, овчулугла бағлы әсатири тәсәввүрләр
түрк тајфалары ичәрисиндә даһа гәдим тәсәввүрләрдән
олмушдур. Онлардан бириң көрә ов овламаға кедән овчу-
нун гаршысында ов дајаныр, лакин Ов танрысы овчуја
атәш ачмаға имкан вермир. Ох, каман сонракы дөврләр-
дәки силаһ кими ишләнир. Овчунун лап јанындан кәлиб
кечән ова ох, күллә туш кәлмир. Јаҳуд әксинә, тор гуран
овчу ѡлда јубаныр, вахтында тора јетишмир, тор гыры-
лыр, ов азад олур. Бир сыра налларда исә Ов танрысы ов-
чуну јухуја верир. Мәсәлән, овчу нәфмәләринин бириңдә
буунун шаһиди олурug:

¹ Азәрбајҹан фолклору антолокијасы, сәh. 247.

Сәјжада бах, сәјжада
Торун гуруб гајада.
Торуна тәрлан дүшүб
Кімсәси јох ојада.

Овчулугла бағлы мифик сұжетләрдән бири дә Ов танысының көмәji илә овчунун ов тәрәфиндән овланмасыдыр. Адәтән овланмасы ясаг олан һејванларын овна чыхан овчулар белә вәзијјәтә дүшүрләр. Ов танрысы онлары овлајыб дустаг едир, онлара чох чәзалар верир, ясаглы һејванлар ох атмајағына анд ичдирир: Овчулар тикандардан чәпәр чәкир, мешәликләрдән јол ачыр, канканлыг едир, чох зәһмәти ишләр қөрүр. Вә’дә вахты тамам олана Ов илаһәси көзәл бир гыза чеврилир, овчу она вурулур. Елә әлини узадыб вүсала жетмәк истәјәндә илаһәниң әли гамчылы дајеси қәлиб, овчуну әvvәлки ов јеринә гојуб қәтирир. Ҳалда олан бә’зи сұжетләрдә үрәжи кечән овчуну дајә әvvәлки ов јеринә қәтириб атыр. Овчу нуша кәләндә көрдүкләринин јуху олдуғуну зәнн едир.

Шиғаңи поэзијамызда «Әкил-Бәқил» адлы гәдим овчу нәфмәси вардыр. Бу нәфмә узун мүддәт ушаг фолклору нұмынәси несаб едилән «Дүзкү» ады илә халг поэзијасына дахил олмуштур. Лакин диггәт жетирдикдә һәмин нәфмәниң овчулуг мифи илә бағлы олдуғу айдын нәзәрә чарпыр¹.

Ушаг фолклору нұмұнәси несаб едилән бу нәфмәдә гәдим мифик тәсәввүрләр айдын шәкилдә экс олунмуштур. Гәдим инсанлар Әкил-Бәқили ов танрысы несаб едәрдиләр. Онлара сәчдә етмәк инсанлара хошбәхтлик қәтириди кими, инкар етмәк дә овчу үчүн сон дәрәчә тәһлүкәли иди.

Кетдим ону тутмаға,
О, мәни тутмуш иди.

Инсаны хилас едән исә башга мифик танрыдыр. Бу мифик танры ов архасынча кедән овчуну тутуб мејдана салмыш, она ишкәнчә вермиш танрыдан фәргли оларға инсан на чәпәр чәкиб јол ачмагда көмәк едир. Овчу бурада «гызылкүлә долашыр», көзәл пәри либасында көзүнә қөрүнән илаһәјә вурулур, әлини узадыб мурада жетмәк истәјәндә јухарыда гејд едилди кими илаһәниң дајеси қәлир вә овчу әсир олдуғу мејдандан гачыр. Әслиндә әли гамчылы дајә овчунун гарышында гачмаг үчүн јол ачыр. Қөрүндүй кими, дүзкү ады алтында верилмиш, кичик нәфмәдә тәрәнүм олунан мотив гәдим түрк тајфаларының ов танры-

сы илә бағлы тәсәввүрләри илә чох јахынлашыр, бә’зи һалларда исә ејниләшир.

Нәфмәдә мифик тәсәввүрләрлә јахындан сәсләшән бир нечә мотиви нәзәрдән кечирәк: Мәсәлән, Әкил-Бәқил ики гардаш, ики танрыдыр. Мифологи тәсәввүрләrimиздә инсаның гуш, јаҳуд эксинә, гушун инсан шәклинә дүшмәси тез-тез тәсадүф едилән һадисәдир. Дикәр тәрәфдән гәдим түрк тәсәввүрләриндә гошалашдырма дәрк етмәниң мүһүм амилләриндәндир. Бир образ әсасында икничисини јарагмаг вә онлары образлашдырмаг әсасында, фолклор сұжети јаратмаг ән’әнәси һәлә гәдимләрдән мөвчуд олмуштур. Ф. Енкелс гәдим халдеј мәдәнијјәтиндән бәһс едәркән көстәририди ки, әфсункарлыгla бағлы сәнәтиң јарандасында гошалашдырмаг вә зиддијјәтләри гарышалашдырмаг мүһүм амилләрдән бири олмуштур. Әкили гошалашдырмагла Бәқил танрысыны јарадан халг сонрадан Гыраты гошалашдырыб ҆үрәти јаратмыш вә үмумиликдә дастан јарадычылығымызда гошалашдырма ѡолу илә сиңсилә образлар јаратмышдыр.

БАЛЫГЧЫ НӘФМӘЛӘРИ

Јараныш е’тибары илә даһа гәдимләрлә бағлы олан нәфмәләр ичәрисинде балыгчы нәфмәләри дә хұсуси јер тутур. Дүнија халгларының шиғаңи поэзијасында бу нәфмәләрдин дәниз вә чај әтрағында јашајан халгларын шиғаңи поэзијасында илкин инкишаф мәрһәләриндә јарандығы сәтимал олунур. Загағазија әразисинде јашајан күрчү, ачар вә дикәр халгларын балыгчы нәфмәләри, бу нәфмәләрдә јашајан овчулуг вә балыгчылыг тәсәввүрләрини экс етдириән вә айры-айры ибтидаи поетик тәркибләр, бәндләр, бә’зи һалларда исә мисра, јарым мисра вә гоша мисралар, охшар сөзләрин вә сәсләрин бирләшмәсендән јарандығы нәгәрлатлар вә с. топланыб нәшр едилмишdir. Күрчү фолклорунун топланмасы саһесинде апарылан експедицијала заманы 7 мин мисраја јахын балыгчы нәфмәси языја алыныб нәшр едилмишdir. Бу нәфмәләрин бәjүк әксәријјәтини Гара дәниз саһили бојунча узанмыш јашајыш мәнтәгәләринин сакинләри ичәрисинде јајылдығы гејд олунур. Загағазијаның қеоложи-чографи әразисинде дәниз, чај һөвзәләринин балыгчылығын инкишафы үчүн һәлә чох гәдимләрдән әлверишили әһәмиијәтә малик олан мүһүм һөвзәләрин Азәрбајчаның пајына дүшдүйү мә’лумдур. Белә зәләрин Азәрбајчаның пајына дүшдүйү мә’лумдур.

¹ Әтрағлы баҳ: Азад Нәбдиев. Типология и взаимосвязь азербайджанского и узбекского фольклора. Доктор. дисс. Тбилиси, 1981, с. 50—52.

бир факт мараг доғуур ки, Азәрбајчанын әразисиндән ахыб кечән 40-а яхын чај балыгчылығын инкишафы үчүн билаваситә әлверишли имканлара малик олмушдур. Вахтилә ил боју ахыб дәнизә төкүлән, яхуд дәнизә чатмајан бу чајларда балыгчылығын инкишафыны әкс етдириән фактлар бизә кәлиб чатмышдыр. Азәрбајчан әразисинин чох бөյүк һиссәсими әнатә едән Хәзәрин исә һәлә б. е. хејли әввәл «Шәргин балыг анбары олмасы» факты мә'лумдур. Тәбиидир ки, истәр Құр, Араз вә башга бөյүклү-кичикли чај кәнарында, истәрсә дә Хәзәрәтрафы јашајыш мәскүнларының әналиси балыгчылыгla мәшғул олмуш вә бу мәшғулийәт онларын шифаһи поезијасында балыгчылыгla бағлы нәғмәләрин јаранмасына сәбәб олмушдур. Қөркәмли Австрия сәјјаһы Тур Іејердал 1981-чи илдә Бакыда оларкән Гобустан гая рәсмләринә баҳмыш, бу рәсмләрин бөյүк әксерийјәтинин балыгчылыг һәјаты илә бағлы олдуғунуң көстәрмишдир.

Хәзәрәтрафы јашајыш мәнтәгәләриндә фолклор експедицијасында оларкән балыгчы нәғмәләри илк дәфә 1980-чи илдә геждә алынмыш, бу нәғмәләрин дәниз вә чајәтрафында јашајанларын шифаһи поезијасында чох гәдимдән мүһүм јер тутдуғу мә'лум олмушдур. Пешәкар балыгчыларла сөһбәт заманы мә'лум олмушдур ки, балыгчылар ичәрисиндә «Вәтәкә нәғмәләри» ады илә чох гәдимләрдән 40 нәғмә мөвчуд олмушдур. Вәтәкәдә ишә кәләнләр бу нәғмәләри өјрәнмәмиш балыг овуна чыхмазлармыш. Балыгчыларын дедијинә көрә вәтәкә нәғмәләри Аյын доғмасыны тәрәннүм едән нәғмә илә башлар, гајығын мәһкәмлијини, јелкәнләрин е'тибарлылығыны, салларын хилас олмасыны, торун мәһкәмлијини, овун уғурлулуғуну, аварларын давам-лылығыны вә с. әнатә едир, саһилин, торпағын көрүнмәсими, ишығын ачылмасыны алғышлајан хорларла—нәғмәләрлә гуртараарды. Балыгчы нәғмәләри ичәрисиндә балығы тора чағыран нәғмәләр мүһүм јер тутмушдур. Фитлә башлајан бу нәғмәләр хүсуси нәгәратлы хорларла гуртартмышдыр. Тору јығаркән, күләк, фыртына галхаркән охунан балыгчы нәғмәләри дә олмушдур. Тору атдығдан соңра ов көзләјен балыгчыларын севки, мәһәббәт һаггында охудугу нәғмәләр даһа кениш јајымышдыр. Бу нәғмәләр балыгчы нәғмәләринин нәгәратлары илә башланса да, ортада балыгчыларын шәхси арзу вә истәкләри илә бағлы мотивләри, таледән, мәһәббәтдән уғурсузлуг, јетимлик, кимсәсизлик, гәриблик вә с. кими мотивләри әнатә етмишdir. Балыгчы нәғмәләриндә мифологи тәсәввүрләрин мұнағизәсі—дәниз адамларының, су пәриләринин, ангонларын, танрыларын

тәсвири гүввәтли олмушдур. Бу нәғмәләрдә аллаһы чағыш чох гүввәтлидир.

Балыгчы нәғмәләри «jaħu» чағырыш нидалы нәгәратларла мүшәнидә олунур. Јазыја алдығымыз балыгчы нәғмәләринин демәк олар ки, һамысында «jaħu» нәгәраты мұнағизә едилмишdir. Мәсәлән:

Jahy,
hy, hy
Hy, hy
Jahy...
Рөjjама кирди
Jahy

Сиррими билди
Jahy
Дәржалара
Тор атдым
Үзүмә құлду
Jahy...

нәғмәсиндә әvvәлдә верилән нәгәрат хорла тәкrap едилir. Дејилдијинә көрә, хорла охунан бу нәгәрат аварларын сәсинә, ритминә уйғун олараг тәкrap олунур вә бә'зән дә гајыға һүчум етмәк истәjән нәһәнк балыгларын вәнимәjә душуб гајығдан узаглашмасына сәбәб олмушдур.

Нәғмәдән көрүнүр ки, «jaħu» бурада инсаның көмәк едән ангондур, танрыдыр. Бүтүн балыгчы нәғмәләриндәki бу ангону, танрыны чағырыш нидалы нәгәратлар исә тәбии ки, балыгчынын ибтидаи тәсәввүрләri, көрүшләri илә бағлайдыr.

Мәсәлән, ашағыдақы нәғмәjә диггәт јетирсәk, бурада фәлакәтә дүшмүш балыгчы һәјатының тәсвирини ажын көрә биләrik.

Кәтан үзүлду
Jaħu,
Суја дүзүлду
Jaħu,
Гајығым
Jelə дүшдү,
Бурулду
Селә дүшдү.
Сал қәтири
Сала кәлсин...

Нәғмәниң поетик гурулушундан көрүнүр ки, о ја әvvәлдән-ахырадәк хорла охунмуш, ја да нәгәратлар хорла тәкrap едилмишdir. Чох мараглыдыр ки, балыгчы нәғмәләри ичәрисиндә бајаты шәклиниң яхын нәгәратлы формада да тәсадүf едирик:

Гара јел, әсди, jaħu,
Сәбрими кәсди, jaħu,
Једди новчаваным үддүн
Ган етдин бәсди, jaħu,
Jaħu, hy, hy
Hy, hy, jaħu...

Бурада инсанын «jahy»ja—дәнис танрысына чох кәскин гәзәби, е'тиразы әкс олунур. Елә бил инсан узун мүддәт си-таиши етдиши танрыны инкар етмәјә назырлашыр. Бу е'тираз исә нәфмәдән көрүндүү кими, дәнисиздә баш верән фәлакәтлә әлагәдардыр. Жедди икиди дәнисиздә гәрг олан ананын дилиндән сөjlәнән нәфмәдә ана никаранчылығы өзүнү көстәрир. Дәнисэ чыхыш икидиндән никаран галан ана «гара жел» әсмәсиндән горхур, чошкун далгалары бир да-на ган етмәмәјә чағырыр.

Балыгчы һәјаты илә бағлы јазыя алыныш башга бир нәфмәдә исә ова чыхан балыгчынын ѡола дүшмәсини, онун дахили һәjәчаныны балыгчы чағырыш нидаларыны вә үму-милиқдә бүтүн ов просесини көрүрүк.

Тор долду	Дору аchan
Тарым олду.	Дору чек.
Гајығым	Салы, салы,
Ярым олду	Салы тут
Тору атан	Тору салан
Тору чек.	Тору тут...

Нәфмә бир нечә һиссәжә бөлүнүр. Биринчи һиссәдә ова чыхан балыгчынын кечәдән ѡола дүшмәси, ова назырлыг көрмәсидир. Икинчи һиссәдә «Жел бабаны нәннијә кириш-ләмәк истәjәn» балыгчынын арзусу ифадә едилүр. Бурадан көрүнүр ки, дәнис сакитдир. Жел баба нәннидә жатыр, балыгчы исә ону ојатмамаға чалышыр. Учунчү һиссәдә балыгларын тора јығылмасы, гајығын ѡарыя гәдәр балыгла долмасы тәсвир едилүр. Дөрдүнчү һиссә исә саһилә тәләсән балыгчынын һәjәчаныны әкс етдирир. Чох күман ки, бу нәфмә мұхтәлиф һиссәләрә бөлүнүш, онларын арасында нәгәратлар ифадә едилүр. Бу нәгәратлар узун мүддәт тәкрап едилүр вә нәфмәнин ары-ајры һиссәләрини бир-бириңе сый шәкилдә бағламышыр. Нәфмәжә диггәт вердикдә, бурада гәдим мифик тәсәвүрләрин әкс олундуруну да көрүрүк. Мәсәлән, «жел бабам нәннидәдир» ифадәсинин күләйин нәннидә жатырылмасы барәдәки әсатири сүжетлә бағлы олдуғу айданырыр. Гәдим азәрбајчанлыларын илкин тәсәвүрләринә көрә жел бабаны киришлә жатата бағлајан икид пәһливан ону бә'зән 7, бә'зән дә 40 күн нәннидә сахлајыр. Көрүндүү кими, күләк дә гәдим инсанын сиатаиши етдиши танрылардан олумышдур. Лазым оланда инсанлар ону көмәјә чағырдығы кими, лазым кәлдикдә ону сахламаға, жатырмаға чәнд көстәрмишләр¹. Сонракы тәсәвүрләрдә инсан ирадәсінә табе олмаг истемәjән гүввәләри

¹ Мифологический словарь, М.—Л., с. 171.

ајры-ајры гәһрәманларын күчү, көмәji илә рам етмишләр. Бу эн'энә гәдим түркләрин дастан јарадычылығында мүһүм јарадычылыг эн'энәләриндән биринә чеврилмиш, бир чох дастан сүжетләринин төрәмәсинә сәбәб олумышдур. «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы «Тәпәкәз-Басат» сүжети дә һәмиң эн'энә илә бағлы јаранмышдыр. «Жел»ин танры, аллаh кими вәсф едилмә мотивинә бир сыра башга халгларын ши-фаһи поезијасында да тәсадүүф едилүр. Мәсәлән, јунан мифолокијасында Еол күләк аллаhы кими тәсвир едилүр. Бурада Еолун дөрд оғлу һаггындакы әсатир гүтбләр вә чәhәтләрлә бағланыш, сонракар исә Библијада дөрт нөв жел илаһеси тәсвир олумышдур. «Жел баба» ифадәси Жел аллаhынын адыдыр. Триалет урумларында күләк аллаhы елә-беләчә «Желли баба» адландырылыр².

Балыгчы нәфмәләринин шәкли хүсусијәти, дахили поэтик структуру да тәдгигат бахымындан мараг доғуур. Ил-кин мушаһидәләр онларын јараныш е'тибары илә даһа гәдим олдуғуну, аллитрасијалы поезијасында җаранма дөврүнүн мәһсулу олдуғуну сөjlәмәjә имкан верир.

КҮМЧУ-ИПӘКЧИ НӘФМӘЛӘРИ

Халг ичәрисиндә бә'зән дә күмчү (күмзар) нәфмәләри ады илә танынан ипәкчи нәфмәләри шифаһи поезијамызда мүәjjән јер тутур. Бу нәфмәләрдә әсасен барама, онун әhәмиjjәти, барама гурдларынын бәсләнмәси, мұхтәлиф јаш дәрәчәләриндә онлара гуллуг гајдалары, бараманын бәднәзәрдән горунмасы, онун инсан һәjәтина көзәллик кәтирмәси, доланачаг васитеси олмасы вә с. тәсвир олунур. «Барама гурдуна халг арасында чох әзизләjирләр. Ону хүсуси бәсләjәр вә ваҳтлы-ваҳтында јемләjирләр... Барама гурду олан комаја һәмзадлы, чиләли арвад, бәднәзәр вә силаhлы адам бурахмазлар. Горхарлар ки, гурд чиләjә дүшсүн вә она көз дәjисин. Һәр тәrәchәjә бир јумурта гојарлар ки, гурда көз дәjмәsin»².

Мә'lумдур ки, һәлә орта әсрләрдән хејли габаг, бизим еранын әvvәllәrinde Ширван ипәjи бүтүн Шәргдә мәшhүр олумышдур. Сонракар Ширвана кәлән дүнja сәjjahlary Ширван ипәjинин шәhрәtinи өз сәjаhәtnamәlәrinde, салнамәlәrinde дөнә-дөнә гејд етмишләр. Демәк, Ширван һәлә чох гәдимдән ипәк гурдунун јетишдирилди, јүксек кеj-фијjетли Шәрг ипәjинин истеhсал едилди мәркәзләрдән

¹ M. Адилов. Нијә белә дејирик. Бакы, 1974, с. 87—89.

² Азәрбајҹан фолклору антологијасы, I китаб, с. 275—276.

бири олмушдур. Гурдун бәсләнмәсінин хүсуси гајдалары вардыр ки, онлар бу күн дә халгымызын ичәрисіндә жашамгададыр.

«Барама гурдуң тәрәчеләрә гојарлар. Тәрәчеләр гамышдан гајрылыр. Гурдун тохуму гојулмуш јерә печ гојулар. Исти 16—26 дәрәчә олмалыдыр. 25 дәрәчәдә гурдидирилир.

Барама гурдуң беш жүхусу олур:

1-чи жүхуда гурд аз-аз јејир. Буна «гара жүхү» дејирләр. 2-чи жүхү гурдун башы ағаранда олур ки, буна «чұмсаз» вә жа «чәмтәј» дејәрләр.

3-чү жүхуда гурдларын башы бөјүйүр, бәдәни шишир ки, буна «кичик жүхү» дејәрләр.

4-чү жүхуда гурд јекәлир, узаныр, ағарыр ки, буна «улу жүхү» дејәрләр.

5-чи жүхү 4-чү жүхудан 7—8 күн сонра башлајыр. Гурдевиңи тикир, барамалары һөрүр. Бу жүхуда гурд бәрк ишләјир, шәклини дәжишир, сары әрик шәкли алыр. Гурдун 5-чи жүхусуна «Шаһ жүхүсү» дејәрләр¹.

Барама гурдуң мәһсулдарлығы она гуллугдан асылдыр. Зәриф тут ѡарпағы илә гидаланан барама гурдуңа жеми вахтлы-вахтында вериләндә, јерини исти сахлајанда һәр гутудан 90—100 кг, бәзән даһа чох мәһсул қөтүүрүләр. Барама гурду суда гајнадылыбы өлдүрүлдүкдән сонра ипәјин истеңсалы—ипәк лифләрин сарынmasы, даһа сонра исә зәриф ипәк парчанын тохунма мәрһәләләри кәлир ки, бутүн бунлар ипәкчиләrin иш вахтында охудуғу мұхтәлиф нәғмәләрлә мүшаһидә едилir. Вахты илә ипәкчи нәғмәләри халг арасында кениш жајылмышды. Нәттә дејилдиинә көрә, 30-чу илләрә гәдәр «барама топлананда шәнлик кечириләр, плов бишириләрди»². Пешәкар күмчүләрин дедиинә көрә, мәһсулун жығылмасы, барама гурдуң «биширилмәси»—гајнадылмасы мәрһәләсіндә мұхтәлиф нәғмәләр охунарды. Гурд гајнаданын құнаһындан кечилмәсіни танрыдан бағышламасы хәниш едилән нәғмәләр ичра олунарды. Тәэссүф ки, бу нәғмәләр вахтында жазыя алынмадығына көрә бизә кәлиб чатмамышдыр. Шәки рајону әразисинде фолклор експедициасы заманы жазыя алынмыш бир сыра нәгәрат, мисра, гоша мисра, һәтта ажры-ажры мараглы парчалар гејдә алынса да, илкин күмчү тәсөвүрләрини әкс етдиရән нәғмә мәтнләрини бәрпа етмәк мүмкүн олмадығына көрә онлары нәшрә вермәк јени ахтарыш ашыглар, гочалар, хүсусен күмчү нәсилләри арасында ах-

¹ Азәрбајҹан фолклору антолокијасы, I китаб, с. 275—276.

² Женә орада.

тарышлар апармағы тәләб едир. Элдә едилән күмчү нәғмәләринин жалныз бир нечә нұмунағы шифаһи нитгдән гисимән дүрүст шәкилдә жазыя алынмышдыр. Бу нәғмәләрин бириндә бараманын жених жүхуја кетмәси, онун бәднәзәрдән горунмасы вә с. тәсвири едилir:

Чыхды гызы
Тәрәчәје.
Бүкүб гојдум
Бәләчәје.
Јорғаны
Наз-наз олсун.
Јарпағы
Аз-аз олсун.

Жаздымы
Көздән гору
Дејинти
Сөздән гору...
Чыхды гызы
Тәрәчәје.
Бүкүб гојдум
Бәләчәје.

Көрүндүjу кими, бу нәғмә гурдун тәрәчәјә гојулмасы мәрһәләсіндә сөjlәнир. Күмчү гурдун тәрәчәјә чыхмасына севинир, ону горумаг, аз-аз тут ѡарпағы вермәji арзулајыр. Нәғмәнин бараманын бириңи жүхү дөврүндә сөjlәндіри ажындыр. Жазыя алынмыш башга бир нәғмәдә исә «Гара жүхү»да—икинчи жүхуда олан барама вәсф олунур:

«Гара жүхү»
Жатаным
Жүхума
Шәкәр гатаным
Јорғанын
Исти олсун
Јад көз
Түстү олсун.
Тәләс, ај гыз,
Нәркиза
Чох вермәјин
Сәс-сәса

Іэр барамам
Бечали
Ары кими
Вечәли...
Тут ѡарпағым
Бағдады
Арандады
Дағдады.
Ишләрим
Аваз олур
Гурдларым
«Чұмсаз» олур.

Башга бир нәғмәдә исә бараманын «кичик жүхусун»дан данышылыр. Сојуға дүшән, нәзәрә тохунан бараманы «фәдәни» жүхүдеген. Сојуға дүшән, нәзәрә тохунан бараманы «фәдәни» жүхүдеген.

Барамамы
«Кичик жүхү»
Апарды
Нәсир үстә
Нәном
Нәшир гопарды.
Атлас жыгым
Тут ағачы
Бојунча
Гурда вердим,
Гурд жемәди
Дојунча.

Тез басдырдым
Пәнчәрәни
Бучагы
Нарајлајыб
Ода салдым
Очағы.
Од үстүндә
Үзәрики
Јандырдым
Бәднәзәри
Лә'нәтәдәм
Сындырдым!..

Әлдә өдилән дикәр ипәкчи нәғмәләриндә барамачылыг вә ипәкчиликә бағлы бир сыра е'тигад вә көрүшләр экс олунмушшур. Башга жанрларда бә'зән нәзәрә чарпан бир хүсусијәт күмчү-ипәкчи нәғмәләриндә дә өзүнү көстәрир. Құндәлік мұшайиңдә заманы сөjlәнән нәғмә сонрадан тапмача шәклиндә дүшмүш вә һафизәләрдә тапмача шәклиндә жашамышдыр. Мәсәлән, гурдун јаваш-јаваш барама тохудуны көрән күмчү ону белә мә'наландырыр:

Өзүнә бир ев тикәр,
Нә тапы гојар, нә бача!¹

Jaхуд: Гыргын кәлди, гырылдыг,
Шүкр аллаһа дирлидик²

Вә ja:

Пүстәди, һа пүстәди,
Тахты-рәвән үстәди.
Чамыш кими от отлар
Су ичмәjә хәстәди³.

Гурдун тохудуғу барамадан һазырланмыш ипәjә ишарә өдән ипәкчи дејир:

О тојдан кәлир фил,
Јүкү зәнчәфи.
Өлдән терәмиш
Билмирсәнсә, бил⁴.

Көрүндүjү кими, сонрадан тапмачалашан бу нәғмәләр илкин мәрһәләдә һәигиги мә'на чаларыны ифадә етмиш, күмчүнүн—ипәкчинин дилиндән билаваситә әмәк просесинин өзүндә сөjlәнән нәғмәләрдән олмушшур.

Шұбhесиз ки, күмчү-ипәкчи нәғмәләри топланыбы нәшр өдилдикә, онлар даha әтрафлы тәдгиг едиләчәк, бу нәғмәләrin күмчү-ипәкчи һәјаты илә бағлылығы, айры-айры е'тигад вә айнләр, мәрасимләрлә әлагәси вә с. әтрафлы арашдырылачагдьыр.

Гәдим инсанын әмәк һәјаты кениш вә чохчәhетли олду-фундан айры-айры пешә вә мәшғулиjәтләрлә бағлы җаранан нәғмәләр дә мұхтәлифdir вә рәнкарәнкdir. Тәбii ки, бүтүн бунларын да һамысы бизэ олдуғу шәкилдә кәлиб чатмамыш, ja да биз онлары һәлә топлаја билмәмишик. Мәсәлән, халг ичәрисиндә дәвәчилек, арычылыгла бағлы нәғмәләр вахты илә кениш јаýлса да, онларын бөյүк гисми бу күн ундулууб кетмишdir.

¹ Азәрбајҹан антологија фолклору антологијасы, I китаб.

² Јенә орада.

³ Јенә орада.

⁴ Јенә орада.

ҺАНА НӘГМӘЛӘРИ

Пешә вә мәшғулиjәтлә бағлы, әмәк нәғмәләри ичәри-синдә тохуучулуг вә халчачылыгla бағлы нәғмәләр мүһүм jер тутур. Мә'лумдур ки, Азәрбајҹан халғынын һәлә чох гәдимләрдән башлыча мәшғулиjәтләриндән бири дә тохуучулуг вә халчачылыгla бағлы олмушшур. Азәрбајҹан халчалары орта әсрләрдә бүтүн дүнjада мәшhур олмушшур. Бу мүһүм пешә илә бағлы тохуучуларын дилиндә хүсуси нәғмәләр җаранмыш, онлар заман-заман, нәсилләrin җаддашында жашајараг бу күнә гәдәр кәлиб чыхмышдыр. Јазыя алынан илк һана нәғмәси беләдир:

Асма күл
Басма күл
Құлу хыналы
Дәшу миналы

Әзәл бармагдан,
Көзәл бармагдан
Үзүл һанама
Дүзүл һанама.

Көрүндүjү кими, халчачынын арзусуну экс етдиrән нәғмәдә ән сечмә нахышларын, құлләрин бармагдан сүзүлүб һанаја дүзүлмәсі арзу олунур. Іухарыда дејилдиji кими, һана нәғмәләриндә тохуучу һанасы евин диrojи кими мә'наландырылмыш, тохуучунун бүтүн күзараныны ондан — халыдан, халчадан асылы олмасы нәғмәдә вәсф олунмушшур. Һэтта халчачы сәбри-гәрарыны, гәм-мә'алалыны һана илә бағламыш, ону евинин хан гызы һесаб етмишdir:

Евин диrojи,
Кәлин кәрәji,
Құлүн ғончасы
Евин ҳончасы
Күллү көзәлим,

Гырмызы қәлим,
Гәмим-мә'лалым,,
Сәбрим, гәрарым
Ала көз сонам
Хан гызым, һанам.

Јазыя алынмыш башга бир һана нәғмәси исә билаваситә әмәк просесиндә сөjlәнән—илмә вуруларкән, илмә дөjүләркән нәғмәләрдәндир. Халчачы елә бил ки, һанасы илә сөhбәт еdir, онун гојнуңдан чыхан халылары хатырладыр, онлара хошбәхт һәјат арзу еdir. Әслиндә халчачы һананы вә тохудуғу халчалары өз нәзәриндә инсанлашдырыр, онлара антропоморфик мұнасибәт бәсләjir. Халчачы һананын көрдүjү иши дә бир нәғмәjә бәнзәdir. Бу бәнзәтмә илмәләrin сәsinдәn, ритмидәn, җаранан; тохуучу еhтирасы илә зинәтләнән нәғмә кими додаглардан сүзүлүб хора чеврилир, чох ағыр әл әмәjини елә бил јүнкүлләшдирир, сүр'әтләndирир, она бир ширинлик, үлвилик бәхш еdir:

Оху һанам,
Оху һанам,
Хонча күллэр,
Гонча күллэр
Тоху һанам,
Тоху һанам.
«Гызылкүл»үн
«Ағ бахт олсун,
«Пирэмсән»ин
Хошбәхт олсун,
Ағ күн көрсүн.
Jyz-jyz иллэр
Өмүр сүрсүн
Илмәләрим
Ајагдады.

«Сары құлум»
Бојагдады
«Үй гыз»,
«Сонам»
Дајагдады.
Гој үнүмә
Балам кәлсин,
Сонам кәлсин,
Анам кәлсин...
Оху һанам,
Оху һанам,
Гонча күллэр,
Хонча күллэр,
Тоху һанам,
Оху һанам...

Һана нәғмәләри ичәрисиндә бојагчылығы вәсф едән бир нәғмә өз мәзмуну вә шәкли хүсусијәти илә нәзәри чәлб едир. Бу нәғмәдә халчачылығын башлыча үнсүрләриндән бири олан бојағын алына вә һазырланмасы тәсвири едил-сә дә, нәғмә халчачының дилиндән сөјләндүүнә көрә биз ону һана нәғмәси һесаб едирик. Белә бир факты да һәмин мұлаһиззә ёлавә етмәк јеринә дүшәр ки, нәғмә һанадан бир нечә рәнкли сап асыларкән билаваситә халчанын то-хундуғу просесдә охунур. Нәғмәни олдуғу кими ашағыда веририк:

Кәндалашы дәрмишәм
Дәриб јера сермишәм
Үзүл бојағым
Дүзүл бојағым
Кәтан ичиндән
Сүзүл бојағым

Кәндирим зәрханадыр
Бојағым гапгарадыр
Әзилди
Үзүлдү
Гырых тахчадан
Сүзүлдү.

Бојағым зәрханадыр
Бојағым гапгарадыр
Гара халлар
дүәрәрәм.
Сијаһ телләр
Бәзәрәм.

Нәғмәдә бојаг алма тәсвири олунур. Вахты илә рәнки солмајан ән јүксәк кејфијәтли бојағын кәндалашын учун-дакы гара тохумлардан алынмасы мә'лумдур. Бу нәғмәниң халча габағында сөјләнилмәси дә соҳи күман ки, рәнкләрин солмазлығы, позулмазлығы арзусы илә бағлы олмушдур.

Көрүнүүжү кими, сөзүн гүдрәти әслиндә халгын әмәк просесидә онун әлиндән тутмушдур. Әмәк һәјаты илә бағ-лы сајсыз-һесабсыз нәғмәләр заман-заман дүнjanы дола-шыбы өлмәз бир мұдриклик јаратмыш, халгымызын илкин әмәк һәјаты да һәмин мұдриклигин ганадында .бу күнүмү-зә гәдәр кәлиб чатмышды.

НӘҒМӘДӘ, СӘЗӘ ДӘҢИМУШ ИҢАМАЛДАР

МӨВСҮМ МӘРАСИМИ НӘФМӘЛӘРИ

Инсанлар һәлә гәдимдән ону әнатә едән дүнјаја сеһри бир аләм кими баҳмышлар. Лакин бир чох һалларда бу аләмин сеһрини баша дүшә билмәсәләр дә, ону дәрк етмәји, өјрәнмәји, өз фантазијаларына уйғун шәкилдә тәсвир етмәји гарышыларына мәгсәд гојмушлар. К. Марксын көстәрдији кими, инсан мәнијјетини дәрк едә билмәдији тәбиәт һадисәләри үзәриндә һәкмран олмаға, бу һадисәләри өз ирадәсиндән асылы вәзијјәтә салмаға чалышырды: Тәбии ки, һәгиги мәнијјетини дәрк етмәдији бу һадисәләрлә инсан өз күндәлик мәишәтиндә растилашмышды. Бу мәишәт һәјатыны даим ирәлијә, инкишафа чағырыши, инсанда тәбиәтә һәкмранлыг идеалыны доғурмушшур. Бир мәишәт һәјаты ки, инсанда јени дујулар, идеаллар ојадыр вә демәк кениш мә'нада дәрк едилмәдәдир. Түрк тајфаларынын һәлә чох-чох әvvәлләрдән көрүб мұшанидә етдиқләри онларда еркән әтигад вә инамлары доғурмушшур. Заман кечдикчә бу әтигад вә инамлар нәфмәјә, бәдии сөзә чеврилмиш, заман кечдикчә мөвсүм вә мәишәт мәрасими нәфмәләри кими танынмышды.

* * *

Мөвсүмләрлә бағлы мәрасим нәфмәләрини халғын мәишәт һәјатындан кәнарда тәсәввүр етмәк олмаз. Бу нәфмәләр халғын күндәлик мәишәти илә бағлы олмуш, онун бу вә ја дикәр истәјиндән доғумушшур. Бу истәк исә үмумиликдә инсанын ағыр әмәк һәјатыны јүнкүлләшдирмәк арзусы илә бағлы олмушшур. Бу нәфмәләр өзләри дә ики јерә ажрылыр: **Ајры-ајры тәбиәт һадисәләри вә әтигадларла бағлы јаранан нәфмәләр; Илин мүәjjән фәсилләриндә халғын биркә әмәјини јекунлашдыран нәфмәләр.**

Ајры-ајры тәбиәт һадисәләри вә әтигадларла бағлы јаранан нәфмәләр ичәрисиндә јағышын јағмасы, күнәшин чых-

масы, күләјин әсмәси, көјүн курулдамасы вә үмумиликдә ора, суја, күләјә, торпаға етигадла бағлы нәфмәләр өз гәдимлиji илә диггәти чәлб едир. Бу нәфмәләрдә халг күнәши гызы, оғлу кими үмумиләшдирир, чәтин анда ону чағырмагла баш верә биләчәк фәлакәти арадан галдырмаға чалышырлар.

Мәсәлән, күнәши чағырышла бағлы нәфмәјә нәзэр салсаг, әvvәла бу нәфмәдә чох гәдим көрүшләрдән олан антропоморфик тәсәввүрүн изини аждын көрүрүк. Күнәши көмәҗә чағыран ону инсаниләшдирир:

Күн—чых, күн чых,
Кәһәр аты мин чых.

Илкин тәсәввүрә көрә Күнәш гырмызы рәнкли кәһәр ата минәрсә, һәм өзүнү тез јетирәр, һәм дә боллу истилик кәтирәрди. Инсан ону тәләсдирикән өз арзусуну—күнәшин өзү илә истилик кәтирмә арзусуну ани олараг арха плана кечирир, истәјини кизләдир.

Оғлун гајадан учду,
Гызын тәндирә дүшду.

—дејә күнәши фәлакәт јеринә тәләсдирир. Лакин елә бурадача да инсанын күндәлик мәишәт һәјатында күнәшә еһтиячын бөյүклүјү илә бағлы дујғу поетикләшир:

Кечәл гызы гој евдә
Сачлы гызы көтүр чых.

Мифик тәсәввүрләрә көрә кечәл гыз булуд, јағыш, сачлы гыз исә күнәшин ал шәфәгләри иди.

Күнәшин ләнкимәси инсанын үмидини гырмыр:

Күн кетди су ичмајә
Гырмызы дон бичмајә,

—дејән инсан инаныр ки, онун чағырышыны күнәш чавабсыз гојмајачагдыр:

Күн өзүнү јетирәчәк,
Кечәл гызы апарачаг,
Сачлы гызы кәтирәчәк.

Көрүндүјү кими, инам галиб кәлир. Күнәш бу чағырыша өз исти шуалары илә чаваб верир.

Желлә, күләклә элагәдар башга бир нәфмәдә дә күндәлик мәишәт һәјаты өн пландадыр. Тахылы јердә галан инсан күләји көмәҗә чағырыр:

А јел баба, јел баба,
Гурбан сәнә кәл, баба.
Тахылымыз јердә галды
Жахамыз әлдә галды...
А јел баба, јел баба,
Гурбан сәнә, кәл, баба.

«Јел баба»ны, танры һесаб едән инсан онун көмәје кәләчәйинә үмидини итирмир, бу исә нәтичә е'тибары илә инсаны арзусуна.govушдуур.

Мөвсүм нәғмәләри ичәрисиндә јағышын јағмасынын гаршысыны алмаг, думанын чәкилмәсинә наил олмаг мәгсәдилә сөјләнән нәғмәләр мүһум јер туттур. Бу бахымдан «Думан, гач, гач» нәғмәси хүсусидә мараг докурур,

Думан гач, гач,
Рұбәндиви ач, ач,
Күрәнивү дағларам
Гајсағына
Jaғ чәкәрәм
Jaғларам...
Думан гач, гач...

Рұбәндиви ач, ач,
Јарапарву
Бағларам
Сәни јолдан
Сахларам...
Думан гач, гач,
Рұбәндиви ач, ач...

Көрүндүjү кими, нәғмәдә инсанын Думанла сөһбәти ве-рилмишdir. Бурада инсанын күчлү, гүдрәтли, лазым кәләрсә, думаны чәзаландырмаг гүдрәтинә малик олдуғу әкс олунмушdur. Халғын гәдим мәишәт һәјатында инсаның ону әнатә едән тәбиәт һадисәләри узәринде һөкмран олмаг идејасы илә бағлы иди. Инсанды белә бир тәсәвүр вардыки, ону әнатә едән тәбиәтдәки бүтүн һадисәләри, әһлиләшшәдирмәjә башладығы һеjванлар кими чәзаландырмаг, горхутмагла өзүнә рам едә биләр.

Мөвсүм нәғмәләри, ичәрисиндә гышын гуртартмасы вә жазын кәлмәсini әкс етдиrәn «Гары илә Мартын дәжишмәси» мараг докурур. Әvvәla демәк лазымдыр ки, халг арасында гышын чыхмасыны арзулајан белә нәғмәләр чохдур:

Март чыхды,
Дәрд чыхды.
Намы жаза
Мәрт чыхды.

Jaхуд:

Март чыхды
Март чыхды
Јаман гарч чыхды
Гарт чыхды...

Белә бир рәвајәт дә вардыр ки, гышын чыхмасына сөвинән гары март чыхан кими чыртма чалыб ојнајараг охујур:

Март кәzүнә бармағым,
Чыхды жаза оғлағым.

Буну ешидән гыш үч күн борч алый гарынын овлагла-рыны гырыр: «Гары илә Мартын дәжишмәси» ады илә геј-

дә алынмыш нәғмәнин әсас мотиви дә елә бундан ибәрэтdir.

Аj оғлағым,
Оғлағым
Чыхды жаза
Оғлағым.
Пајыз үстү
Беш олду
Жаз кәлди
Он беш олду.

Бујнузу
Беш-беш олду.
Гыллары
Шеш-шеш олду.
Март көзүнә
Бармағым
Чыхды жаза
Оғлағым.

Март гарынын инамыны гыра билмир, онун он оғлағыны өлдүрсә дә, гары пајыз үстү оғлағларынын артачайна инаныр.

Јаз мөвсүмү илә бағлы белә нәғмәләр халг ичәрисиндә кениш јајылмышдыр. Бу нәғмәләрин бөյүк әксәриjәти халғын мәишәт һәјаты илә сиx бағлы олдуғундан онларда мәишәт лөвhәләри, еркән инам вә е'тигадлар күчлү шәкилдә мүһафизә едилмишdir.

Илин мүәjjәn фәсилләринде халғын биркә әмәјини жекунлашдыран, јени әмәк мөвсүмүнүн башландығыны тәрәннүм едән нәғмәләр мөвсүм нәғмәләри ичәрисиндә мүһум јер тутмушdur. Түрк тајфалары ичәрисиндә һәлә гәдимләрдән илин ики мөвсүм—јазын кәлиши, јени әмәк мөвсүмүнүн башланмасы вә мәһсул јығымынын баша чатмасы илә бағлы мәрасимләр кечирилмишdir.

Нәр ики мәрасимдә мөвсүмүн характер чәhәтләри илә бағлы нәғмәләр охунмуш, ајинләр ичра едилмишdir. Эслиндә мәрасимләрлә бағлы нәғмәләрин жаранмасы инсанын әмәк һәјатынын башланмасы илә әлагәдар олмуш, заман кечикчә о јени-јени е'тигадларла, көрүшләрлә, тәсәвүрләрлә бағланмушдыр.

Даһа гәдимләрдә тәбиәтин ојанмасына хошибхтилик вә сәадәт рәмзи кими баҳан инсанлар жазын кәлиши, һаваларын истиләшмәси, тәбиәтин јенидән чанланмасы, җашыллашмасы илә бағлы нәғмәләр жаратмушдылар. Бу мәрасимләр сонралар јухарыда гејд едилди кими, ајры-ајры көрүш вә е'тигадлары, ајинләри јашадан васитәләрә, амилләрә чеврилмишdir. Гәдим инсанларын илкін мөвсүмләрлә бағлы нәғмәләри нисбәтән сонралар Новруз мәрасими этрафында чәмләнмишdir. Новруз мәрасими вә онун тарихи һагтында мұхтәлиф илләрдә тәдгигатчылар бәнс етмиш, бә'зиләри ону зәрдүштиликлә, дикәрләри исә исламла бағламышлар. Һәлә 1913-чү илдә Т. Бајрамәлибәјов жазырдықи, «Baһар бајрамы олан Новруз атәшпәрәстлијин баниси

Зәрдүштүн ады илә бағлыдыры». А. О. Маковелски исә көстәриди ки, Зәрдүшт сәдәгәләр вә турбанлар вермәк әвәзинә, мәһсүл боллуғу уғрунда нәфмәләр гошмагы вачиб несаб едири. Абдулла Шаиг хатирәләриндә жазырды ки, Новruz бајрамы күнләрindә кечирилән бир чох мәрасимләр атәшпәрәстләrin адәтләри илә әлагәдардыр.

Новruz мәрасимләrin ислам дини илә бағлајанлар дәвардыр. Ислам тәригәтләrin көрә бу мәрасим сырф исlam дини илә бағлыдыры.

Дин хадимләри бә'зән ону Элини тахта чыхдыры күн—јени күн кими гәләмә вериб исламла бағлы мәрасимләрдәn биринә чевирмәжә чалышмышлар.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, торпағын ојанмасы, јазын кәлиши илә бағлы јаранан бу мәрасим мұхтәлиф адлар алтында дүнja халгларынын шифаһи поезијасында өзуңу көстәрир.

Бизә белә кәлир ки, соңralар Новruz аднын гәбул едән бу мәрасим һәлә зәрдүштиликтәn чох-чох әvvәl мөвчуд олмушшур. Зәрдүштилик халгын һафизәсindәn бу мәрасимләр системини силә билмәдикдә ону өзүнүнкүләшdirмиш, мәрасими зәрдүшт ајинләри илә бәзәмиш, зинәтләндирмишdir. Ола да биләр ки, зәрдүштиләр Новрузу рәгбәтлә гаршыламыш, ону јени чаларла зәнкинләшdirрәкәn Новрузун зәрдүштүн ады илә бағлы јарандығыны рәсмиләшdirмәjә чалышмышлар. Лакин бүтүн чидди-чәһидләрә баҳма-јараг, Новruz мәрасиминин айры-айры ајинләrinдә зәрдүштиликтәn әvvәлki тәсәvvүrlәr горонуб сахланмыш вә онларын бир гисми бизә кәлиб чатмышдыр. Мәсәләn, су үзәриндәn тулланмаг, үзәрлик јандырмаг, гырхачардан су төкмәk вә с. кими ајинләр зәрдүштиликтәn әvvәлki дөврләрлә бағлыдыр. Су үзәриндәn тулланмаг, гырхачардан су төкмәk (ахыр чәршәнбә күнү) вә s. кими ајинләр су күлту илә әлагәдар олуб даһа еркәn тәсәvvүrlәrin изләри илә бағлыдыр. Үзәрлик јандырмаг та гәdim Шумерин әфсүн вә нәzәр сыйырмаг тәsәvvүrlәri илә бағлы олуб түрк тај-фалары ичәрисиндәki еркәn e'tigadлардан олмушшур.

Сонralар тонгал јандырмаг, од үзәринdәn атылмаг вә s. кими әn'әnәlәr билаваситә атәшпәрәстлиjiн тә'siri илә Новрузу тәнтәnәli кечирмәk арзуларыјла бағлы олмушшур. Атәшпәрәстлиjә гәdәрки әn'әnәlәr ja унудулмуш, ja да зәрдүштилик ајинләri илә чарпазлашмышдыr. Бир сира әn'әnәlәr исә билаваситә Зәрдүштүн ады илә бағланмышдыr. Мәсәlәn, Новruz әрәfәsinde сәmәni көjәrtmәk, буғда көjәrtmәk әn'әnәsi зәрдүштиликтәn даһа әvvәl халгын чөрәjә, гүдсijjәtә eñtiaramы, сәcдәsi кими rәmzi ма-һijjәt дашымыш, гәdim халгларын шифаһи поезијасында

боллуғ, сәадәт арзусуну ifadә etmiшdir. Bu e'tigad Zәr-дүшт тәrәfinдәn dә gәbul eдilmiш, hәttä әvвәlki dөvr-lәrdәn tәchrid оlunub onun ады илә бағланмышдыr.

Jeri kәlmiшkәn, belә bir чәhәti gejd etmәk јerinә дүшәр ки, bә'zәn тәdгигатда «Avesta»da ады gejd eдilәn хаом-сәmсәm чичәji сәmәnlә ejnilәshdiriliр. «Avesta»da «hәjat вә әbәdijjәt» чичәji несаб eдilәn «хаом-сәmсәm» «Kitabi-Dәdә Gorgud»da Buғaçын јarasыны saғaldan сәmdir —daғ чичәjidiр. Bu зәrif daғ чичәjinin ana суду илә mәl-hәmi ѡаралары saғalдыr, инсаны jениdәn hәjata гаjtaryr. Шифаһи поезијамызда сәm чичәji һaggynidakы nәfмәlәr иki варианта гejdә alynmyshdyr.

Ачды чичәk,
Кәлди јaz.
Еjlәdi
Daғlar avaz.
Гар үзәri
Сәm олду,
hәr тәrәf
Сәm-сәm олду.

Daғda чичәk
Сәm-сәmim.
Baғda чичәk
Сәm-сәmim.
Bәjaz kүlүm
Naz kүlүm
Dәrдә дәrmәn
Jaz kүlүm.—

dejә халгын вәsф etdiji бу Сәm чичәji баһарын кәлиши илә бағлы адамлар тәrәfinдәn kөjәrdilәn сәmәn, suman, jaхud сәmәni dejildir. Сәmәni-сәmәn чичәk dejil, баһарын kәliшини тәsдигләjәn, буна севинәn инсанын боллуғ vә сәadәt диләjini ifadә edәn kөjәrtidiр. Тәsadуfi dejil ki, халг арасында iшләnәn «буғда көjәrtmәk» ifadәsi dә eлә bu kөruшlә бағлыдыr. Bu mәsәlәdәn bәhс edәn профессор M. I. Гәhmasib suman налvasынын сәmdәn dejil, сәmәnidәn назырланығыны гejd edir. Сәmin jасәmәnlә әлагәlәndirilmәsi dә bizchә hәgigәtә ujfun dejildir. Сәmәninin muхtәlif lүfәtlәrdә «jasim», «jasәm» кими jазылан «Сәm»-lә hеч bir әлагәsi јохdur. Сәm чичәji илә ejni oлdufu kүman eдilәn jасәmәni баһarыn ilk kүnlәrinde чичәklәmәsinә tәsادuф etmәk чәtinidir. Jasәmәn adәtәn aprilin sonu, maјын әvvәllәrinde чичәklәjir. Сәm исә gar алтындан martын әvvәllәrinde bаш galдыран daғ чичәjidiр. Jasәmәnlә бағлы rәvaјәtләrdәn kөruňur ki, zәrдүштилик dөvruндә jасәmәn мүгәddәs несаб eдilәn чичәklәrdәn оlмушшур. Ислам хадимләri бу чичәji имамын чәnазәsi үstә tөkмәkә onu харәkerini dәjiшmiш, jасәmәni матәm чичәji кими rәmziләshdirmiш, onu мүsәlmаnлara haram bujurmушлар.

Xalг jaрадычылығы нүмунәlәrinde mә'lum olur ki, jасәmәn ofuzlar ичәrisindә azadlyg vә mүstәgilllik rәmzi оlмуш, ofuz bәjlәri onu папагларына санчмағы чох сев-

миш, дөјүш алэтләриндә вә либасларында, хүсусен папагларында, япышыларының дөшүндә јасәмән чичәйинин тәсвири олмушадур. Бүтүн бунлар көстәрир ки, сәм, сәмән-сәмәни вә јасәмәни бир-бири илә єjnиләшdirмәк олмаз, гәдим тәсеввүрләрдә онларын һәр бириinin өзүнә көрә јери олмушадур.

Халгымызын шифаһи поезијасында баһарын кәлиши илә әлагәдар олунан нәфмәләр әсасен Новруз мәрасими илә бағлы јаранмышдыры.

Халг ичәрисиндә чәлтик, дары, тахыл, мејвә вә с. јығылмасынын башланмасы вә гуртартмасы илә бағлы мөвсуму хәрактер дашијан мәрасим нәфмәләри дә олмушадур. Мәсәлән, ағ алманын чичәкләнмәси, јетишмәси, горунмасы, дәрилмәси илә бағлы халг ичәрисиндә јаялан, бу күн би-зә һәләлик мүәjjән изләри кәлиб чатан мөвсүм нәфмәләри мөвчуд олмушадур. Бу нәфмәләрдән мә'лум олур ки, јығым мөвсүмү башлајан күн дан јери сөкүләндә дәрилән илк алма инсана әбәди һәјат верир, гыш мөвсүмүнүн дөггузунчукечәси кечә јарыдан соңра Аj ишығында ајаз вурмуш соңунчук алма өвладсызығын дәрманыдыры. Илк сүнбулүн дәрилмәси, соң сүнбулүн гырылмасы илә бағлы да халг ичәрисиндә мөвсүм нәфмәләри олмушадур.

Күмчуләр соңунчук барама гурдуну тәрәчәдән көтүрән күнү чалыб охујар, нәфмәләр чағырырды.

Халг ичәрисиндә һәр бир фәслин башланма вә гуртартмасыны тәрәннүм едән мөвсүм нәфмәләри олмушадур. Адәтән, фәсил башлајанда ону тә'рифләр, гуртаранда исә јени фәсли чағырардылар. Һәр фәсилдә ајры-ајры мәһсүл мөвсүмләри барәдә халгын шифаһи поезијасында нәфмәләри ја-жылмышдыры.

МӘИШӘТ МӘРАСИМИ НӘФМӘЛӘРИ

Шифаһи поезијамызда халгын күндәлик мәишәт һәјаты илә бағлы нұмунәләр хүсуси јер тутмушадур. Бу нәфмәләр инсанын һәјатында баш верән ән мүһүм һадисәләрлә әла-гәләндиримиши, халгын севинчини, фәрәнини, арзусуну вә ejni заманда кәдәрини ифадә етмишадир. Халг јарадычылығында кениш јајымыш мәишәт мәрасими нәфмәләрини тәхмини олараг ашағыдақы кими груплашдырмаг олар:

Доғум нәфмәләри; адгојма мәрасими нәфмәләри; тој нәфмәләри; јас нәфмәләри.

ДОҒУМ НӘФМӘЛӘРИ

Халг поезијасында өвладсызыгla бағлы ән'әнәви сүжет доғуму мүгәддәсләшdirмиш, халг доғумла бағлы мүхтәлиф нәфмәләр јаратмышдыр. Бу нәфмәләрдә анаja саламатлыг, арзусу, ушағын сағламлыгы, онун варислик тахтына јијәләнмәси, нәслә чәкмәси, атаја охшамасы вә с. тәрәннүм едилмишdir. Доғум нәфмәләринин әсас ифаҷылары халг мамачалары олмушадур. Бу нәфмәләр әсасен доғум заманы ананы сакитләшdirмәк, она үрәк-диrәк вермәк, ejni заманда ушағы раhat көтүрмәк арзуладары илә бағлы олмушадур:

Санчылар кәләр кедәр,
Аталар күләр кедәр.
Нәнәләр нәнни гојар
Нәвәсин бәләр кедәр.

Вә јаҳуд:

Оғланым дағдан дүшәр
Ормандан, бағдан дүшәр
Ата өз овун овлар
Күл балам чандан дүшәр.

Тәбибиз, дәрмансыз кечән доғушларда халг мамачалары сөзүн күчүнә, тә'сир гүввәсинә даһа чох инамыш, бу инамла да гыз-кәлинлөрә мә'нәви диrәк олмушлар.

Чыхар мыхдан әләјин,
Јаҳын кәтир бәләјин.
Бир дә күч вер, наз гызым
Гылчы галыб кәләјин.

Доғумла бағлы мәрасим нәфмәләри ичәрисиндә ағы характерли нәфмәләр дә вардыр. Онлар доғуш заманы бәдбәхт һадисә баш вердикдә, ана, ja да доғулан көрпә вәфаг етдикдә, мамача ва ана, нәнә, гајынана, бачы вә јаҳын адамлар тәrәфиндән охунарды.

Гушум гачды түләкдән
Гозум дүшдү биләкдән.
Көр башымы нә кәлди
Чәрхи дөнмүш фәләкдән.

Јаҳуд:

Көрмәди лала дағы
Чох кәзди лала дағы.
Јарапалар кечиб кедәр
Сағалмаз бала дағы¹.

Доғуландан соңра көрпәни әзизләмә, охшама илә бағлы нәфмәләри доғум нәфмәләринә аид етмәк олмаз, Доғум нәфмәләри ананын һамиләлик дөврүндән башлајыб, доғуб гуртарана гәдәрки вахты әнатә едир. Халг ичәрисиндә бе-лә нәфмәләр бу күн дә јашамагдадыр.

¹ Бајатылар, тәртиб едәни Н. Гасымов, Бакы, 1964.

АДГОЈМА МЭРСИМИ НЭГМЭЛЭРИ

Шифаи поэзијамызда адгојма мэрасимиин мүхтэлиф мэрхэлэлэри вардыр. Бу мэрхэлэлээр айры-айры айнлэр, е'тигадларла өламэтдардыр. Мэ'лумдур ки, огуз тајфалары ичэрисиндэ дөгүлан ушаг һэдди-булуға чатана гэдэр адсыз јашармыш. «Китаби-Дэдэ Горгуд»да излэри чох гуввэти шэкилдэ горунан бу эн'энэ илэ өлагэдэр ушаға мүэж-јён јашда көстэрди икидлијэ көрэ ад верилэмиш. «Дирсэ хан оғлу Бугач»ын бојунда охууруг ки, Дирсэ ханын оғлу он беш јашына кирэндэ ѡлдашлары илэ мејданда ојнајырды. Бирдэн Бајандур ханын үч кишинин көмэji илэ апарылан буғасы мејдана кирир, ѡлдашлары гачыр. Дирсэ ханын оғлу исэ буға илэ вурушур вэ буғаны јыхыб онун башыны кэсир. Огуз бэжлэри ушағын дөврэсинэ топлашырлар. Дејирлэр ки, Дэдэм Горгуд кэлиб бу оғлана ад гојсун. Дэдэ Горгуд кэлиб Дирсэ хана дејир:

— ھej, Дирсэ хан!

Оғлuna бэжлик верэли,
Тахт веркил—эрдэмлидир.
Бојну узун бэдö ат веркил (бу оғлана)
Минэд олсун—хүнэрлидир...
...Чијни гушлу чуббэ дон веркил бу оғлана
Кедэр олсун—хүнэрлидир.

Бајандур ханын аг мејданында бу оғлан чэнк етмишдир. Бир буға өлдүрмүш. Сэнийн оғлун адь Бугач (хан) олсун. Адыны мэн вердим, јашыны аллах версин—деди¹.

Халг ичэрисиндэ адгојма мэрасими заманы мүхтэлиф нэгмэлэрин охундуғу да мэ'лумдур. Сонрадан бу нэгмэлэрин бир гисми дини бојаларла бэзэдилмиш, лакин ушаға хошбэхтлик арзусу нэгмэлэрин өсас мәнијјэтини тэшкийгэшдир. Белэ дөгүм нэгмэлэриндэн бири дэ халг ичэрисиндэ «Сэнийн» адь илэ јајылмышдыр. Нэгмэнин биринчи бэндиндэ ад гојулана өмүр боју јахши эхвали-рухијэ, икинчи бэнддэ дүз илгарлылыг, үчүнчү бэнддэ огууллу-гызылы олмаг, дөрдүнчү бэнддэ 100 ил јашамаг арзу едилр. Нэгмэнин сону исэ белэ гуртарыр:

Өмрүн кечсии ширин күллэр ичиндэ,
Ипэклэр ичиндэ, түллэр ичиндэ.
Адын чыхсын гызылкуллэр ичиндэ,
Эзиз балам, өмрүн јаз олсун сэнийн.

Бөјүжэндэ ели, күнү сал јадына,
Гара гочлар гурбан кэсим адына.
Эрэнлэр агасы чатсын дадына,
Эзиз балам дэргин аз олсун, сэнийн*.

Халтанлы Тағынын «Оғлум» рэдифили гошмасы исэ нэзир-нијазла дүнјаја қэлмиш ушағын бөјүмэси, јаша долмасы вэ ад гојулмасы мэрасимиини даха образлы шэкилдэ экс етдирир.

Түрк тајфалары ичэрисиндэ адгојма үмумиlikдэ мүхтэлиф инам вэ е'тигадларла бағлы олмушдур. Һэр бир адын өзүнэмэхсүс мэ'на чалары олдуғу кими, ушагларын јад руһлардан, аллаһлардан горумаг учун гојулан ежбэчэр адларын да јаранма тарихи вэ сәбәбләри вардыр. Дини көрүшләрлэ өлагэдэр гојулан адлар нисбәтэн сонракы дөврләрлә бағлыдыр.

ТОЈ НЭГМЭЛЭРИ

Мэишэт мэрасими нэгмэлэринин бөјүк эксеријјэтини тој нэгмэлэри тэшкийгэшдир. Бу барэдэ проф. П. Эфэндиев јазыр ки, бу, чох гэдимдэн башлајараг эн шэн, шух, кур кечирилэн мэишэт мэрасими олмушдур. Тој мэрасими башдан-ајага гэдэр маһыларла мүшажиэт олунур. Тојла бағлы нэгмэлээр гыз нишан верэн нэгмэлэrdэн башлајыр. Белэ нүмунэлэрдэ гызын көзэллиji, өсли-нэсли, сөдагэти, евдарлығы, икидлиji тэрэннүм едилр. Сонра гызкөрмэ вэ ја гызсечмэ нэгмэлэри кэлир. Гызкөрмэ вэ ја гызсечмэ халг ичэрисиндэ мүхтэлиф вахт халгын бош вахтында өjlэнчэ кими кечирди и ојунлар, јазын кэлиши илэ бағлы ичра олунан мэрасимлэр, айры-айры тој шэнликлэрдэ кечирилэн атчапма, гылынч ојнатма, гуршаг тутма тамашалары заманы олмушдур. Мэ'лумдур ки, ачыг һавада кечирилэн кэндирибаз тамашаларына, шэбиһ ојунларына, мејдан тамашаларына баҳмаг учун кэлэн гыз-кэлилнэр налај вуруб бир тэрэфдэ дајанырдылар. Онлара баҳмага чыхан чаванлар көзалты етдикләри гызлары ат чапмалары, гылынч ојнатмалары вэ с. илэ өзлэринэ чөлб етмэжэ чалышырдылар. Дејилдиинэ көрэ, бэженилэн гыза алма атыларды. Гызын алманы өјилиб јердэн көтүрмэси разылыг өламэти һесаб олунарды. «Китаби-Дэдэ Горгуд»ун «Бамсы Бејрек» бојунда даха гэдимлэрдэ халг арасында јашајан гызсечмэ эн'энэси чох тэ'сирли верилшидир.

* Мэгялләри бизэ профессор Эзизэ Җәфәрзадэ вермишидир.

¹ Китаби-Дэдэ Горгуд, Бакы, 1962, с. 19—20.

Мэлумдур ки, тој мухтәлиф мәрһөләләрә бөлүнүр. Һәр бир мәрһөләнин өзүнәмәхсүс нәфмәси, тәрифи, маһнысы варды ки, онларда мухтәлиф ајин, етигад вә көрүшләр экс олунмушдур.

Нишандан сонра гыз вә оғлан евиндә «тојгабағы маһнылар» охунарды. Бу маһнылар ичәрисиндә «Jap-jar» маһнылары хүсусилеме сечиләрди:

Гызылкүлүн дәстәсијәм, jar-jar,
Бачыларын бәстәсијәм, jar-jar,
Гоншу мәни хәбәр алса, jar-jar,
Дејин ярын хәстәсијәм, jar-jar.

Х о р:

Анамын биринчисијәм, jar-jar,
Иңчиләрин инчисијәм, jar-jar.
Гызылкүлүн гөнчәсијәм, jar-jar.

Кирпијимде яш килә,
Мән дүшдү гызылкүлә.
Ай jar, аты јәһәрлә,
Дур кедәк гајным килә.

Х о р:

Бачыларын бәстәсијәм, jar-jar,
Гызылкүлүн дәстәсијәм, jar-jar.

Оғланла гызын нишанлы олдуғу дөврдә охунан маһныларда гыз вә оғланын меһрибанлығы, онларын бир-биринә етибары, сәдагәти вә с. тәрәннүм едилер. Бу чәһәтдән, «Ай күлүм, машаллан», «Ләли гурбаным олум», «Нар-нар», «Бала яр мәнәм, мән», «А күлүм нанај», «Аста чал сазанданы», «Өрпәжи ала, јериши сона» вә с. нәфмәләри диггәти чәлб едир.

Нишанланмыш кәнчләрин тоју кечикәндә мүхтәлиф бајрамларда оғлан еви гыз евинә кедәр, бу мұнасибәтлә мүхтәлиф бајрам хончалары бәзәрдиләр. Адәтән, Новruz бајрамы мұнасибәти илә бајрам хончалары апарыларды. «Бајрам күнләри оғлан тәрәфи гызкилә кетмәк учүн хүсуси назырлығ көрүр. Чәршәнбә ахшамы шәлә вә хонча турутуб гыза бајрампајы көндәриләр. Хончада бир айләјә ки-фајәт едән дүйү, бир чүт гуш (чөл өрдәji, гашгалдаг вә с.) ширини, алма, фындығ гојурлар. Хончада балыг һөкмән олмалыдыр. Балығын ағзына кечмишдә һил гојардылар, назырда үзүк гојурлар. Новruz бајрамы хончалары даһа тәмтәраглы олур. Бәй оғланын адына назырланан хончада дүйү, хурма, гајсы, кишмиш, мәрасим јемәкләри вә гырмызы

алма гојулур. Бајрам хончасы илә бирликдә гыз учүн бајрам палтары (гыз ата евиндә оны кејә биләр), үзүк, ширнијат, этир, аяггабы апарылыр. Бајрам вахты яхын гоһумла да мәрасимә ујғун хонча тутурлар. Хончаларын үстүнү һөкмән гырмызы кәләғәји вә шалла өртүб маһны дејә-дејә гызкилә апарыллар¹.

Бајрам хончаларында һәр бир рајонун өзүнәмәхсүс милли ширнијаты экс олунур. Мәсәлән, хонча да дүйү, гуш эти —гашгалдаг, өрдәк вә с. гојмаг ән'әнәси Ләнкәран—Астара зонасы учүн даһа сәчијүәви олмушдур. Хончада гуру вә даһа яш балыг гојмаг исә дәниз вә чај саһилләри әразисиндә яшајанлар учүн даһа ән'әнәви наллардан несаб едилмишdir. Һәр бир рајонда милли мәрасим ширнијаты вә үмумијәттә Шәрг учүн ән'әнәви олан ширнијат, набелә пүстә, бадам, набат вә с. бајрам хончаларыны бәзәмишdir. Хонча апараркән оғланын бачылары јохса, гоһумлары мараглы нәфмәләр зүмзүмә етмиш, бу нәфмәләрдә үмумиликдә кәлинә хошбәхтлик, бәхтәвәрлик, меһрибанлыг, оғлан вә гыз анасы олмасы вә с. кими хош арзулар ифадә едилмишdir. Бу маһныларын бизэ кәлиб чатанлары бајаты шәклиндәдир.

Кәтан кәтана гурбан
Кәтан сатана гурбан.
Ләмдә јери сәрмишәм
Јалгыз јатана гурбан.
Гардаш овуна кедәр
Бахар бојуна кедәр.
Бу бајрамын хончасы
Гардаш тојуна кедәр.

Ағ алма гызыл алма,
Хончада дүзүл алма.
Билсәјдим јар көндәриб
Сахлардым јүз ил алма.
Гардаш, адына гурбан.
Алма, дадына гурбан.
Сәни јалгыз демәрәм
Күл адахлына гурбан².

НИШАНТАХДЫ НӘФМӘЛӘРИ

Тојун һәлледичи мәрһөләләрindән бири **нишантахды**. Нишантахды гызла оғланын адахлылығыны рәсмиләшди-рән мәрһөләдир. Адәтән бу мәрһөләдән сонра гыза елчи кәлмәзләр. Һамы гызын тојуну көзләр. Нишантахты һәфтәнин уғурлу күнләрindә—иқинчи вә дөрдүнчү күнләрindә олар. Оғлан евинин яхын адамлары кичик һәдијјәләрдән дүзәлдилмиш хонча тутар, хончада шал, бир палтар, үзүк, ширнијат вә с. гојарлар. Бир чох јерләрдә хончада гырмызы алма, күзкү дә гојарлар.

Гыз һәјәтинә дахил оланда нишан кәтирән гадынлардан талечә јарымышы, ән уғурлусу дејәрди:

¹ Бейгулла Шансојлу. Бајрам хончалары, тој вә налај маһнылары, Бакы, с. 33.

² Тој вә налај маһнылары, с. 34.

Хончаја дүздүк ногулу, бадамы,
Мұбарәк олсун кәлинин гәдәми.

Айры-ајры рајонларда нишан ахшамы охунан нәғмәләр мұхтәлиф олмушшур. Бир сыра нәғмәләрдә бәј, кәлин тәриф олунмуш, гајынана, гајын, балдыз, гајыната, нағтында сош сөзләр дејилмишdir:

Әчәб шалым құллудүр,
Ортасы булбұллудүр.
Гардаш, адахлыны көрдүм
Әчәб шириң диллидир.

Шалы-шалы бағлар кедәр
Кулу шала бағлар кедәр.
Оғланын бачылары
Нишана бағлар кедәр.

Дәрмишәм шириң нары
Шириң дејәрләр жары.
Намыдан шириң олар
Кичик гардашың жары.

Ај гыз, нишанын кәлир
Гырмызы шалын кәлир.
Дур жүйүр ејваннына
Балдызың, чанын кәлир.

Нишантаждыдан соңра тојун кичик мәрһәләси—гыз вә оғлан евиндә шәнилкләр башланыр. Гызкөрмә, кәләчәк бәжи ѡлдашлары илә гыз евинә дәвәт етмә вә с. шәнилкләр кечирилир.

Тој башландыгдан соңра үч күн, үч кечә, жаҳуд једди күн, једди кечә кечириләрди. Нағылларда тез-тез раст кәлдијимиз гырх күн гырх кечә исә рәмзи характер дашиыјыр. Әкәр бу бир тәрәфдән 40 рәгеминин сәадәт рәмзи олмасы илә әлагәдардырыса, дикәр тәрәфдән тојдан соңра—кәлин кәләндән 40 күн соңра бәј евиндә шәнилжин давам етмәсінә ишарәдир.

Тојун мұнум мәрһәләләриндән бири дә **палтарапарма вә ja палтарәсди**дир. Адәтән тојун икинчи күнү күнортаја жаҳын оғлан евинин адамлары гыз үчүн алымыш пал-пальтары бәзәк шејләрини гыз евинә апарыр, бурада гыз евинин шәнилкләри башлајыр. Бә'зән гыз евинә кәсилмиш палтар апарыбы орада тез тикир, бә'зән дә һазыр палтар кәлинә қејиндирилир. Бәјин вә гызын жаҳын адамлары, уғур арзулајан нәғмәләр охујарлар.

Соңра тојун һәлледици мәрһәләләриндән бири олан хынајажды назырлыг көрүлүр. Бу назырлығын ән'әнәви чәһәтләриндән бири дә бәјин вә кәлинин һамама кетмәсидир. Бәј вә кәлинин тој һамамы барәдә шифаһи поэзијамызда сохлу нәғмәләр варды.

Назбалышы үзүл гој,
Уста бир чүт гызыл гој.
Жарым һамама кедир
Һамам пулун назыр гој.

Әлимдә жар әлидир
Голлары дујмәлидир.
Жарым һамамдан чыхыб
Гојнуна кирмәлидир¹.

¹ Тој вә налај маһылары, с. 62—63.

Хынајажды тојун ән сох нәғмә охунан кечәсидир. Бурада тәкчә бәј вә кәлин жох, онларын жаҳын адамлары нағтында нәғмә охунур. Гызын рәфиғәләри кәлинин әтрағына дөврә вуруб охујурлар:

I дәстә:

Ај кечә узун, ај батмаз,
Нәрмәт едәрик сәнә.

II дәстә:

Нәрмәт едәрик сәнә
Ај нишанлы гызлар жатмаз.
Ај сән кими бир қөзәли
Ај танры бир дә жаратмаз.
Нәрмәт едәрик сәнә...

Бирликдә:

Ај бу евин гонаг гызы, нәрмәт едәрик сәнә,
Ај бу евин бөйүк гызы хидмәт едәрик сәнә,
Ај бу евин гонаг гызы һәдијә верәрик сәнә.

Учадыр бојун сәнин
Нә хошдур тојун сәнин.
Бир оғланна кетмисән
Чамалда тајын сәнин.

«Хынајажды кечәси сох заман гадын ханәндә вә чалғычылар кәтирилир. Ханәндә охујаркән гызлар рәгс едирләр. Рәгсләр бә'зән мәзәли, әjlәндирчи тамаша сәчијүәси дашиыјыр, өзләринә мәхсус сөзләри дә олур. Хынајажды кечәсы гадынлар хырда тамашалар да көстәриләр»¹.

Тојун јаддан чыхмаз кечәләриндән олан хынајаждыда охунан нәғмәләрин бир соху хорла охунур, бә'зиләре налај нәғмәләринә бәнзәјир. Кәлинин рәфиғәләри вә оғланын бағылары дәстәләрә айрылыб хына нәғмәләрини охујурлар. Гәдим тәсәввүрләрә көрә хына кечәсиндән кәлинин сәадәти башлајыр. Хына жаҳанлар тәмиз гәлбли олмалы, пак дујуларапла жашамалыдыр. Һәмзәтли гадынларын, ал, чин вуран гызларын хына кечәсинә кәлмәсі мәсләнәт көрүлмүр. Хына жаҳылан евдә силәһ, патрон олмамалы, ахшамдан јандырылан лампа сөндүрүлмәлидир. Хына нәғмәләринин бир сох жаҳшы нұмунәсі бизә кәлиб чатмышдыр:

¹ Тој вә налај маһылары, с. 63.

I дәстә:

Бу евләрин узуну,
Әлләрә хына јахарлар.

II дәстә:

Чобан гајтар гузуну
Телләрә хына јахарлар.

I дәстә:

Кедин дејин әмимә
Әлләрә хына јахарлар.

II дәстә:

Версии мәнә гызыны
Телләрә хына јахарлар.

I дәстә:

Чәкил бурдан һарамзада
Пәнчәрәдәи баҳарлар.

X o p:

Кәлмишәм дәрим сәни
Гәлбимә һөрүм сәни
Гапы, поңчәрә бағлы,
Бәс нечә көрүм сәни.

«Хынаны јахын дәстинә», «Ханым бачы гонаглар», «Ај үзүлдү, үзүлдү», «Јар атын чапыб кәләр» кими нәфмәләр хына кечәсиндә охунан, кәлинә, бәјә, хынајаҳдыдакы чаван, субај гызлара сәадәт арзулары илә бағлыдыр.

Тојун јекун мәрһәләләриндән бири дә кәлинопармадыр. Кәлинопарма һәлә гәдимдән түрк тајфалары ичәрисиндә сох дәбдәбәли кечирилмишdir. Кәлин арабаја минмәздән габаг икидләр чыдыра чыхышлар, гуршаг тутмуш, гылынч ојнатышлар. Бу мәрһәләдә нәфмәләр кәлинин белинин бағланмасындан башлајыр. Бә'зи јерләрдә гајыната, бә'зи јерләрдә гајын, әми вә јахын адамлар кәлинин белини гуршагла бағлар, башына кәлинлик дувағы атар. Бә'зән дә кәлин апармаға кәләнләр һәјәтә кәлән кими охујардылар:

Ал алмаға кәлмишәм,
Шал алмаға кәлмишәм.
Оғланын бачысыјам,
Апармаға кәлминәм.

Бу күн баға кәлмишәм,
Гөнчә құлу дәрмишәм.
Сиздә бир гыз көрмүшәм
Апармаға кәлмишәм.

Бу күн баға кәлмишәм,
Баха-баха кәлмишәм,
Аға гардаш тојунда
Ојнамаға кәлмишәм¹.

Бу вахт кәлин бәзәк отағында олур. Ону рәғигәләри, оғланын бачылары вә јенкәси бәзәјир. Кәлинлик палтaryнын гыз өз атасынын алдығы гырмызы, ја да ал читдән тикилмиш бәхт көjnәjини кејир. «Бәхт көjnәjинә једди чавал гыз тикиш вурмалыдыр. Көjnәjин јахасыны кәсмирләр. Кәлинин бәзәјәркән јахын адамлардан бир гадын (хала, биби) кәлинин башы үстүндә «баҳт көjnәjинин јахасыны ачыр. Бәj, оғлан тәрәфи һәмин адама хәләт верир»².

Мүхтәлиф рајонларда адәтләр дә башга-башгадыр. Һәр бир рајонун өзүнәмәхсүс тој адәтләри вардыр. Бу адәгләрин бөјүк эксәрийјети бир-.бириңә бәнзәсә дә, онлар арасында фәргли чәһәтләр чохдур»³.

Кәлинин бәзәјәркән белинә гуршаг, шал бағлајаркән охунан нәфмәләрлә јанаши, кәлин бәj евиңә кетдикдән сонра онун гајын, балдыз, гајынана, гајыната илә мұнасибәтини экс етдиရән нәфмәләр дә вардыр. Үмумиликдә бу нәфмәләр тој охшамлары, кәлин вә гајынана нәфмәләри ады илә шифаһи поэзијамызда кениш јаялмышдыр.

ЈАС НӘФМӘЛӘРИ

Мәишәт мәрасими нәфмәләри ичәрисиндә јас вә дәфн мәрасими илә бағлы нәфмәләр дә кениш јаялмышдыр. Мәлумдур ки, бу нәфмәләр халгын кәдәри, һүзүн илә бағлы јарапыш, халг баш верән һүзүн нәфмәләрдә ифадә етмәклә бир тәрәфдән мәрасимин кечирилмәсіни рәсмиләшdirмиш, дикәр тәрәфдән нәфмәләрдә өзүнә тәскинлик вермиш, кәләчәj ўмидлә бахыш, изтирабларыны, кәдәрини јүнкүлләшdirмишdir.

Јас нәфмәләринин мүһум һиссәсіни ағылар—ағулар тәшкүл едир. Ағулар халгымызын гәдим нәфмәләрindән олуб југ-југлама сөзү илә бағлы јарапышдыр. Өлән гәһрәманлар үчүн ағламаг Шәрт халгларынын илкин адәтләрindән олмушшудур. Һәтта даһа гәдимләрдә инсан чәназәләри сәрдабалара гојуланда, суja атыланда, гәсрләр үзәриндә гојуланда, ода атыланда әvvәлчә чәназәнин этрафы-

¹ Тој вә налаj нәфмәләри, с. 66.

² Тој вә налаj маһиylары, с. 68.

³ Бах: Р. Мәммәдов Губада тој адәтләри, Бакы, 1946.

на дөврө вуруб ағлајар, сонра дәғи мәрасимини ичра едәрдиләр. Мәлүм олдуғу кими, торпаға дәғи етмә нисбәтән сонракы мәрасимләрдән олмушшур. Вахтилә Ә. Һагвердиев жазырды ки, «Гәдим Азәрбајчанда өлән бөйүк гәһрәманлар үчүн ағламаг бир адәт иди. Гәһрәман өлән күнү чамааты бир јерә топлајардылар. Топлантыя «јұг» деирдиләр. Топланалар үчүн гонаглыг дүзәләрди, хүсуси дәвәт едилмиш «јұгчулар» исә икисимли гопуз чалыб ожнајардылар¹. Гопуз чалыб охумаг гәдимләрдә адәт олмушшур. «Гараоғлу» дастанында охујуруг: «...Инди јери, хан дәдәми һајла кәлсин, бу оғлумун адын гоjsун. Мән өлүрәм, гопуз чалсын, ағу дөјсүн.

Дәдәм кәлди, гопуз чалды, ағу дөјдү. Седрек бәјин адын гојду Гараоғлу бәj. Гарагојун Гаралыны көз јашынан көтүрдүләр, гопуз чалыб, ағу дөјүб сон мәнзилә өтүрдүләр².

Көрүндүjу кими, өлән гәһрәман вәсиijәт едир ки, онун мәнзәзәи үстүндә «гопуз чалыб ағу дөјсүнләр». Демәк, Ә. Һагвердиевин дедижи кими, «ағуучулуг» даһа гәдимдән халг арасында мәшһүр олмуш, яс мәрасимләриндә агулары гопуз мүшајиэт етмишdir. Сонралар мүәjjәn тәсәvvүрләрлә бағлы чәнәзә әтрафында рәгс етмәк, гопуз чалмаг арадан галдырылмышдыр. Бу күн дүнja халгларынын бир сохунун яс мәрасимләри мусиги илә мүшајиэт олунур. Еңтимал ки, биздә яс мәрасимләриндә мусигинин арадан чыхмасы ислам дининин мусигиниң һарам бујурмасы илә бағлы олмушшур³. Жени дәғи мәрасимләринин ѡранмасы илә әлагәдар мәлүм олдуғу кими, дәғи мәрасимләринә мусиги јенидән дахил олмага башлајыр. Ону да демәк јерине дүшәр ки, истәр тарихдә, истәрсә дә мүәjjәn мәрһәләдә халгын мәишәтиндә мусиги илә мүшаһидә олунан мәрасимләр олмушшур. Мәсәлән, мұхтәлиф дөврләрдә вахтсыз өлән чаванларын, өвладсыз өлән танынмыш шәхсиijәтләрин мусиги илә дәғи олунмасы хатиреләрдә јашајыр.

Яс мәрасиминдә охунан ағылар бу күн тәкчә бајаты шәклиндә жазылмыш нұмұнәләрлә мәһдудлашмыр. Халг ичәрисиндә онларын даһа әvvәllәрдә ѡранан нұмұнәләрин дән дә бизә кәлиб чатаны вар.

Сел кәлди,
Белдән олду.
Ган гусду,

Желдән олду.
Вај дүшду
Сарајыма

¹ Ә. Һагвердиев. Сечилмиш әсәрләрни, II чилд, Бакы, 1957, с. 392.

² Гараоғлу. Азәрбајчан дастанлары, Бакы, 1977, с. 71.

³ Гасым Қәrimов. Мұсәлман мәрасимләри вә бајрамлары. Шәрият вә онун социал мәниjjәти. Бакы, 1987, с. 30—87.

Вә јаҳуд:

Күн батды,
Хана галды,
Ај доғду.
Дона галды.

Зұлфу гызылы,
Гызымы...
Гәбри гызылы...
Гызымы...

Нұмұнәләрдән аждын көрүнүр ки, онлар бајаты шәкилли ағылардан әvvәldir, бурада «Оғул һај», «вај веркил, һарајыма» хитаблары онларын «Қитаби-Дәдә Горгуд» үсілубу илә бағлылығы еңтималыны доғуур. Еңтимал ки, бу типли ағы нәғмәләри даһа гәдимләрдән яс мәрасимләриндә фәал мөвге тутмушшур.

Сонралар исә бајаты шәкилли ағылар ѡранмыш вә яс нәғмәләри ичәрисиндә үстүн мөвгејә кечмәjә башламыштыр:

Сары күл
Сары ғонча, сары күл
Билирдин соласысан
Ачмајајдын бары күл.

Набат истәди
Гүшдан ғанат истәди
Әлин сынсын яд оғлу
Икид мурат үстәди.

Яс нәғмәләри ичәрисиндә чәнәзәниң дөврәсиндә отуруб хор вә јаҳуд ајры-ајры гадынлар, бир чох һалларда исә ағычылар тәрәфиндән охунан «Шахсеj-вахсеj» нәғмәләри дә вардыр. Бу нәғмәләр фәрјад гопаран ананын, бачынын, кәлинин дилиндән дә учалыр:

Кәлән балан олајды,
Жүрдүм талан олајды,
Өлүмүн жалан олајды
Шахсеj-вахсеj,
Вахсеj-шахсеj...

Јаман құнұм далладыр
Карван кәлди ѡллададыр
Кәhәр атын ѡллададыр
Шахсеj-вахсеj,
Вахсеj-шахсеj.

Яс мәрасимләриндә мәрсиijәчиләр вәфат едәнин шаны, шөһрәти илә бағлы мәрсиijәләрлә ѡанаши, дин хадимләринин, имамларын ады илә бағлы рәвајәтләр данышар, мұхтәлиф мәрсиijәләр охујарды. Сон илләрдә жени дәғи адәгләринин ѡранмасы илә бағлы бу кими нәғмәләрин ifасына яс мәрасимләриндә демәк олар ки, тәсадуф едилмир.

Халг ичәрисиндә бешкүнлүк дүнja тәсәvvүру илә бағлы мәрасимләр дә вардыр. Жени қәлмишкән демәк лазымдыр ки, «Авеста»да руһларын яд етмә эн'энәси илә бағлы зәрдүштиләр тәрәфиндән гејд олунан бу мәрасимин ады дилимизә тәрчүмә едиләркән ѡанлыш олараг «Дәдә-баба күнү мәрасими» кими верилмишdir. Мәрасим көһнә илин соңу—жени илин—Новрузун қәлмәси әрәфәсиндә ичра олунур.

Зәрдүштиликлә бағланан бу мәрасимин көкләри эслингә да даһа гәдимләрә кедиб чыхыр. Фактлар көстәрир ки, һәмин мәрасим зәрдүштиликдән һәлә хејли әvvәl гәдим түрк, әрәб, јунан вә Рома тајфалары ичәрисиндә дә мөвчуд олмушдур.

Гәдим Шәргдә бир сыра мә'лум тәгвимләрә көрә ил 360 қүндән ибарәт олмушдур. Йәмин тәгвимләрдә 13-чү ај чәми 5 күн давам етмишдир. Гәдим инсанлар бу аյын әvvәlinde өлмүшләрин руһуну јадетмә мәрасими кечирмишләр. Бундан соңра бүтүн беш күнү јемиш, ичмиш, әjlәnмиш, қүnlәrini анчаг динчәлмәк вә истираһәт етмәklә кечирмишләр. Беләликлә, 13-чү ај адамларын хатириндә дүнjanын бүтүн назы-нә'mәtinи көрмәк ајы кими галмыш, дүнjanын бешкүnlük олмасы анлајышы да бурадан јаранмышды.

Профессор Муса Адилов бу мәсәләдән бәһс едәркән јазыр ки, гәдим заманлarda илин узунлуғу вә аjlары тәшкил едән қүnlәrin мигдары һаггында мұхтәлиф халгларын тәсәvvүrlәri мұхтәлиф иди. Одур ки, бир-бириндәn фәргләннәn тәгвим системләri јаранмышды.

Башгаларындан фәргли олараг гәдим Мисир тәгвиминдә илин узунлуғу нисбәтән дәгиг нәзәрә алнырыды. Мисир тәгвиминдә ил 356 күн һесаб олунур вә һәр бири 30 қүндән ибарәт олан он ики һиссәjә бөлүнүрдү. Галан беш күн исә әлавә һесаб едилерди. «Артыг» галмыш һесаб едилән бу беш күнү бајрамлара, өлүләр үчүн дуаја, қунаһларын бағышланмасына һәср едирдиләр. Бу тәгвим реал Күнәш илиндәn тәхминәn 6 сааты нәзәрә алмырды. Одур ки, һәр дөрд илдәn бир орада бир кечә-күндүz итмиш олурду.

Мисир тәгвими Бабилистаң тәгвими эсасында дүзәлдилмишиди. Бабил тәгвиминә көрә ил һәр бири 30 қүндәn ибарәт олан 12 аja бөлүнүрдү (Мисир тәгвими гәдим Сасаниләр дөврунда Иранда вә Ермәнистанда ишләдилерди).

Профессор М. Адилов даһа соңра көстәрир ки, XI әсрин мәшһүр алими Бируни дикәр Шәрг тәгвимләri кими Зәрдүшти тәгвими һаггында да әтрафлы мә'лumat верир. Бу тәгвимә көрә әvvәllәr бу әлавә бешкүnlük ај илин соңна дүшүрдү вә соh мұhум дини бир бајрамла әлагәдар иди. Бу бешкүnlük ај өләnlәrin руһuna ётирам, һөrmәt ајы һесаб олунурdu. Сасаниләr дөврунда гәdим фарслар буна «Сәадәt (хошбәхтлик) ајы» ады вермишdir. Тәdgигат-чылар көстәрирләr ки, Күnәsh илинин $12 \times 30 + 5$ тәрзинде һесабланмасы бүтүn гитәләrdә бир сыра халглар арасында тәтbiг едилмишdir¹.

¹ Musa Adilov. Нијә белә дәжирик, Бакы, 1982, с. 57—59.

Халг јарадычылығында вә еләчә дә классик әдәбијат-да дүнjanын бешкүnlük олмасы ифадәси дә ётинал ки, бурадан јаранмышдыр. Йухарыда деjилдиji кими гәдим тәsәvvүrlәrә көрә инсан јалныз бу беш күндә бүтүn дүнja ләzzәtlәrinи даддығы үчүn онлар дүнjanын мә'насынын бу беш күндәn ибарәt олмасы гәnaetinе kәlmiшlәr.

Зәрдүштилик вә ислам дини бу мәрасими өзүнәmәxus саларларла зәnkinlәshdirmiшdir. Ислам тәsәvvүrlәri мәрасимин һәгиги мәниjјәtinи дәjiшмишdir. Бу күn халg арасында јашајan руһлары хатыrlama мәрасиминde Новруза бир күn галмыш адамлар гәbrisstanlyғa кедir, дәdәbabalarynyн гәbri үstүnу саһманa салыр, үzәrinde қул, чичәk әkiрләr. Қүnүn икинчи јарысында гәbir үzәrinde дини мәрасимләr ичra eдiliр. Евдә xөrәk асylаркәn дәdәbabanын руһу хатыrlanыr, онларын adыna газан асylыr, plow dәmләniр.

Бу мәрасимdә охунан нәgmәlәrin экserijjәti дини характер дашиjыр.

Јас мәрасими нәgmәlәri халgын мәишәt һәjatyнda мұhум jер tutmuш, онларда халgын choхәsrlik адәti, әn'әnәsi, дүnjabahыshы ifadә olunmuшdур.

Елә ағы nүmuнәlәri dә vardyr кi, онларда һүzүn гүrbәtlә baғlanыr, analar, bачyлар aյry-aýry «Mүgәddәs қүnlәrдә» гәbri—mәzары mә'lum оlmajan әzizlәri—әrlәri wә garداшlarы һaggyнda oхujurлar:

Гар дашдан
Сечиләrmi гар дашдан
Тәбрiz ѡolu бағlandы
Aýry дүшdүm гардашдан*

Вәtәn вә gүrbәtlә, aýrylyg вә һәsrәtlә бағly һәlә jүzләrlә tәzә-tәr aғylar vardyr кi, онларда халgымызын min bir kәdәri wә һәsrәti ifadә edilmisdir.

ИНАНЧЛАР

Шифаһи поезијанын јаранмасы узун чәkәn, һәjаты dәrk-етmә ilәsих бағly, заман кечидикчә tәkmillәshen bir ja-радычылыг просесидir. Халг јарадычылығынын bir соh жанры инсанын tәbiätde көrüb мұshaһидә etdiji һадисә-lәrә inamы ilә бағly оlmuшdур. Bu inam synaglarдан, tәchrүbәlәrdәn keciriildikdәn соңra гәtilәshmiш вә muşte-

* Xoјratы бизә vermiш folklorшунас G. Pashaевә minnәtdaryg.

тил жанра чеврилмишdir. Шифаһи поезијанын бир сырғы илкин жанрлары гәдим инсанлары, М. Горкинин көстәрдији кими, өз әмәлләрини јүнкүлләшdirмәјә чалышмаларындан вә һәмчинин сөз гүввәси илә сеһр вә әфсун үсуллары илә тәбиәти инсанан дүшмән олан бәлаларына тә'сир етмәк арзулары илә бағлы јаранмышдыр.

Ф. Енкелс гәдим јәнуди вә халдеј мәдәнијјәтиндән да-нышаркән сеһр вә әфсунун инчәсәнәтиң јаранмасындакы ролуну хүсуси гејд етмишdir. Гәдим халгларын инам вә е'тигадларла бағлы јаранан сеһр вә әфсунлары бу халгларын шифаһи сәнәтиниң вә үмумијјәтлә инчәсәнәтиниң дәрин көклү зәмини олмушdur.

Инанч—Азәрбајҹан шифаһи јарадычылығынын архаик жанрларындаңдыр. Бу жанр халг арасында сынама, јозум, јозма, инам адлары илә дә јајылмышдыр¹.

Әввәла, халг ичәрисинде мұхтәлиф адларла јашајан инанчы јозум вә јозма адландырмаг олармы? Тәбии ки, јох. Чүнки јозма вә ја јозумда халг инамы гәтиләшмәјиб. Бурада инам һәлә еһтимал, күман, фәрзијә шәклиндәdir. Инанчы сынама адландырмаг да дөгрү олмаз. Инанч даһа кениш мәфһүмдур, инанч сынамаларла тәсдигләнир. Мұхтәлиф сынамалардан сонра инсанда инам гәтиләшир. **Инанчлар сынамалар нәтичәсинде гәтиләшән һөкмләrin бәдии ифадәсидir.**

Сынама халг јарадычылығынын алғыш, гарғыш, әфсун, чаду, фал, аталар сөзу кими жанрларынын јаранмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Халг өз мүшәнидәләрини јохладырмаг, гәти мүәjjәнләшdirмәк мәгсәди илә сынаглар кечирмиш, сонра исә фикрини һөкм шәклиндә гәтиләширмишdir.

Инанчларын јаранма сәбәбләрини гәлиз мифолокијаларда, әсатирләрдә ахтармаг дүзкүн олмаз. Шубнәсиз ки, әсатири инамларла бағлы инанчлар да јаранмышдыр вә бу күн халг инанчлары ичәрисинде онлар мүәjjән јер тутур.

Инанчын јаранмасы илкин мәрһәләдә реал һәјат һадисәси вә шәраити илә бағлы олмушdur. Гәдим инсан ова ѡюла дүшәркән габағына бosh габ чыхыр. Ахшам овдан әли-бош гајыдыр. Бир нечә дәфә бosh габы сынајыр. Көрүр ки, габағына бosh габ чыханда иши угурсуз олур. Башга дәфә долу габы сынајыр, иши угурлу олур. Беләликлә, сынама-

¹ Этрафлы бах: Азад Нәбиев. Азәрбајҹан фолклорунун жанрлары, с. 48—53.

лар нәтичәсиндә гәти инама әсасланан инанч јараныр: «Габағына бош габла чыханда кетдијин ѡлдан кери гајыт».

Ибыдаи инсан аилә, мәишәт һәјатында, тәбиәти дәрк етмә просесинде раст кәлдији јүзләрлә һадисәләрлә бағлы инанчлар јаратмышдыр. Гәдим инсанын чохсаһели әмәк һәјаты, реал вә мифик тәсәvvүрләри, астрал көрүшләри халг инанчларынын јаранмасына мүһүм тә'сир көстәрмишdir.

Умумиликдә Азәрбајҹан халг инанчларыны ашағыдақы кими тәсниф етмәк олар: Мәишәт һәјаты илә бағлы инанчлар; Битки, чичек, од, су, торпаг вә тәбиәт һадисәләри илә бағлы инанчлар; Астрал тәсәvvүрләр сајәсинде јарананлар; Әсатири көрүшләрлә бағлы инанчлар.

Мәишәт һәјаты илә бағлы инанчлар. Халгын күндәлик мәишәт һәјаты мұхтәлиф инам вә е'тигадларла бағлы олмушdur. Һәлә соҳ гәдимләрдән башлајараг адамлар күндәлик мәишәт һәјатында раст кәлдији бир соҳ һадисәләрлә бағлы инам вә е'тигадлар јаратмыш, онлары сынагдан кечирмиш, бүтүн бу сынаглар исә шифаһи јарадычылығда мұхтәлиф жанрларда өз бәдии ифадәсini тапмышдыр. Мәсәлән, «Чөрәji бир әллә кәсмәзләр», «Найар вахты данышмазлар», «Сүфрејә дуз дағыланда дава дүшәр», «Әлдән чөрәк сынчыланда севинәрсән» вә с. кими инанчлар сынаглардан чыхарылмыш мүшәнидәләрин нәтичәси кими јаранмышдыр.

Гәдим инсанларын илкин тәсәvvүрләринде угур вә угурсузлуг анлајышлары илә бағлы сынаглар кениш јер тутмушdur. Бир сырғы илкин инамларын јаранмасы да бунунла әлагәдар олмушdur. «Угур вә угурсузлуг әсасән бир иш архасынча кетмә, сәјаһәтә чыхма вә еләчә дә күндәлик мәишәт һәјаты чәрчивәсindәki мүшәнидәләрлә әламәтдар олмушdur. Бош габ, гара пишик, күрән, гозбел гары (гадын), боз довшан угурсузлуг рәмзи һесаб едилмишdir. Бу инамларла бағлы јаранан инанчлар халг ичәрисинде кениш јајылмышдыр: «Габағына бош габла чыхсалар, кетдијин ѡлдан кери гајыт», «Гозбел гарынын үзү дүшәриксиз олар».

«Габағындан гара пишик кечсә, ишин угурлу олмаз», «Габағындан довшан гачса, овун бош кечәр» вә с. Қәзәллик, әхлагилик, әмәксеvәрлик, хәбәрчилик, көздәјмә, нәзәрлә бағлы сынаглар инанчларда экс олунмушdur. Бу күн мәишәт һәјатынын елә бир саһәси јохдур ки, халг инанчларында экс олунмасын.

Тој вә јас мәрасимләри, ајры-ајры ајнләрлә бағлы инанчларда халгын мұхтәлиф дөвләрдәки әхлаг гајдалары, көрүшләри экс олунмушdur. Дөгүм, өлүм, адгојма мә-

расимләрини экс етдиңән инанчларын халгын шифаһи жарадычылығында даһа гәдимләрдән јаандығы күман едилир.

Тәбиәт һадисәләри, битки вә һејванат аләми илә бағлы инанчлар. Инанчларын бөյүк гисми тәбиәт һадисәләри, биг-ки вә һејванат аләми илә бағлы јаранмышдыры. Јағышын јағмасы, күнүн чыхмасы илә әлагәдар инанчларда халгын мұхтәлиф сыйнагларынын нәтичәси үмумиләшдирилмишидир: «Балтаны үзу јухары гоjsан јағыш јағар», «Тысбағаны аяғындан ассан јағыш јағар», «Аj тутуланда құллә атарлар», «Аj тутуланда мис габлары дөјәчләjәрләр», «Құн батан вахт еви сүпүрмәзләр», «Зијарәтә кедәндә евдән күн дөғмамыш чыхарлар» вә с.

Чанавар, ат, итлә бағлы инанчлар да халг арасында кениш јағылмышдыры. «Гурд үзу мұбарәк олар» («Китаби-Дәдә Горгуд»), «Ат мураддыр», «Жуҳуда ат көрән мурада жетәр», «Ат налын гапыдан ассан евин бәрәкәтли олар», «Итин улајаны хејир кәтирмәз», «Ит көjә һүрүб далдалы кедәрсә, хејир олмаз» вә с.

Узун мүддәт јағышларын јағмасы, чајларын дашмасы, тураглығын олмасы инанчларда экс олунмуш, халг мұхтәлиф айналәри ичра етмәклә инсанлара бөйүк зәрәр вуран бу тәбиәт һадисәләрини рам етмәjә чалышмыш вә инанчлар јаратмышдыр: «Чох јағыш јағанда ананын илки балтанды жерә вурса јағыш кәсәр», «Гураглыг оланда чахмаг дашыны суја салсан јағыш јағар».

Бир сыра биткиләр, чичәкләр, отлар, ағачларла бағлы јаранан инанчларда символизм дөврүнүн изләри нәзәрә чармагадаýыр: сәһра ѡоллары мүәjjіnlәшдирилмиши—гүтбләр дүрустләшдирилмишидир, гасырга вә фыртынанын башланма вә сакитләшмә мүддәти һесабланмыш, орта әср мұнәччимлијинин әсасы гојулмуш, јухулар јозулмуш, фаллар ачылмышдыр. Бүтүн бунларла бағлы халгын инамлары јаранмышдыры. Антропоморфик тәсәvvүрләrin јаранмасы, сәма чисимләринин инсан шәклиндә тәсәvvүр едилмәси, Аj, Құнәш вә улдузлар һаггында инам вә тәсәvvүрләр јаратмышдыр ки, бунларын бир чоху да инанчларда мұһафизә олунуб бу күнә гәдәр јашамышдыр: «Бәхт улдузун көрән хошбәхт олар», «Улдузу аханын өмрү сона жетәр» вә с. инанчлар јаранмышдыры.

Халг инанчларында космогоник, астрал тәсәvvүрләр дә мүһүм жер тутур. Сәма чисимләри, хүсусән Құнәш, Аj, Зөһрә, бир сыра улдузлар системи, кәһкәшан вә с. һаггында инанчларда јашајан јарымәфсанә вә һәгигәтләр галмагадаýыр. Космогоник вә астрал тәсәvvүрләрлә бағлы хал-

инанчлары даһа илкин тәсәvvүрләри экс етдириjиндән он-лар јараныш етибарила даһа эввәлләрә аиддир. Астрал тәсәvvүрләрлә бағлы инанчларда мәишәт һәјатынын мүejjәn чәһәтләри, докум, адгоjма мәрасимләри илә бағлы бир сыра көрүшләр экс олунмушдур. Халг арасында докушла бағлы јаранан инанчларын бир чохунда докулачаг ушағын мүәjjіn хүсусијjәтләри—онун гызы, оғланмы олмасы, чәнкавәрлиji вә икидлиji, чәмиjәтдә тутачағы мөвгө шәрjә олунмушдур. Мәсөлән, гадын ушаға галдығыны биләндән соңра илк чәршәнбә сәhәр тездән дуруб сәмаја баҳанда Құнәши көрсә гызы, Аjы көрсә оғлу олар. «Аj ишығында докулан ушаг сакит, айын гаранлығында докулан ушаг икид олар», «Аjын он беш күнүнүн тамамында докулан ушаг пәhливан олур», «Аjын үч күнүндә докулан ушаг көjәк олар», «Құн батан вахт докулан ушаг күнүнү гүрбәтдә кечирәр», «Құн докан вахты докулан ушаг чәнкавәр олар» вә с.

Әсатири көрүш вә тәсәvvүрләрлә бағлы инанчлар. Халг инанчларынын мүәjjіn һиссәси әсатири тәсәvvүрләрлә бағлы јаранмышдыр. Бунларын бир гисми гәдим түрк тајфаларынын мифик тәсәvvүрләри илә әлагәдар олумушдурса, дикәри зәрдүштилик көрүшләри илә бағлы јаранмышдыр.

Айры-айры күлтлар, хүсусән су күлту илә бағлы инанчларда даһа гәдим тәсәvvүрләрин изләри нәзәрә чармагадаýыр. «Су ичәни данышдырмазлар», «Су ичәни вурмазлар», «Су ичәни илан вурмаз», «Пис јуҳу көрәндә суја данышарлар», «Гајнар сују жерә атмазлар», «Шәр гарышан вахт жерә су атмазлар», «Горхана су верәрләр», «Горхдуғу адамын әлиндән су ичирдәрләр» вә с. Сујун мүгәddәсләшдирилмәси бир сыра башга халгларда олдуғу кими, түркләрдә дә һәлә гәдимләрдән мөвчуд олумушдур. Су илаһәси Нәһид антропоморфик сурәтинин јаранмасы да тәсадүфи дејил ки, суја олан бөйүк инамын нәтичәси кими мејдана чыхмышдыр. Су күлту илә бағлы јаранан мифик тәсәvvүрләр сонралар түркдилли халгларын мифологијасында сил-силә сүжетләрин јаранмасына сәбәб олумушдур.

Одла бағлы инанчларда одун мүгәddәслиji рәмзиләшдирилир. Бу инанчларын бөйүк эксәриjәти зәрдүштиликлә әлагәдар, ода ситајишлә бағлы јаранмышдыр. Торпагла бағлы халг ичәрисиндә чохлу инанч јаранмышдыр. Мәсөлән, «Вәфат едәни көзү ачығ галарса, көзүнә торпаг гојлән, «Вәфат едәни көзү ачығ галарса, әлинә торсан јумулар», «Вәфат едәни әли ачығ галарса, әлинә торпаг гоjsан јумулар», «Вәфат едәни көзүнә әзиz адамы торпаг төкәрсә, көзү торпагдан дојар», «Өлүмә јахын торпаг

гүрбэтдэн чәкиб кәтирәр» вә с. кими нүмунәләр торпаг инамы илә бағлы жаранышдыр.

Халг поэзијасының мараглы жанрларындан олан инанчлар ибтидаи тәсәввүрләри әкс етдиရән халг жарадычылығы жанрларындан бири кими әһәмијјәтлиdir.

АНДЛАР

Шифаһи поэзијаның илkin жанрларындан бири дә андлардыr. Анд гәдим инсанларын мүгәddәs несаб етдикләри варлыглара инамла бағлы жаранышдыr. Анд ичмәк илkin мәрһәләдә чох мүгәddәs несаб едилмиш, бир сыра халгларда анды позмаг үстүндә ән ағыр чәзалар тәтбиg едилмишdir.

Һәлә чох гәдимләрдәn анда инам гүввәtli олмушdур.

Әvvәlәn, инсанын мұхтәлиf тәsәvвүrләri илә бағлы андлар жаранышдыr. Инсан јерә, көjә, суja, ода, күнәшә, аja мүгәddәs варлыг кими баҳмаға башладығы замандан онун тәsәvвүrләrinдә вә бәдии жарадычылығында илк андлар жаранышдыr: «Aj наггы», «Құn наггы», «Торпаг наггы», «Jep наггы», «Көj наггы», «Ишыг наггы», «Су наггы», «Jол наггы» вә c.

Нисбәтәn соңralар инсанларын ситајиш етдиji варлыглара, бәrәkәt вә гүдсиijjәtә анд ичmә әn'әnәsi мейданa кәлмишdir. «Дуз наггы», «Бәrәkәt наггы», «Дуз-чәrәk наггы», «Чәrәk наггы», «Ун наггы», «Н'әmәt наггы».

Инсанларын тәsәvвүr һүдудлары кенишләndикчә jениjени андлар жараныш, ата, ана, бачы, гардаш, әзиз адамларла бағлы андлар халг жарадычылығыны зәнкиnlәшdirмишdir: «Анамын чаны үчүn», «Атамын чаны үчүn», «Баламын чаны үчүn», «Бачым чаны», «Дәdәm чаны», «Дајым чаны», «Анд олсун баламын башына», «Нәnәmin чаны үчүn», «Анд ичirәm дајымын чанына».

Дини тәsәvвүrләrin инсанларын шифаһи жарадычылығында һекмран мөвге тутмасы илә әлагәdar жаранан андлар даһа кениш jaýylмыshдыr. «Аллаh наггы», «Аллаh анд олсун», «Аллаhын дәркашына анд олсун», «Биллаh», «Сумаллаh», «Имам наггы», «Имам Һүсеjn наггы», «Анд ичirәm Имам Һүсеjnә», «Пејfәmбәr наггы», «Пир наггы», «Өвлиjә наггы», «Әли ѡolu наггы», «Он ики имам наггы», «Мәзһәb наггы», «Гур'ан наггы» вә c.

Мұхтәлиf инишиаf мәrһәlәsinдә инсанын мүгәddәs ләшdirдиji, e'tigad етдиji варлыглар, ситајиш етдиji предметlәr вә чанлылар андлары доғurmушdур. Мәsәlәn, халг арасында белә бир анд вар: «Даf наггы». Шубhәsiz

ки, андын жаранмасы мұасир тәsәvвүrләrlә әлагәdar ола билмәz. «Даfын аллаh, һами, ангон олмасы инсанын ибтидаи тәsәvвүrләri илә бағлыдыr. Түрк мифолокијасында даf ангону, аллаhы инсанлары тәbiэтin бүтүн фәлакәtlәrinдәn һифz едәn һамиdir. Газах, өзбәk, уjғun, гарагалпаг вә кабарда-балкар халгларынын шифаһи жарадычылығында даf ангонуна даһа тез-тез тәсадүf олунur.

Көрүндүjу кими, шифаһи нитгәd жашамагда олан һәp bir андын өзүнәmәxsus тарихи, етимоложи көкү, әсасы вардыr. Онларын һәp биринин архасында халгымызын мүәjjәn тарихи инишиаf мәrһәlәsinдәki һәjаты, мәшишәti, әхлаг вә тәfәkkүr тәrzi жараныr. Бөjүk јузилликләr архасындан сүзулуб кәләn бу шө'lәlәrin, шәfәglәrin һәp бириндә bir әсрин, бир гәrinәnin сирләri кизләnmәkдәdir.

АЛГЫШ ВӘ ГАРҒЫШЛАР

Гәdim инсанларда хејир вә шәr анлаjышлары жарандыгдан һәjатda онлар ики гүvвәtli амиллә—хејир вә шәrлә гарышлашмалы олмушdур. Хејир онлары һәjат шәraитinin, мәшишәtinin жашылашмасы, күндәlik еhтиjaчлaryны арадан галдырымағына кәmәk етмиш, бу тәsәvвүrләrlә бағлы мұхтәlif сүjетlәr вә сүjетlәr системи жаранмыш, мифоложи тәsәvвүrләrdә ibтидаи инсанөz хејirha-nyны rәmziләshdirmiш вә ону хејир аллаhы сәвиjjezinә jүksәltmiшdir. Еjни мұнасиbәt шәrlә бағлы жаранышдыr. Шәr гүvвәlәr халгын тәsәvвүrүндә daim pislәnmiш, онун инсанын шәrinә чалышan, ону фәлакәtә salan, баşyна мусибәtlәr kәtiрәn bir гүvвә kimi rәmziләshdirmiшlәr. Нәhәjät, әsatiri tәsәvвүrләr Шәrgdә аллаh гудратинә jүksәllilmiш вә она мифик шәr танрысы kimi баҳымышдыr. Мұхтәlif халгларда олдуғu kimi, Шәrg халгларынын әsatiri tәsәvвүrләrinдә, бу тәsәvвүrләr әsasynda жаранан ганун китабларында хејир вә шәr аллаhлары шәxslәndirilmiшdir. Bu варлыглары инсан чилдиндә kәrmәk истәji tәkchә gәdim түрк тајfalары ichәrisindә dejil, umumiijjәtлә, gәdim инсанын һәjаты dәrk етмәsinin әsас mәrһәlәlәrinдәn biри олмушdур. Хејир вә шәr анлаjышынын жаранмасы исә gәdim tәsәvвүrләrdә хејiri алгышlamag, шәri исә гарғышlamag анлаjышыны jаратмышдыr¹.

¹ Бу барәdә әтрафлы баh: Азад Нәbiјev. Азәrbaјcan фолклорунун жанрлары, с. 54—62; Азәrbaјcan шифаһи халг әdәbijјатына даир тәdgиләr, VI китab, Bakы, 1982, с. 109—110.

Алгыш вә гарғышлар бу күн бизэ «Қитаби-Дәдә Горгуд», шифаһи јарадычылығын нағыл, дастан вә с. кими жанрларының дахилиндә, нәбелә јазылы әдәбијатда айры-ајры образларын дилиндә кәлиб чатмышдыр. Алгыш вә гарғышлар сон илләрә гәдәр мүстәгил жанр кими топланыб нәшр едилмәмишdir. Онларын бә'зи нұмунәләри XIX әсрдә чап олунан бир сыра мәчмуәләрдә, о чумләдән СМОМПК мәчмуәсіндә нәшр едилмишdir. Алгыш вә гарғышларын бә'зи нұмунәләри исә «Азәрбајҹан классик әдәбијаты китабханасы» чохчилдијинин бириңчи китабында, «Нәфмәләр, инанчлар, алгышлар», «Халгымызын дејимләри вә дујумлары» китабларында верилмишdir.

Шифаһи поезијамызда, хүсусен халгын данышыг дилиндә алгышлар кениш јаылмышдыр. Онларын бир чохунда гәдим тәсәввүрләрин изләри айдын нәзәрә чарпмагда-дыры: «Сучан өмрүн олсун»¹, «Чөрәјин бол, сујун сәрин олсун», «Аллаһ әвәзин версин», «Чырағын кур јансын», «Ишығын сөнмәсин», «Одуң сөнмәсин», «Торпағын раһат олсун», «Намәрдә мөһтач олмајасан» вә с. кими алгышлар инса-ларын күндәлик һәјат тәчрүбәси әсасында јаранмышдыр. Сөзүн макик гүдрәтинә инамын чох күчлү олдуғу вахтларда инсан тәсәввүрүндә белә бир инам һөкмран иди ки, һәр кәсип үнванына дејилән хош сөз, алгыш-угур, бәд сөз, гарғыш исә уғурсузлуға сәбәб олур. Һәтта халг арасында белә бир ифадә дә вар: «Hagg дәрјасының гапысы ачыг олан вахт алгыш (гарғыш) етмишдим». Күнүн елә вахтлары, һәфтәнин, аյын вә нәһајәт илин елә күнләри вардыр, бу вахтлар сөјләнән алгыш вә гарғышлар һәјата кечәрмиш.

Халг ичәрисиндә ағзы фал олан алгыш вә гарғышчылар вардыр. Тәсадүфи дејил ки, дејирләр филанкәсин алгышы вә гарғышы фал олур. Адәтән сәһәр тездән, сүбһ чағы—күн доғмамышдан вә күнорта вахты сөјләнән алгыш һәјата кечәрмиш. Гарғышы исә шәр гарышан вахт, һава торанлашан заман сөjlәjәrdilәr. Халг арасында белә бир инам вардыр. Сүбһ үстү, күн доған вахт олунан алгышлар инсанлары мүһафизә едән һамиләрә даһа тез чатармыш. Шәр гарышан вахт гарғыш едән гадынлар јаҳасыны чырыб си-нәсиси ачар вә беләликлә, гарғышы даһа кәсәрли етмәк учүн ону бә'зән мүәjjәn ритмләр үзәринде зүмзүмә едәрди-ләр. Дејилдијинә көрә, гадынларын јаҳаларыны чырмасы гарғышы ана суду илә әлагәләндирмәк ән'әнәси илә бағлы олмушdur. Мүәjjәn тәсәввүрләрә көрә көрпеләрә суд ве-

¹ Китабда верилмиш бүтүн нұмунәләр мүәллифин «Азәрбајҹан фолклорунун жанрлары», «Нәфмәләр, инанчлар, алгышлар» китабындан көтүрүлмушdir.

рән, аналыг шәрефинә јетәнләр инсанлары һами едән ру-лара даһа жаһын олдуғундан, онларын сәсі һәмин руһлара даһа тез јетишдијиндән гадынлар јаҳаларыны чырмыш, гарғыш едәркән ана олдуғларыны хатырламаға чалышмышлар. Адәтән ананын зәһмәтини итирәнләрә сөјләнән гарғышларда бу ән'әнәнин мүәjjәn изләри горунуб сахланмышдыр: «Сүдүм бурнундан кәлсин», «Ана сүдүм көзүнү тутсун», «Сүдүм булуг-булуг көзүндән кәлсин», «Сүдүм сә-нә һарам олсун» вә с.

Аталарын дилиндән дејилән гарғышларда да кәскин мә'на экс олунмушdur. Ата гарғышлары ичәрисиндә аша-ғыдақылар хүсусилә сечилир: «Чөрәјим көзүнү тутсун», «Аллаһ зәһмәтими көзүндән кәтирсін», «Зәһмәтим көзүн-дән кәлсин», «Неч хејир тапмајасан», «Аллаһ көзүнү чы-харсын», «Чавабыны аллаһ версин», «Ата адым кәссин сә-ни», «Јер, көј, сәнә гәним олсун», «Чөрәк сәнә гәним ол-сун», «Чөрәк атлы олсун, сән пијада» вә с.

Алгыш вә гарғышлар кениш нүфуз даирәсінә малик олуб инсанын һәјат вә мәишәтиниң чох мұхтәлиф саһәлә-рини әнатә едир. Бә'зи нұмунәләрдә даһа гәдимләрдән мөвчүд олан ән'әнәләр, ајинләр мүһафизә едилмиш вә ја-бизә кәлиб чатан алгыш вә гарғышлар һәмин тәсәввүрлә-рин изи кими халгын һафизәсіндә јашајараг бу күнә гә-дәр кәлиб чатмышдыр.

Халг арасында јашамагда олан алгыш вә гарғышлары ашағыдақы кими тәхмини груплышырмаг олар: Мәрасимләрлә әлагәдар јарананлар; Мәшишт һәјаты илә бағлы ал-гыш вә гарғышлар; мифологи вә дини тәсәввүрләrin тә-сири илә формалашан нұмунәләр.

Халг арасында мүәjjәn мәрасимләрлә бағлы јаранан ал-гыш вә гарғышлар ичәрисиндә «Бәјлик һамамына кедә-сән», «Бәјлик тахтыны көрүм», «Тој ширнини јејим», «Бәј-лик хончаны тутум», «Кәлинлик хынана кәлим», «Хына-на кәлим», «Кәлинлик лампаны јандырым», «Құзқұну бә-зәјим (тутум)» вә с. алгышлары тој мәрасими илә әлагә-дар јаранмышдыр. Ени илә јас мәрасими илә бағлы јар-анан вә ја инсанын өлүмүнү арзулајан гарғышлар да вар-дыры: «Адын дашлара јазылсын», «Адыны адлара гојум», «Гулағына памбыг гојум», «Juјучуја галсын палтарын», «Juјучуја верим палтарыны», «Налваны јејим», «Налваны гә-чалым», «Башынын устундә шам јандырым», «Бојуна гә-миш өлчүм» вә с. кими гарғышларын исә јас мәрасими илә бағлы јарандығы айдын көрүнүр.

Алгыш вә гарғышларла танышлығдан соңра белә бир

чөһәт дә нәзәрә чарпыр ки, халг ичәрисиндәки алгыш вә гарғышларын һәр биринин өзүнәмәхсүс јаранма ѡолу, етимоложи көкү олмушдур. Одур ки, бу жанр әслиндә халг мәишәттәндәки етник хүсусијәтләри даһа фәал мұһафизә едән жанрлар групуна дахил олунмалыдыр. Мәсәлән, халг ичәрисиндә әсасән «Күл башына», «Башына күл гојум» вә «Күлү гојум башына» вариантында јаялан гарғыш вардыр. Һәр үч варианта гарғышдан чыхан нәтичә ёјнидир—јә'ни һәр үч варианта инсана өлүм арзуласыр. Гарғышын вариантында әсасында данышыг дилиндә «күл башына» ифадәси дә јаранмышдыр. Халг арасында мәчази мә'нада ишләнән гарғышын етимоложи изаһы хүсусилә мараг доғуур. Профессор Муса Адилов 1974-чү илдә илк дәфә гарғышы мүстәгил ифадә кими көтүрәрәк онун етимоложи көкүн шәрһ әтмишdir¹.

Инсанын күндәлик мәишәт һәјаты чох мұхтәлиф һади-сәләрлә, арзуларла әлагәдар олмушдур. Бу арзу вә истәкләрин бөյүк бир гисми алғышларда экс олунмушдур: «Евин абад олсун», «Евнә шадлыға кәләк», «Сүрүләрин артыг олсун», «Дуз-чөрекли оласан», «Сүфәрән һәмишә ачыг олсун», «Ев саһиби сағ олсун», «Кор гызын әрә кетсин», «Сүфәрән бәрәкәтли олсун», «Чөрәкли оласан», «Оғул-ушаглы оласан», «Өмрүн узун олсун», «Атының үстүндә мурада јетәсән», «Гылышын әјилмәз олсун», «Дуз-чөрәин габағына кәлсин» вә с. кими алғышларда инсана уғур арзуласыш, онун күндәлик хошбәхт һәјаты әзизләнмишdir. Ейни заманда мәишәт һәјатын мұхтәлиф чөһәтләри гарғышларда экс олунмушдур. Илк бахышда шифаһи јарадычылығын аз әһәмијәтли, бәлкә дә бу күн үчүн әһәмијәттени тамамилә итирмиш жанрлардан һесаб олунан гарғышларда халгымызын мұхтәлиф тәсәввүрләри, инамлары, һәјата бахышлары экс олунмушдур. Бу күн халгымызын гәдим дәвр һәјатыны, мәишәтини, етик вә естетик көрүшләрини ёjrәнмәкдә бу нұмунәләрин әһәмијәтти чох бөյүкдүр. М. Горкинин көстәрдији кими, биз халгымызын шифаһи јарадычылығыны билмәдән, онун тарихини ёjrәнә билмәрик. Бу бахымдан һәлә өjрәнилмәмиш жанрлардан олан гарғышлардаки мәишәт лөвһәләри хүсуси мараг догуур: «Евин јансын», «Евнә од дүшсүн», «Евин дағылсын», «Очағын сөнсүн», «Чөрәjә мөһтатч галасан», «Чөрәк тапмажасан», «Икид өләсән», «Чаван өләсән», «Шәрә дүшәсән»,

¹ Бах: А. Нәбиев. Елми објективлик унудуланда классик Азәрбајҹан әдәбијатында реализм. Елми әсәрләrin тематик мәчмуәси, Бакы, АДУ нәшри, 1986, с. 117—123.

«Көзүн кор олсун», «Чөрәк атлы олсун, сән пијада», «Бала үзүнә һәсрәт галасан», «Јурдуна сүпүркә чәкилсин», «Јалан деjән дилин јансын», «Јалан ағачындан дүшүб өләсән», «Јалан дүшәсән», «Гырылый суја дөнәсән», «Рәнкин сарапасын», «Инчәлиб өләсән» вә с.

Үмумиликдә инсанын мәишәт һәјатынын ажры-ажры чөһәтләри, фираван јашајышы, өвладларынын хошбәхтлијини көрмәк сәадәти, чошгүн әмәji, дүнja нә'мәтләриндән ләzzәт алмаг арзусы вә с. алгыш вә гарғышларда һәр ики жанрын тәләбинә уjғун шәкилдә ифадә едилмишdir.

Алгыш вә гарғышларын мұхтәлиф пешә, мәшғулиjjәттә әлагәдар јаранан нұмунәләри дә вардыр ки, онлары да мәишәт һәјатындан кәнарда тәсәввүр етмәк олмаз. Мәсәлән, «Чөрәин әтирли олсун», «Бүгдан нәм чәкмәсин», «Арпан гуру галсын», алғышларынын тамам эксинә олан «Бүгдан чүрүсүн», «Арпан нәмә галсын», «Бүгдана гурд дүшсүн», «Чәлтијинә бит дүшсүн» вә с. гарғышлар да вардыр ки, онлары мәишәт һәјатындан кәнарда тәсәввүр етмәк олмаз.

Халг ичәрисиндә әмәк һәјаты илә—әкинчилик, малдарлыг, овчулуг, тохучулуг, барамачылыг вә с. саһәләрлә әлагәдар алгыш вә гарғышлар јаранмышдыр. Бу нұмунәләрдә бә'зән чох конкрет шәкилдә әмәкчи инсанын пешә, мәшғулиjjәт саһеси аждын нәзәрә чарпдығы кими, инсанын ишкүзарлығы, әмәjә мәhәббәти дә аждын экс едилir. Мәсәлән, инсанын әмәјини көзәлләшdirмәк мәгсәдилә, сөjlәnәn алғышлара нәзәр јетирәk. Торпағы бечәрәркәn, иш үстүнә кәләндә деjәrlәr: «Аллаh гүввәт версин», «Голуна гүввәт», «Ишин аванд олсун», «Голун гүввәтли олсун», «Жорулмажасан» вә с. Көрүндијү кими, бу алғышларда арзу хош мәрамын, истәјин нәтичәсидir. Бунун эксинә олан гарғышларда исә инсанын тәләбинә ujғун хүсусијәти нәзәрә чарпыр: «Элин бел тутмасын», «Элин гурасун», «Белин сынысын», «Дизин гурасун» вә с.

Мәишәт һәјаты илә әлагәдар сөjlәnәn алгыш вә гарғышларда реал тәсәввүрләр әсас јер тутур. Бу нұмунәләрдә арзу реал һәјат материалына әсасланыр. Инсан күндәлик мәишәтдә көрүб мушаһидә етдији јаҳшы вә пис һади-сәләри сечир вә онлар әсасында алгыш вә гарғыш тәсәввүрләрини јарадыр.

Алгыш вә гарғышларын бөյүк гисми **мифик вә дини тәсәввүрләрлә бағлы јаранмышдыр**. Инсан һәјаты дәрк етдијчә ажры-ажры гүввәләри, образлары јетишdirмиш, онларда инам бәсләмиш, соңралар исә бүтүн бу инам вә е'тигадлар дүнjasы шифаһи јарадычылығын башга жанрларында

олдуғу кими, алғыш вә гарғышларда да өзүнү јери кәлдик чә экс етдиришишdir: «Улдузун бәхтли олсун», «Бәхт улдузун сајалы олсун», «Бәхтиң күн доғсун», «Хошбәхт оласан», «Ағ күнлү оласан», «Хызыр жолда жолдашын олсун», «Шәрдән узаг оласан», «Очағын сөнмәз олсун», «Имам Ыусејн көмәјин олсун», «Гырхлар жолуна чыхсын», «Әрәнләр көмәјин олсун», «Һәэрәт Аббас көмәјин жетсін» вә с. Бунларын тамам экси олан гарғышларда да конкрет мұшақидә нәзәрә чарпмыр.

ӘФСҮНЛАР

Шиғағи поэзијамызда лирик нөвүн жанрларындан олан әфсунлар халг арасында овсунлар ады илә жашамагдадыр. Ф. Еңкелс гәдим халдеј мәденијјәтиндән бәһс едәркән көстәриди ки, халдеј мәденијјәтинин жаранмасында сеһр вә әфсун мұһым мөвгејә малик олмуш, илкин поетик системләрин жаранмасына һәлледичи тә'сир көстәришишdir. Түрк тајфаларынын илкин макик тәсәvvүрләринин поетикләшмәси, шиғағи жарадычылыгда экс олуна дөврүнүн мәһсүслу олан әфсун—овсунлар мүәjjән мәрһәләдә ибтидаи инсанын құндәлик мәишәт һәјатында, һәјаты дәркетмә вә өз билдији кими ифадә етмәк процесиндә мұһым мөвгө тутмушдур. Заман кечдикчә, тәбиэтин сирләреи инсан үчүн ачылдығча әфсун—овсун тәсәvvүрләре дә зәиғләмиш, бир жанды кими о, архаикләшмишишdir. Лакин әфсун мәһів олуб, ардан чыхмадығы кими, мұстәгил жанр шәклиндә жашамыш, шиғағи жарадычылығын мұхтәлиф жанрларына мотив, элемент, үнсүр вә с. шәклиндә сәпәләнмишишdir.

Әфсун сөзүн күчүнә инамы экс етдиရен бир жанрдыр. Бу жанрда охшар сәсләр, охшар сөзләр васитәси илә инсан психикасына, тәбиэтдәки әшжалара тә'сир көстәрилир, сөзүн күчү, тә'сири, инамын тәнтәнәсінә чөврилир.

Әфсунларын жаранмасында халг инамларындан кениш истифадә едилмишишdir. Бир сыра әфсуну ilk баҳышда инанчча бәнзәр хүсусијјәтинә көрә аյырмаг чәтин олур. Әлдә олан материаллар әфсунлары ашагыдағы кими группашырмай имкан верири:

Тәбиэт һадисәләрини рам етмәк үчүн жаранан әфсунлар; Инсанын һәјат вә жашақшыны тә'мин едән битки вә һәјванлары горумаг мәгсәдилә жаранан әфсунлар; Инсанын құндәлик мәишәти вә сағламалығы илә әлагәдар жаранан әфсунлар.

Башга жанрлар кими, әфсунлар да халғын шиғағи жарадычылығында конкрет жерә, үнвана малик олмалыдыры.

Һәр бир әфсунун нә мәгсәдлә жарандығы билинмәлидиr. Конкрет објектдән кәнарда әфсун жохдур. Одур ки, әфсунлары топлајаркән вә жа груплашдыркән мүәjjән принципләр әсас қотүрүлмәлидиr. Бу принципләр исә әфсунларын өзүндә чәмләнир.

Тәбиэт гүввәләрини рам етмәк үчүн жаранан әфсунлар нисбәтән даһа илкин тәсәvvүрләрлә бағытыдыr. Бу әфсунлары ибтидаи инсан, гаршысында ачиz галдығы гүввә үзәриндә һөкмран олмаг арзусу илә жаратмышдыr. Ибтидаи инсан күнүн чыхмасы, яғышын яғмасы, күләйн кәсмәси, яғышын кәсмәси вә с. илә бағылы һадисәләр һағында әфсунлар жаратмышлар. Бу күн халг арасында жаранан әфсунлар ики һиссајә болуңур, бириңчиси әрәб-фарс тәркибли сөзләр жығымындан ибарәт олуб, дини адлар, инамларла чарпазлашан, жары фарс, жары әрәб сөзләри илә ифадә едилән, бәjүк тәһрифләрә үғрадығына көрә аз баша дүшүлән, бә'зән дә һеч мә'насы анлашылмајан сөз жығыны, бир дә тәмиз Әзәрбајчан дилиндә жаранан, сөjlәнән әфсунлар. Фолклор експедицијалары заманы биз икинчи групдан олан әфсунлары жазыя алмышыг вә тәһлил заманы да онлары әсас қотүрүрүк.

Тәбиети өзүнә табе етмәк мәгсәдилә сөjlәнмиш ашағыдақы әфсун өз гәдимлиji илә сечилир:

Су сәпдим,
Сүјү сәпдим.
Арана
Сүјү сәпдим.

Халг арасында яғыш яғдырмаг мәгсәдилә сөjlәнмиш бу әфсунун сеһри беләdir: бир дәстә адам әлинә су долу габ қотүрүр, әлини габа салыб овчуңу су илә долдурууб сүјү көjә атыр, су жерә яғыш шәклиндә төкулүр, әфсунчу исә дејир:

Су сәпдим,
Сүјү сәпдим
Арана сүјү
Сәпдим...
Дағдан кәлән
Селди ho,

Дәрәләрдә
Көлдү ho.
Су сәпдим,
Сүјү сәпдим.
Арана сүјү
Сәпдим...

Халг ичәрисиндә узун мұddәт гураглыг оларкән мүәjән мүгәddәс очаглардан қотүрүлмүш дашлары тәn ортадан далиб суja салардылар. Мәсәлән, Губа—Гонагкәнд зонасында Баба дағындан кәтирилмиш једди даши сртадан

дәлиб бир ипә дүзәр вә ананын илки олан гыз ушағы ону суja салыб ипин учуну саңилдәки ағачлардан биринә бағларды. Ипин бағландығы адәтән гарағач вә ja фындыг ағачы олмалы иди. Дашлар суja салынаркән бир дәстә даши суja салмаға кәлән хорла охујарды:

Даш башым,
Jaш башым
Jaш олду
Үст-башым.

Сонра даши суja салардылар. Бу вахт исә әсас әфсунчы охујарды:

Суда дашиым,
Гуда дашиым.
Баба дашиым
Кәләр.
Кетмәз
Jaғышым...

Сонра исә даши суja салмаға кәләнләр һамы хорла охујардылар:

Даш башым
Jaш башым
Jaш олду
Үст-башым.

Сәһәр һамы дуруб көрәрди ки, jaғыш jaғыр. Баба дашины судан чыхармајынча jaғыш кәсмәзди.

Мә'лумдур ки, һәлә соҳ ғәдимләрдән арасыкәсилмәз jaғыш заманы күнәшин чағырыш нәғмәләри халг арасында кениш jaғылыштыр. Ибтидаи инсанлар бу көрүшлә бағлы әфсунлар да јаратмыштыр. Онлардан бири беләдир: Күнәшин чыхмасыны арзулајан Баба дағындан кәтирилмиш даши күлдә басдырыр вә очагда хәмир аши бишириллир. Адәтән хәмир хөрәк хашил олур. Хәмири ананын илки чалмалыдыр. Әфсунчы басдырылан дашиның үстүнә кәләри јыға-јыға әфсунун сеһр һиссәсини охујур:

Году даши
Оду даши
Году кәссин
Jaғышы.

Сонра исә очаг башына јығышанларын мушајиәти илә давам едир:

Оду даши
Буду даши
Булутдарын
Куду даши
Биширмишәм
Хәмир аши.

Гонаг кәлсін
һодубашы
Кәтирсін
Гызыл күнү
Аласын
Jaғышы.

Очаг башына јығыланлар ахырда бирликдә охујурлар:

Году даши
Оду даши
Году кәссин
Jaғышы.

Азәрбајчан халгы ичәрисиндә дашла jaғыш jaғдырмаг әфсунунун гәдим көкләри вардыр. Эслиндә бу әфсун өзү соҳ еркән чағларда халг арасында «Јада», «Ада»ларла әлагәләндириллир. Jaғыш jaғдырмаг үчүн соҳ гәдимдә мұхтәлиф айнләр ичра едәрдиләр. Онлардан бири беләдир: «Әфсунчы үстү жазылы гара даши суja салыб бир нечә адамын иштиракы илә хорла охујарды:

Ада, ада, ада, hej,
Jада, jада, jада, hej
Адам адамы тутду,
Jадам, jадамы тутду...

Әфсунчы тәк охујарды:

Jадам қур hyja дүшдү,
Jадам қур суja дүшдү
Jадам гара даш олду,
Jадам јаман jaш олду.

Хор јенидән тәкрап олунарды:

Ада, ада, ада, hej,
Jада, jада, jада hej
Адам* адамы тутду,
Jадам јадамы тутду...

«Јада»нын jaғыш jaғдырма әфсуну илә бағлы олмасы барәдә илк дәфә М. Кашғари мә'лумат вермишdir. В. В. Радлов «јаданы» jaғыш jaғдыран даш, С. Е. Малов исә әфсунчы кими изаһ етмишdir**. Түркдилли халгларын ja-

* Бурадакы «адам» ада-јада мә'насындадыр—А. Н.

** «Јада» мәтнәринин тәдгигинә илк дәфә диггәтимизи һөрмәтли мүәллимим, профессор П. Хәлилов чәлб етмишdir. Бу барәдә о, марагалы тәдгигатыны нашрә назырлајыр—А. Н.

радычылығында јаданын—жуда, чада, сата, дада шәклиниң дә јајылдығы гејдә алымышдыр.

Гырғызларда јада «Жан таш», јахуд «Гара даш» кими танынышдыр. Јағыш јағдырма әфсун илә бағлыдыр. Јаданын јағыш јағдырма мәрасими илә бағлы олмасы илк дәфә өзбек фольклоршұнасы Б. Сарымсаков тәрәфиндән нисбәтән кениш планда арашдырылмышдыр¹.

Азәрбајҹан халғы ичәрисиндә јел, күләк, оду горумаг, сели сахламаг, илдиримы хатасыз өтүрмәк вә с. бағлы чохлу әфсун вардыр. Бунларын бир чоху шаман ојунлары илә мүшәнидә едилмиш, сөзүн күчү, инсан инамы бу әфсунларын әсасыны тәшкіл етмишdir.

Битки вә һејванлары горумаг мәгсәдилә јаранан әфсунлар халғын әфсун јарадычылығында мүһүм јер тутур. Бу әфсунларда инсанын құндәлик јашајышында мүәjjән рол ојнајан мејвә вә мејвә ағачлары, мүәjjән биткиләр—буғда, арпа, чәлтик вә набелә гојунчулуг вә малдарлыг һәјаты илә әлагәдар јаранан нұмұнәләр вардыр.

Халг арасында мал-гараны мұхтәлиф хәстәликләрдән горумаг учүн, онларын нәслини артырмаг, инәкдән, чамышдан, гојундан даһа чох мәһсүл әлдә етмәк мәгсәди илә дә әфсунлар сөјләнмишdir. Шаманист тәсөввүрләрә әлагәдар әфсунлар халг ичәрисиндә кениш јајылмышдыр. Мәсәлән, М. Җәфәрзәдәнин жаздығына көрә, дабагын мұаличәси заманы овсунчу шаман рәгслерини хатырладан һәрекәтләрлә әлиндә табаг охуја-охуја һејвана јаҳынлашыб овсуну охујар вә бунунла да хәстәлик кедәрмиш:

Табаг кәлди
Дабаг гач...

Бу гәбилдән олан әфсунлар бу құнұн өзүндә дә халғ ичәрисиндә кениш јајылмышдыр.

Мәсәлән, халг арасында бостан биткиләринин боллуғу, мәһсүлүн сафлығы учүн илк чүчәрти чыхдығда, шитил алындығда әфсунчуну чағырап, једди гадын једди габ су көтүрүб бостаны суварарды. Даһа доғрусу, бостаны једди дәфә дөврә вуруб су чиләј-чиләј охујардылар:

Х о р:

Су габларын
Бәри верин,
Ары кәлин,
Гары кәлин,
Сары кәлин,

¹ Б. Сарымсаков. Вызванине дождя с помощью камня яда. Узбекский обрядовый фольклор, его жанровый состав, генезис и поэтика, докт. дисс. Ташкент, 1987, с. 68—73.

Су сүздүм сүздагына
Бостанын
Һинни гачды.
Чинни гачды.
Бостан јерим тағланды
Ала тајлар бағланды

Х о р:

Су габларын
Бәри верин
Ары кәлин,
Гары кәлин,
Сары кәлин...

Јахуд, јени бағ саланда, тинк әкәндә, алма, армуд, тут гәләмләрини чалаг едәндән соңра бағбанлар әфсунчуну—шаманы чағырап вә шитилликдә дөврә вуруб охујардылар:

Гәләм тут олду,
Тут олду.
Тутум пут олду,
Пут олду.
Алма, армуд
Началанды.
Јаман көзләр,
Парчаланды.

Соңра әфсунчу гајфанаг чалар вә једди бағбанла бирликтә наһар едәрдиләр.

Инсанын құндәлик мәишәти вә онун сағламлығы илә бағлы јаранан әфсунлар әфсун јарадычылығында даһа кениш јер тутур.

Інәл чох гәдимләрдән өвладсызылыгыла, доғумла, шәрин.govулмасы, евдән, очагдан узаглашдырылмасы, једди бағыза бир гардаш арзуланмасы истәји илә бағлы әфсунлар јаранмышдыр. Инсанда горхуну, нәзәри сындыран, узаг сәфәрдән саламат гајтымаг арзусу вә с. илә әлагәдар әфсунлар јаранмышдыр.

Күндәлик мәишәт һәјаты илә бағлы әфсунлар ичәрисиндә итгапма, атвурма, нәзәрә кәлмә, горхуја гаршы әфсунлар хүсусилә сечилир.

Гәдим инсанларын құндәлик мәишәт һәјатында горху тәсөввүрү кениш јајылмышдыр. Өзү дә елә бир һисс, дујғу олмушудур ки, инсанлар дайм ону мұхтәлиф көзәкөрүнмәз гүввәләрлә—чин, шејтан, ал, албас вә с. илә әлагәләндиришилләр. Горхунун гаршысыны алмагда ачиз олан инсанлар мұхтәлиф әфсунлар јаратмышдыр.

Сон илләрдә топланмыш әфсунларын бир чоху мүәjjән хәстәликләрлә бағлыдыр. Мә'лумдур ки, гәдимләрдә халг

тәбабәти күчлү олмушдур. Бунун бир сәбәби дә айры-айры от вә биткиләрдән дүзәлдилмиш дәрманларла јанаши, сөзүн күчү васитәси илә инсан психикасына тә'сир етмәк иди. Мәһәз әфсунларын бир чохунда һәмин чәһәт башлыча мәзијјәтләрдәндир. Сөзүн күчү илә адамдакы хәстәлијин арадан галхдығыны, кечдијини инандырмаг вә беләликлә дә һәигигәтән хәстәлији сағалтмаг әфсун дүнjasынын мә'чүзәләриндән олмушдур. Бу група дахил олан «Диш афрысы», «Көз афрысы», «Гулаг афрысы», «Богазкәлмә», «Гыздырма», «Дәмиров» әфсунлары диггәти чәлб едир. Бу әфсунларда халгымызын ибтидаи тәсәввүрләри илә јанаши ибтидаи јарадычылыг үслубу мүһафизә едилмишdir. «Дәмиров» әфсуну бир чәһәтдән хүсусилә мараг до-турур:

Кәһәр атдан дүш, гызым,
Евинә суруш, гызым.
Көкүнү газдым, баҳ, баҳ,
Дөшүнү јаздым баҳ, баҳ.
Нәнәнин бармағында
кәлмисән
Бармагда гајыт

Косанын дырнағында
кәлмисән
Дырнагда гајыт.
Көкүнү газдым баҳ, баҳ,
Дөшүнү јаздым баҳ, баҳ
Дәмиров бабаны
налладым
Кәһәр атдан салладым.

Мә'лум олдуғу кими, халг арасында дәмиров хәстәли-ини әфсунларын көмәji илә муаличәси ән'әнәси мөвчуд-дур. «Көкүнү јаздым, дөшүнү јаздым» ифадәләри дә дә-мирову дәринин үстүндән силиб атмаг инамы илә јаран-мышдыр. Бу гәбилдән олан әфсунларда башлыча мәгсәд инсанды сөзүн, әфсунун күчүнә инам јаратмагдыр. Инам исә муаличәниң әсасыдыр. Ејни чәһәти «Богазкәлмә» әф-сунунда көрүрүк.

Аллы гыз,
Шаллы гыз
Јелинч јараглар сәни
Дәден сораглар сәни
Гаяны нечә дәлдин,
Кечә кәлдин, құндүз кәлдин?
Нәнән додағын ёәр,
Анан дизинә дәјәр.
Кечә кәлмисән
Кечә гајыт,
Құндүз кәлмисән,
Күндүз гајыт.
Гајыт, гајыт, гајыт,
Гајыт, гајыт, гајыт,
Азарын, безарын јерә
Јерин сағламлығы сәнә.

Әфсунчу сөзләрини дедикдә хәстәниң боғазыны овш-дуруп, онда сағламлығына гүввәтли инам јарадыр.

Әфсунчулуг ән'әнәсинә көрә сөјләнмиш нүмүнәниң тәр-кибиндә бир артыг сөз ишләдиләрсә, яхуд әфсундан бир сөз дүшәрсә, әфсун позулур. Башга бир инама көрә, әф-суну башгасына вермәк, өјрәтмәк, сөјләмәк құнаһ һесаб едилдијиндән башга жанрлардан фәргли олараг онлары жазыја алмаг хејли чәтindir.

ФАЛЛАР

Узун мүддәт фаллара јанлыш мұнасибәт бәсләнилмиш-дир. Фалын дини тәсәввүрләрлә ejnilәширләмәсі, ялан-чы фалчыларын, фалабаханларын, хүсусен гарачы фала-бахма ән'әнәсинин мејдана қәлмәсі фалын һәгиги мәниј-јәтини арха плана кечирмиш, инам, е'тигад вә габагча-дан јозма, ајан олма, нөгтәләр, рәгемләр, хәтләр, шәкил-ләр системинә әсасланан реал фалабахманын елми шәрни тәддигатдан кәнарда галмышдыр.

Ф. Енкелс «Илкин христианлығын тарихи» әсәриндә ја-зырды ки, гәдим халдеjlәр вә јәһудиләр арасында һәрфлә-рин икимә'налылығы илә мәшгүл олан сеңкарлыг сәнәти кениш јаылышыды. Мә'лум олур ки, б. е. 300 ил әvvәлки дөвләрдә һәрфләрдән рәгәм кими истифадә етмишләр. Йүруфиләр исә һәрф, нөгтә, рәгемләр әсасында шәрти мә'-налар—хүсуси мә'на ифадә едән нөгтә, хәтт вә хәтләр сис-теми јаратмышылар. Онлар өз кизли фикирләрини һәмин системләр—шифрләр васитәси илә ифадә едәрдиләр, бу шифрләрин ачылмасыны исә һүруфиләр—«фаллар», «фал ачмалар» һесаб едирдиләр.

Шубhәсиз ки, гәдимләрдә јаранан вә мүәjjән рәмзи мә'-налары ифадә едән нөгтә, һәрф, хәтләр вә шәкилләр илкин фалабахманын әсасыны гојмуш, һүруфиләр дә өз шәрти системләрини јаратышлар. Ишарәләр ичәрисиндә хачш-килли ишарәләр (X) уғурсузлуг рәмзи олмуш, үзү құлән гадын шәкли шәр, бәд, үзү құлән киши рәсми, ишарә рәм-зи хејир, уғур әlamәти олмушдур.

Фаллар гәдим халгларын шифаһи јарадычылығында кениш јаылышыдыр. Буну тәкчә түрк тајфаларына аид етмәк олмаз. Јәһудиләр, халдеjlәр, әрәбләр, чинлиләр, јунанлар һәлә чох гәдимләрдән илкин фалларыны јарат-мышлар. Бүтүн бу фалларда илкин ибтидаilik хүсусиј-јәтләри ејни олмушдур. Хәтләrin ујғун кәлмәси, дүзкүн.govушмасы сајесинде илк инамлар тәсдигләнмиш вә беләликлә илк фаллар јаранышыдыр. Бир чох халгларда тәх-мини, ејни шәкилдә нәзәрә чарпан фаллардан бири белә-

дир: көзләрни јумуб үрәјиндә бир арзу тутан адам шә-
һадәт бармагларны бир-бириңә яхынлашдырып. Онлар
бири-бириңә туш кәләрсә, арзу һәјата кечәр, јан кечәрсә, бу
арзу баш тутмаз. Вә яхуд Новруз габағы тут, армуд вә
башга ағачлардан јелләнчәк асар, яхын адамлар бу һа-
варчаларда һаварадылар. Отurmуш һалда һаваранлары
јелләдәрдиләр. Ким истәсәјди үрәйиндә бир арзу тутуб јел-
ләнчәжи вар күчү илә ирәли итәләрди. Јелләнчәк сүр'етини
азалтмадан үч вә ја једи дәфә һәрәкәт етсәјди, арзу һә-
јата кечәрди, һаварчаның һәрәкәти тез дајанарадыса, демәк
арзу һәјата кечмәзди. Илкин фаллар групуна дахил олан
фаллардан бири дә қөзү јумуб мүәjjән оту вә ја нөмрә-
ләнмиш, шәрти ад гојулмуш үч құллу отун յарпағыны
дәрмәк олмушшур. Құлун һәр յарпағы бир арзу илә әла-
гәләндирилирди. Қөзү јумуб онлардан һансыны чәксәјдин,
демәк һәмин арзуја.govушардын. Јарпагларын бири, икиси
үғурсузлуг рәмзи дә ола биләрди.

Фалабахманың мүхтәлиф халгларда ֆир-бириңдән
фәргли формалары вардыр. Мүәjjән рәгәмләр, хәтләр, нөг-
тәләр, мимик һәрәкәтләр, әл, бармаг гурулушлары, кәз,
алын системләри, онларын гурулушу, формасы әсасында ин-
санын үгурулуга үғурсуз кечимишини, кәләнчәјини јозмаг ән-
әнәси мөвчуд олмушшур. Мұасир кен нәзәријәси белә бир
факты тәсдиг едир ки, инсан һәјатында баш верән мүхтә-
лиф үғурсузлуглар онун физиономиясында—әл вә бар-
магларында, үзүндә мүәjjән кенләрин мәһви илә бағлы
чижкиләр, изләр гојур. Яхуд бунун әксинә, баш верәчек
үгурулуга һадисәдән хејли әvvәl инсанын үзүнә, алнына, кәз-
ләринә кенләрин парлаглышы илә бағлы мүхтәлиф үгурулуга
чижкиләр, нөтәләр, бир сырға һалларда исә ләкә вә ләкә-
чикләр жајылышы.¹

Фал дүстурлары—нөтә, рәгәм системи васитәси илә һә-
мин хәтләри охумаг реал вә елми көкә әсасланып. Мәһиз
буналары охумаг, өлчү һүдудларыны, хәтт системләринг
мүәjjәнләшdirмәк үчүн һүруфиләр фал дүстурлары, мәтн-
ләри яратмышдылар. Һәмин бәдии мәтнләр бир тәрәфдән
фалына бахылана психи тә'сир көстәрмәjә, онда күчлү
инам яратмаға сәбәб олурдуса, дикәр тәрәфдән фал сис-
темләрини ачмаг үчүн—охумаг үчүн фал охујана вахт им-
каны газандырырды.

Вахтилә һүруфиләrin яратмышы фал мәтнләrinin бир
коху ундулмуш, бир гисми дин хадимләри вә яланчы фал-
чылар тәрәфиндән тәһриф едилмишdir. Лакин бәдии мәтн-
ләри яратмышдылар.

¹ M. B. Алексеев. Рәмзләр вә фал нәзәријәси, Л.—М., 1947, с.
92—94.

ләр мүхтәлиф трансформасијалара уграса да, мүәjjәn сис-
темләрдә бизә кәлиб чатмышдыр. Мәсәлән, онларын ши-
фаһи нитгдә белә формалары мүһафизә едилмишdir:

Фалын фал олсун,
Фәрманын һошһал олсун.
Һинин дили,
Чинин дили
Лал әлсун.
Албасын кедән јолу
Гал әлсун
Гара бахтын
Пара бахтын
Ал әлсун.
Фалын фал олар,
Фәрманын һошһал олар.

Фал мәтнләри ичәрисиндә фал ачылмаздан әvvәl сөј-
ләнән арзу, фалын үкурлулуғу, гара бәхтин һошбәхт сәмтә
јөнәлмә истәјини ifадә едәнләр дә вардыр:

Фал ачмышам фал устә
Фалын кәлсин ал устә,
Ал чыхмасын тахтына
Шаһ Сүлејман һөкмүнү,
Алыб җазым бахтына
Фалын фал әлсун
Фәрманын һошһал әлсун .

Яхуд, пис фалын торпаға тапшырылмасы илә бағлы
халг арасында белә нүмунәләр дә вардыр:

Фалын фал олсун
Фәрманын һошһал олсун
Бахтун пара
Үзүм гара
Фалын гара
Бу гара фалы
Апарым салым һара?
Филан, филан, филан, фала
Апарым бу гара фалы
Тапшырым торпаға.

Башга халгларда олдуғу кими һәлә чох тәдимләрдән
түрк тајфалары ичәрисиндә дә фалабахма олмушшур. Мү-
әjjәn мәрһәләдә һәрфләр, нөтәләр вә рәгәмләр әсасында
фалабахма халг ичәрисиндә кениш жајылмышдыр.

Халг ярадычылығынызда кениш жајылмыш фаллары
ашағыдақи кими группашырылмаг олар: Инамларла бағлы

фалабахма; Су илэ фалабахма; Улдузларла фалабахма;
Нохудла фалабахма; Шэкил вэ китабла фалабахма.

Халг арасында фалабахмада бир сырға башга васи-тэлэрдэн дээ истифадэ едилр. Мэсэлэн, дуздан, отдан, җүзкүдэн вэ с. Лакин бунлар мүстэгил бөлкүлэр јаратмыр, айры-айры инам вэ ётигадларла элагэдар олдуундан тэснифатын бириńчи бөлкүсүнэ дахил олур.

Инамларла бағлы фалабахма. Инамларла бағлы фалабахма даһа гәдим тарихә маликдир. Фалын илк нөвләрindən олан бу чүр фалабахмада мүәյҗүн инамлар әсас көтүрүлүр. Жухарыда дејилдији кими, «гапылусма» вә ja «гулаға дајанма» әсасында жаҳшы сөз уғур, пис сөз уғур-сузлуг әламәти несаб едилмишdir. Бир чох башга фалларда да ejni чәһәт нәзэрә чарпыр. «Биринин киприји үзүнә дүшәндә сорушарлар ки, үрәјиндә бир арзу тут вәде көрәк кипријин һансы үзүндәдир? Дұз тапсан үрәјиндә тутдуғун арзу чин олар».

Вә жаҳуд: «Балығын чанаг сүмүјүнү ики бармағын арасындан атырлар. Архасы үстә дүшәрсә фалына баҳылан кәлинин гызы, үзү ашағы дүшәрсә оғлу олачағы көзләнилир». Намилә гадын нәји олачағыны билмәк учун фалына баҳдыранда башга әламәт дә әсас көтүрүлә биләр. Мәсәлән, «Эллә фал» адлы фала нәзәр салаг: «Бојлу кәлинә дејирләр ки, кәлин, әлиңә нә олуб, баҳым». О да ихтиярсыз әлини көстәрир. Экәр әлиниң ичини көстәрсә оғлу, үстүнү көстәрсә гызы олачаг».

Күзкү, дуз, мұхтәлиф отлар васитәсилә фалабахма да онлара бәсләнән инамларла әлагәдардыр. Мәсәлән: «Илк дәфә жатылан евдә жатаңда жастығын алтына күзкү гојулур. Жатан адам қәләчек баҳтынын нечә кечәчәйини һәмин күз-кудә көрүр».

Дузла бағлы олан башга бир фал исә беләдир: «Бојлу кәлиниң башына архадан хәлвәтчә бир чимдик дуз төкүб изләјирләр. Экәр кәлин ихтијарсыз олараг әли илә үзүнү сыйгадласа гызы, элини чәнәсинә суртә оғлу олачаг».

Су илэ фалабахма да гэдим фаллар группуна дахилдир. Фалын јаранмасы ехтимал ки, су култу илэ элагэдарь. Эксэр фалларда инсан талејинин арзусу су васитэсилэ илэ нёјата кечир. Гэдим тэсэввүрлэрдэ су илэ јаранан антрономорфик Нийид сурэти түрк тајфалары ичэрисиндэ су култунун чох үүчлү олдууну тэсдиг едир. Халгын шифа-хи тэфэkkүрүндэ сујун мүхтэлиф нөвлэринин шаһиди олуруг, су бэ'зэн инсана нёјат верэн реал бэдии образа, бэ'зэн мифик анлајыша чеврилир. Дэрја вэ ја чајла бағлы су култундан чэнкавэр атлар төрэјир, көпүклэнэн чешмэ-

лэрдэн гола гүввэт, сэсэ гүдрэг үзэлир, һэтта кор көзлэр шэфа тапыр.

Фалла бағлы тәсөввүрләрдә бир «лал су» анлајышы да вардыр. Фалабахма үчүн су кәтирмәjә кедән су кәтирәнә гәдәр сәсини чыхармамалыдыр. Су фалларының эксәриj-јетинә «лал су» илә баҳылыр.

Көрүнүр су илә бағлы тәсөввүрләр халг арасында чок мұхтәлиф көрушләрлә әлагәдар олмушадур. Су илә фала-бахма да мүәjjән дәрәчәдә өз көкү е'тибары илә һәмин кө-рушләрдән тәбии ки, мүәjjән дәрәчәдә бәһрәләнмишdir. Фалларын бир чоху су илә ичра олунур. Мәсәлән, он-лардан бириңе нәзәр салаг. «Суда фалабахма» адланан фал беләдир: «Һәр һансы адамын фалына суда баҳмаг үчүн ишләнмәмиш бир габ (адәтән чам) көтүрүлүр. Ора јарым стәкан су төкүлүр. Фалабахан үрәјиндә фалына баҳ-дығы адамын адыны тутмалыдыр. Бу заман сујун үзәрин-дә әмәлә кәлән ләкәләрә көрә адамын талејиндән хәбәр верилир.

Даф шәклиндә олан ләкәләр фалына бахылан адамын узаг јола чыхачағыны көстәрир; Гуш шәклиндә олан ләкәләр бу адама шад бир хәбәр чатачағыны билдирир; Даирәви шәкилдә олан ләкәләр бәд хәбәр вә ја көз јашы билдирир; Сујун үзәри ләкәсиз олдуугда ачыг јол вә узун өмүр көзлөннилир.

Сүјун иштирак етдији бүтүн фаллар су фалына аиддир. Иjnэ, үзүк, бојунбағы дәнәсі вә башга әшjалары суja сал-магла бахылан фалларда да су әсас фал үңсүрудүр. Су фаллары кениш јајылмышдыр, бајрам құnlәриндә, тоj мәрасимләриндә, hәftәнин уғурлу құnlәриндә белә фаллар гуруулар вә адамлар сујун гүdrәтинdәn истифадә етмәклә талејин бу вә ja дикәр гүdrәtlәrinдәn xәбәр тутмаға тәшәббүс көстәрирләр.

Улдузларла фалабахма космогоник тәсәввүрләрлә эла-
гәдардыр. Мә’лумдур ки, сәма числелеринин мүгәддәсләш-
дирилмәси илә бағлы онларла мұхтәлиф тәсәввүрләр сис-
теми төрәмишdir. Улдуз фаллары да өз көкү е’тибary
илә һәмин тәсәввүрләрдә бағлы жаранмышдыр.

Күнәш, ај, улдузлар бу группдан олан фалларда эсас көтүрүлүр. Мәсәлән, севдијин адамын сөнин *һаггында* нә фикирдә олдуғуны билмәк үчүн «Жеди улдуз фалындан» истифадә едирләр: «һәфтәнин уғурлу күнлөріндә (чәршәнбә ахшамы, чүмә ахшамы) жатмаға кедәркән көждә 7 улдуз сајырлар. Улдузлары сајандан сонра бир кәлмә дә данышмајыб жатаға кирирсән. Жухуда севкилини көрүр, онун сөнин барәндәки фикирләрини өјрәнирсән».

Халг арасында Ајла бағлы фаллар да вардыр. Мәсәлән, би фаллардан бири беләдир: «Ај үч құнлук оланда үрәйиндә бир арзу тут вә һамы жатандан сонра еўвана чыхыб ая бах. Сонра узаныб жат. Ики күн буну тәкрап ет. Үчүнчү құн жухуда арзуя нечә жетмәйин мүмкүн олачағыны вә жа бу фикирдән дашинымалы олдуғуны көрәчәксөн».

Мараглыдыр ки, улдуз фалларының әксәрийjети жуху илә әлагәләндирилир. Бир соҳи һалларда фалын башлыча шерти олан габагчадан хәбәр вермә, кәләчәкдән хәбәр тутма, ајан олмалар жуху васитәсилә һәјата кечир ки, бурада фаллар жуху арасында мүәjjен бәнзәрлик нәзәрә чарпыр.

Халг арасында узун мүддәт улдузларын һәрәкәти, јер дәжишмәси, дүзүмү илә бағлы фаллар жаранмышдыр ки, бунларын бөйүк әксәрийjети космогоник тәсәввүрләрлә бағлы олмушдур. Құнәшлә бағлы фаллар бу гәбилдән олан фаллар ичәрисинде нисбәтән азлыг тәшкил едир.

Улдуз фалларының бөйүк һиссәси Ајла әлагәдардыр. Ајла фала баҳма һәлә гәдимләрдән халг арасында мөвчуд олмушдур. Һәтта бә'зән лунатикләр бир соҳи һадисәләри габагчадан сөjlәдиқләриндән онларын бөйүк әксәрийjети фал ачмаға меjl көстәрмиш, инсанын һәјаты, талеji илә бағлы бир соҳи һадисәләрдән мүәjjен фалачмаларла хәбәр тута билмишләр.

Нохудла фалабахма. Орта эсрләрдән башлајараг нохудла фалабахма халг ичәрисинде мәшнүр олмушдур. Эслиндә нохудла ачылан бу фаллар нәгтәләр вә рәгемләр системинә әасланып. Бу груп фаллар мүәjjен дәрәчәдә hy-руфилек тә'сири илә бағлыдыр. Мәсәлән, нохудла фалына баҳылан адам үрәйиндә бир арзу тутур. Бундан сонра 41 дәнә нохуд көтүрүлүр, онлары көзәјары З һиссәj аյырылар. Сонра бир һиссәни айырыб көтүрүр вә ону да өз нөвбәсindә ики јерә бөлүрләр. Јенидән бәлүнмүш бу ики һиссәниң бириндән дөрд нохуд көтүрмәк лазымдыр. Һәмин һиссәдә галан нохудларын сајы ниijэтин вә жа арзунун һәјата кечиб кечмәjечәjини, инсанын жаһын вахтларда башина кәләчәjи һадисәни мүәjjенләшdirir. Бурада нохудларын сајы илә бағлы рәгемләр вә онларын рәмзи мә'насы әасас көтүрүлүр ки, һәмин рәгемләrin ады чәкилән рәмзи мә'налары вурулан рәгемләр вердикләри мә'налара уjундур:

1 рәгәми (бир нохуд)—адамын узаг жола чыхачағыны билдирир.

2 рәгәми (2 нохуд)—киминсә хәбәр көзләдијини, хәбәрин чатмасына көрә дарыхдығыны билдирир, хәбәр кәләчәkdirir.

3 рәгәми (3 нохуд)—шадлыг вә жа шад хәбәр олачагыны билдирир.

4 рәгәми (4 нохуд)—нә исә кәдәрли һадисә илә бағлы бир жығынчаг, мәчлис олачагыны билдирир.

5 рәгәми (5 нохуд)—арзу вә жа ниijэтин, нәзәрдә тутулан мәгсәдин һәјата кечмәдијини вә жа кечмәjечәjини билдирир.

Халг арасында нохудла нәгтә дүзәлтмәк вә һәмин нәгтәләр арасында фалабахма да вардыр ки, бу да әслиндә жене нәгтәләрин сајы илә—рәгемләрлә фалабахмадыр.

Шәкил вә китабла фалабахма. Фалын бу нөвү шәкилләрлә, хәтләрлә, мүәjjен өлчүләрлә фалабахма олуб халг арасында кениш жајылмышдыр. Бу чүр фалабахмада уғурлу мимикалар, сағ вә сол профилли шәкилләр, гадын вә киши шәкилләр мүәjjен мә'налар ифадә едир. Шәкиллә фалабахмада көзләрин мұхтәлиф өлчүләри, гәлибләри, айры-айры истигамәтләрә җөнәлмәләр, алынын енли вә дар олмасы, әлин бөйүк вә кичикилиji вә с. мә'наландырылыр, бу тутумлар мүәjjен жозумлары доғуур. Шәкиллә фалабахмаларда сөз вә мәтнләр аз иштирак едир.

Фаллар халг жарадычылығының гәдим олдуғу гәдәр, мараглы вә аз өjренилмиш жанрларындандыр. Бурада символик тәsәvvүрләрдән тутмуш шаманист баҳышлара гәдәрки соh мұхтәлиф тәsәvvүрләр әкс олунмушдур. Фалларын динлә әлагәләндирilmәsinә сонракы дөврләрдә тәшәббүс көстәрилмишdirir. Бә'зән доғрудан да, елә бир тәsәvvүr жаранмышдыр ки, фаллар дини көрушләрлә әлагәдар жаранмышдыр. Лакин онлары диггәтлә арашдырылғыда һәр бир фалын архасындағы тәsәvvүрләр айдынлашыр, бу исә халғын илкин инкишаф мәрнәләсіндәki баҳышларыны арашдырмаға зәнкин мә'лumat верир.

ТҮРКӘЧАРӘЛӘР

Һәлә соh гәдимләрдән халг мұхтәлиф хәстәликләре сирли һадисә кими баҳмыш, хәстәлиjin, өлүмүн һәгиги мә'насыны дәрк едә билмәсә дә буна гаршы шүүрлу фәалиjетә бащладығы дөврләрдән мұбариzә апармаға тәшәббүс көстәрилмишdirir. Мұхтәлиф хәстәликләrin сағалмасында халг түркәчарәләрдәn истифадә етмишdirir.

Түркәчарәләр халг тәsәvvүrләrinдәki гурулушуна көрә ики әасас група айрылыр: а) садә түркәчарәләр; б) мұrәkkәb түркәчарәләр.

Садә түркәчарәләр инамлара әасасланмышдыр. Бу күн

халг тәбабәтиндә һәлә онларын бир чохунун изи јашамагдадыр. Мәсәлән, «Сарылыг тутан адама гәфил силлә вуранда сарылыг хәстәлиji кечәр», «Горхан адамын горхулуғун алмаг үчүн башына әл гојарлар», «Горхан адама горхулуғу кечсин деjә су ичирдәрләр», «Горхан адамын горхулуғуну алмаг үчүн очағын диварына ун атарлар. Нәдән горхубса, шәкли дивара дүшәр, горхулуғу кечиб кедәр» вә с. Бу кими садә түркәчарәләр халг арасында кениш јаялышдыр. Түркәчарәләрин бу нөвүндә көрүндүjу кими, инамлар, айры-айры култлара ситајиш вә с. башлыча шәрт кими көтүрүлүр. Халг тәбабәтинин сирләrinе јијәләндикчә, инсан тәбиэтдеки айры-айры биткиләрин, отларын, мұаличәви әһәмиjјәтини өjрәндикчә инамларла халг тәбабәti чарпазлашмышдыр. Мұаличә әһәмиjјәти өjрәнилән отлардан халг кениш истифадә етмәjә башламышдыr. Садә түркәчарәләрдә айры-айры биткиләрин, отларын мұаличәви әһәмиjјәти эсас көтүрүлмүшдүr. Мәсәләn, «Дишин ағрыжанда бадбады тохумуну ѡандырыб түстүсүнү дишинә версәn, ағры кәsәr», «Көрпә ушағын гусмасыны кәсмәk үчүн дүjү һәлимини гатыгla гарышдырыб вериrlәr», «Кәләми јеjib (сәhәrlәr) устүндәn суд ичmәk вәrәm хәстәлиjинин дәрманыдыr», «Соjуг дәjәn адамы кечи пиji илә овшушдуруb, зоғал мүрәббәси илә чаj версәn, сәси ачылар», «Гузугулағы мә'dә гычыrmасынын дәрманыдыr», «Итбурну чичәjи бөjрәk, мә'dә хәстәликләrin, ган тәzjигинә дәрмандыr» вә s.

Көрүндүjу кими, садә түркәчарәләрдә мүрәkkәb тәркибләr иштирак етмир. Дәрман гарышылары да аз-аз һалларда тәклиf едилir. Бә'зәn дә мүjjәn инамлар баҳымындан бә'зи биткиләr мәсләhәt көрүлүr. Лакин мүrәkkәb түркәчарәләr бунлардан бир сыра хүсусijjәtlәrin көрә фәргләni.

б) Мүrәkkәb түркәчарәlәr. Мүrәkkәb түркәчарәlәr мүхтәlif мәлhәmlәr, гарышылар эсасында назырланан мұаличә vasitәlәridir. Бу түркәchарәlәrdә dәrманлардан деjil, айры-айры битki, јарпаг, мүхтәlif әshjalardan истиfадә eдilir. Мүrәkkәb түrкәchарәlәrdә халгын инамлary илә јанашы, мұаличә әhәmijјәti olan mүхтәlif битki вә otlar da iштирак eдir: «Mүхтәlif zәdәn sonra bә'zi adamlарын башы елә бил бузлаjыr. Jazda соjуг шеj јejәndә белә баш соjуjур, адам наrahat olur, bә'zәn елә бил сәs кәliр. Tәbabәtde «синдром» адланан bu хәstәlijin түrкәchарәsi belәdir:

«Кәklikotu, мәхmәrәk, piшикоту (валерјанка), бир дә кичитkәni (кәzne) гаjnадыrlar. Суjuna ун tәkub хәmip

дүzәldirләr. Bаша чуна gojub үstүндәn һәmin хәmiri чәkirләr. З аj буnу ajda бир dәfә tәkrar eдirләr. Уч ajdan sonra bir dә tәkrar eдirләr. Altы ajdan sonra bir dә tәkrar eдirләr. Bаш aғryсы bундан sonra kәsiliр vә hәstәliк sagalыr. Kичитkәn (kәzne) тikanлы oлdufu үchүn onu dәrәndә dejirләr:

Кәzne, kәzne, vurma mәni,
Nәnemи vererem сәne.

Gызылча, гыздырма, башагрысы, гарынағрысы, гол-гычсыныfы вә bir чох mүхтәlif хәstәliklәrin мұалиchәsi илә бағлы халг күlli migdarда түrкәchарә jaратмышдыr. Onlарын bir чоху бу kүn dә халгын tәхejjүlүndә jašaјyr вә заман-заман nәsildәn-nәslә ottyruлur. «Bәdнәzәrdәn дүshen jaраны belә sagalдарлармыsh: hәjәtde saхlanan тоjуugun pәtәjini xыna вә шит jaғla гарышдырыb hәmin jaraja surtәrlәrmiш», «Il jaрасы бу чүр sagalдыларды — kөj dashla jumurtanын сарысы гарышдырыlyr. Bez parчанын арасына jығыb jaранын үstүnә gojulur. Bu, kүndә 3 dәfә, 3 kүn tәkrar eдilir. Dәrdүnчү kүn gojulmuш mәlhәm 9 kүn galыr. Bундан sonra jara kөtүkdәn дүshүr, onun jaрине aзcha гаjnадыlmыш kәlәm gojulur. Bунула da jara sagalыr» вә s. vә i. a.

Әlbәttә, индики шәraitde халгын гәdim hәjatы иләsых бағлы олан түrкәchарәlәrә мүасир tәbabәtin наilij-jәtlәri сәвиijjәsindeh bахmag вә ja onlары bir-birinә гаршы gojmag olmaz. hәkim mәslәhәti olmadan onlардан bu kүn истиfадә etmәk bir сыra һallарда shubhәsiz ki, хoшакәlмәz nәticyәlәr верә bilәr. Unutmag olmaz ki, түrкәchарәlәr инсанларын tәbabәtde, tiбb хидmәtiндәn mәhруm oлduglary dөvрдә, өlумлә, чурбәчүr tәhlükeli хәstәliklәrlәrde әлбәjaha oлdufu dөvрдә jaratdyры мұалиchә vasitәlәridir, onlарда mүхтәlif tәsәvvүrlәrin birleшmәsi dә bu bахымдан tәbiidiр. Халг jaрадычыlygyнын bашга жанрлары kими түrкәchарәlәrdә bizә Azәrbajchan халгынын daha гәdimlәrdәn сүzүlүb kәlәn hәjat вә mәishiет tәrzi, jašamag, өlумә, хәstәliklәrә galiib kәlmә әzmi өzүnu әks etdirmәkdeidir.

ЈАЛАНЛАР

Халг jaрадычыlygyнын өjрәnilmәmiш жанрларындан biри dә jaланлардыr. Jaланларда олмамыш һадисәlәr вә ja олмасы nәgl eдilәn шәkiлde мүмкүn олmaјan һадисәlәr

сөјләнилир. Іаланлар халг јарадычылығынын мүэjjән жанрларында бә'зән кичик бир елемент кими чыхыш едир. Мәсәлән, нағылларда раст кәлдијимиз «Көjdән үч алма душду» шәклиндә. Бә'зән дә мүстәгил сүjetин әсасыны тәшкил едир.

Іаланларын бир гисми бу шәкилдә халг јарадычылығы жанрларында иштирак етдири кими, онлары халг јарадычылығы жанрларындан кәнара чыхардыгда мүстәгил мә'на дашишыр, өз јалан функциясыны итирмири. Мәсәлән,

«Гары деди:

— Чайдан кечәндә гурбағадан горхуб, үрек-кәбәји дүшүб, дәли олуб», «Иланла овчу Пирим өпүшдуләр, көрушүләр, айрылдылар». «Мәһәммәд гылынчыны чајын габағына тутду, чај дајанды вә соңра тәрсинә ахмаға башлады», «Кечәл јағышдан тута-тута көјә чыхды» вә с.

Јанлыш олараг јаланларын бир чоху узун мүддәт нағылларын жанр хүсусијәтләриндән несаб едилмишdir. Мә'лүмдүр ки, нағылларда мұхтәлиф јаланлар, набелә гафијели нәср—сәч формасында јајылан јаланлар да нағыл сүjetини тамамламаг, ону бәдии чәһәтдән зинәтләндирмәк мәгсәдинә хидмәт едир.

Халг арасында јаланларын чох мұхтәлиф шәкилләринин јајылмасы, онларын нағыл вә дастан һүдудларындан кәнара чыхмасы, бә'зи һалларда исә јалан әсасында, һәтта мүстәгил нағыл сүjetләрини јаратмасы көстөрир ки, јаланлар халг јарадычылығынын мүстәгил жанрларындан олмуш вә заман кечдикчә унудулмаға, парчаланмаға башланмышдыр. Бәлкә дә нағылларын өзу гәдәр гәдим олан јаланлар елә нағыллары јаратмағын илкин тәчрүбләриндән олмушшудур.

Халг арасында јаланларын мұхтәлиф шәкилләри јајылмасы. Онлар ичәрисиндә нәзмлә јарананлары да варды:

Ағач әқдим Дашкәнддә,
Будаглары Дәрбәнддә.

Бабам бир кәмәнд атды
Илмәси Аја чатды.

Гарышга шыллаг атды
Дәвәнин буду батды.

Заңид намазын гылды,
Шаң тахтындан јыхылды.

Көрдүм үч айлыг ушаг,
Тутуб девләрлә гуршаг.

Нәнәм јыхылды чаја,
Сују дашды һәр јана.

Милчәжи миндим
Аразы кечдим.
Јабајнан довға ичдим.

Бир Нәсиәм, бир Мәммәднәсири.
Дам-бачамдан јел әсири.

Јаланларын мүстәгил жанр шәклиндә јаранмыш нүмүнәләриндән дә бизә кәлиб чатаны варды. Мәсәлән, ашадакы јалан бу бахымдан мараг дөгурур:

«Надыјды, Быдыјды, Короглу Косујду, бир дә мән. Кетмишдик ова. Гаршымыза бир довшан чыхды. Надыја дедим. ат, атмады. Быдыја дедим ат, атмады. Короглу Косуја дедим дедим ат, атмады. Өзүмүн лүләси јох, күһү вар бир түфәнким вар иди. Чыхартым, довшаны ашырдым. Довшаны сојмаға нә Надыда бычаг олду, нә Быдыда бычаг олду, нә дә ки, Короглу Косада. Өзүмүн сапы вар, тијеси јох бычагымы чыхарыб дөвшаны сојдум, дөгралым. Надыја дедим газан вер, олмады. Быдыја дедим газан вер, олмады. Короглу Косуна дедим газан вер, олмады. Өзүмүн алты јох бир газаным вар иди. Эти төкдүм онун ичинә. Одун јығдыг очаг галајаг. Надыја дедим гој-чахмаг вер, Быдыја дедим гој-чахмаг вер, Короглу Косуја дедим гој-чахмаг вер, неч бириндә олмады. Өзүмдә чахмагсыз-гојсуз вәзнә вар иди. Чәкиб јандырдым, очаг галадым, эти биширдим. Дојунча јејиб керијә дөндүк».

«Дәвәни хәлбирлә суладым дојмады, хорузы суладым дојду», «Агил бабам варды, гарышганы гашыгla суварарды», «Атамдан гүүвәтли неч кәс ола билмәзди, путлуг дашлары ноппадан ударды». «Дәдә Горгудун Жетим пәhlәвәни нирсләнәндә рәгибини башынын үстүнә галдырармыш вә гуршаға гәдәр торпаға батырармыш», «Анам мәни хоруз јумуртасы илә бөјүдүб» вә с.

ДУАЛАР

Халгын шифаһи јарадычылығында дуалар да мүэjjән јер тутур. Бә'зән дуалар динлә, јаланчы моллаларын мә'насыны баша дүшмәдији сөзләрдән ибәрәт олан чызмага-раларла, дуа јазмагла ejnilәшдирилир. Лакин дуалар, онлардан тамам фәргләнән мүстәгил фольклор жанры олуб халгын шифаһи јарыдышылығында чох гәдимләрдән өзүнә јер тапмышдыр. Дуалар хејир-дуа вермәк, алгышламаг, јаҳшылыг, уғур арзуламаг мәрамы илә бағлы јаранмыш вә айры-айры еркән инамлары ифадә етмишdir. Сонralар дини ётигадлар мејдана кәлдикчә дуалар дини тә'сирләре мә'рүз галмыш, айры-айры дин хадимләринин—пејғәмбәрин, имамларын ады илә бағлы дуалар јаранмышдыр.

Дуалар ики вә икідән артыг алгышын бирләшмәсindән әмәлә кәлән фольклор жанрыдыр. Дуанын әсасында дајанан алгышда башлыча чәһәт јаҳшылыг вә уғур диләмәкдир. «Гоңум-әгрәба ичәрисиндә эн узун өмүр сүрән, тојлар-булатлар көрән оласан, оғлунун-гызынын шө'lәти илә фәрән-ләнәсән, дүшмәнини гаршында хар көрәсән, неч вә'dә, неч

заман, һеч кәсә мөһтач олмајасан», «Худавәнди-аләм сәни үрәji дәрдли, көзү јашлы, синәси дағлы гојмасын, сәнә бир зүрjэт версин, аj кәлин». Дуалар ичәрисинде ашағыдақы шәкилдә оланлары да вардыр; бә'зән мәрасимләрдә ифа олунан бу нәфмәләр халг арасында мүстәгил дуалар кими дә јашајыр:

Ағырлығын-уғурлуғун
Көjdән учан гүшлара,
Гајалара, дашлара,
Сөjlәjәn арвадлара

Чәмәндәки отлара,
Әрсизләрә, дуллара
Ахыб кедән сулара.

«Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында алгыш вә гарғышларла јанаши, дуалара да тәсадүф едилир. Илк бахышда алгыш тә'сири бағышлајан бу нұмунәләрә нәзәр салдыгда онларын дуа олдуғу аждынлашыр. Іётта нұмунәнин өзүндән дә көрүнүр ки, алгышлар арасында јаранан нұмунә халг јарадычылығы үчүн әнәви олан жаңрлардан бири дуадыр: «Гарлы дағларын јыхылмасын! Қөлкәличә габа ағачын кәсилмәсін! Гамәт ахан көркү сујун гурумасын! Гадир танры сәни намәрдә мөһтач еләмәсін! Чапар-кән ағ-боз атын бүдрәмәсін! Чалышанды гара Полад үз гылынчын күтләнмәсін! Ағ сагғалы бабан јери учмаг олсун! Ағ бирчәкли анан јери беништ олсун! Ахыр-сону ары имандан аյырмасын! Амин-амин дејәнләр дидар көрсүн! Ағ алнында бешәр кәлмә дуа гылдыг гәбул олсун! Аллаh верән умрун үзүлмәсін! Јығышдырысын, дүрүшдүрсүн, күнәнларыны ады көркү Мәһәммәд Мустафа үзү сујуна бағышласын!»

Дини тәсөввүрләрә бағлы дуаларда да шәр писләнир, инсанлара сағламлыг, көзәллик, хеир вә уғур арзуланыр.

ТАМАША- ЛАР, МӘЗНӘКӘ- ЛӘР, ОДУНЛАР

МЕЙДАН ТАМАШАЛАРЫ

Ңәлә чох гәдимдән қундәлик мәишәт һәјаты илә бағлы мұхтәлиф әjlәнчәләр заман кечдикчә даһа күтләви шәкил алмыш, тәкмилләшмиш, бә'зән ибтидаи, бә'зән дә камил сүжетли тамашалар кими халғын бәдии жарадычылығына дахил олмушдур. Тәбиидир ки, бу тамашаларын жарадығы шәраити, дөврү конкрет оларға мүәjjәnlәшдірмәк имкан харичинде олдуғу кими, онларын шифаһи жарадычылығының илкин жанрлары илә әлагәсими өjrәнмәк, онларын төрәмә системиндәki шәрти ардычыллығлары һөкмләр вермәк дә чәтиндир. Эvvәла она көрә ки, шифаһи жарадычылығының илкин нұмұнәләрі вә жанрлары бир гәбилә вә тајфа бирләшмәсі дахилиндә дејил, мұхтәлиф мәскүнларда бирләшмәләр вә груплар һалында жашајан етнослар ичәрисиндә жараныштырып. Илк әмәк нәfмәсими, анды, гарғышы, әфсуну жарадан етносларла жанаши, еһтинал ки, елә һәмин етносларын мұасири олан, лакин онларла бир гәбилә бирләшмәсі тәркибинде жашамајан башга груп етнослар шифаһи жарадычылығын башга жанрларын жаратыштар.

Гәдим түрк тајфаларының шифаһи репертуарында мејдан тамашалары хүсуси јер тутурду. Мејдан тамашалары ачыг һавада физики күчү, бачарығы, шұчаәти экс етдирмәк мәгсәди дашымыштырып. Гәдим халгларда олдуғу кими, түрк етнослары ичәрисиндә дә сеһrbазлығ сәнәти илә бағлы жаранан мејдан тамашаларының илк нұмұнәләрини сөзсүз тамашалар тәшкіл етмишdir.

Мејдан тамашаларында пантомима илк үnsүрләрдән олмуш вә сөзсүз мејдан тамашаларының эсасыны ғојмушдур. Пантомимаја эсасланан мејдан тамашалары илк мәрхәләдә әл-гол һәрәкәтләриjlә, мимикаларла ифадә едилмеш, сонралар исә мә'насыз рәгсләрдән сүжетли рәгсләрә доғру сүр'этли инкишаф жолу кечмишdir.

Гәдим түрк тајфалары, о ҹүмләдән оғузлар ичәрисинде жајылан «Jелли»ләр мүәjjәn тамашаларда рәгсләр васитәсилә мә'на ифадәсинә хидмәт етмиш, бунлар исә сонралар ачыг һавада кечирилән мејдан тамашаларының илкин нұмұнәләри кими шифаһи жарадычылыға дахил олмушдур. «Пантомиманың үnsүрләри бә'зи сүжетли рәгсләрдә чох, бә'зиләрindә исә аз олур. Әл-голла, баҳыш вә бәдән һәрәкәтләри илә мә'на ифадә етмәк ән'әнәси мұхтәлиф нөв «Jаллы»ларда да вар иди».¹

Шубhәсиз ки, бу типли мејдан тамашалары даһа гәдим олмушдур. Бәдии сөзүн имканларындан истифадә һүдудлары кенишләндикчә мејдан тамашаларының мәзмуну да зәнкиләшмиш вә халг әдәбийатында драматик нөвүн жанрлары төрәмәjә башламыштырып.

Шифаһи жарадычылығының даһа илкин дөврләри илә бағлы жаранан мејдан тамашалары заман кечдикчә, халг һәјатының чох кениш саһәләрини әнатә етмишdir. Тәсадүфи дејилдир ки, бу типли тамашалар әсрләрдән бәри халғын мәишәтиндә жашамыш, зәнкиләшмиш, кетдикчә тәкмилләшмиш, мұхтәлиф нәfмә мәтнләри илә чилаламыштырып.

Бу күн бизә мејдан тамашаларының әсасен ашағыдақы нұмұнәләри қәлиб чатмыштырып: Ҙыдыр тамашалары; Зорхана тамашалары; Әjlәнчә тамашалары; Гарачы тамашалары; Фәрди тамашалар.

Шубhәсиз ки, һәр тип тамашаның мүәjjәn үnsүрләри жени тамашаларын жаранмасында фәал иштирак етдији кими, жаранан жени тамашалар да өзләринин әвшәлки илкин нұмұнәләриндән мүәjjәn дәрәчәдә бир сырға хүсусијәтләри әхз етмишdir.

Ҙыдыр тамашалары. Гәдим түрк тајфаларының ачыг һавада кечириди илк мејдан тамашалары ичәрисинде өз күтләвилиji илә сечилән ҹыдыр тамашаларыды.

Ҙыдыр тамашалары әмәк мөвсүмләринин гуртартмасы вә ja башланмасы, һабелә јазын кәлиши илә әлагәдар кечириләрди. Бу тамашаларын ичрачылары әсасен иккىд, чәнкавәр чаванлар оларды. Чаванлар арасында жахшы ат чапма иккىдик несаб едиләрди. Жахшы ат чапанларын баҳышына елат чыхарды. Ҙыдырда галиб кәләнә ел ичиндә бөйүк еһтирам бәсләнәрди. Сонралар халғын бир сырға мәрасимләри—адгојма, бәjлик вермә, гызсечмә вә с. ҹыдыр

¹ M. Аллаһвердиев, Азәрбајҹан халг театры тарихи. Бакы, 1978, с. 11.

тамашалары илэ сых әлагәләндирилмиш, бу тамашалар халг мәишәтини кениш лөвһәләрдә әкс етдиရен күтләви мејдан тамашасына чеврилиши.

Чыдыр тамашалары заманы чыдыр һәвәскарлары, хүсүсән атлары чыдыра назырлајан чаванлар, онларын яхын адамлары, бә'зән дә севдији гызлар мұхтәлиф нәғмәләр охујардылар. Бу нәғмәләрдә чыдырчыја уғур диләнәр, ата яхшы гачыш арзуланарды. Мәсәлән, бизә кәлиб чатан ашағыдақы нәғмәје нәзәр салаг:

Чапар атым,
Чап, чап.
Чыдыр атым,
Чап, чап.
Өтән кәлиб

Жетишди
Тап, тап.
Чапар атым
Чап, чап
Чап, чап.

Ше'рдеки аһәнк, ритм рәванлығы көз габағынадыр. Елә бил нәғмәни сојләжән чыдырда өз атыны биринчилије, гәләбәјә руһландырыр.

Чыдыр нәғмәләринин бизә кәлиб чатан елә нүмүнәләри дә вардыр ки, онлар үмумиликдә чыдыр тамашаларының этнографик чизкиләрини әкс етдирир.

Нәр овгатлы,
Јел ганадлы,
Бәр-бәзәкли
Әр шөвкәтли
Ағ көһләним
Дағ көһләним.
Чап тозуна
Јел жетишсин
Сығаллајыб
Көзләрини,
Көрушүнә
Ел жетишсин.
Гој јарыда
Чапаллары,
Аста туулат

Чапарлары.
Гој санчсынлар
Хан ағамын
Жапынчына
Хан чыдырын
Чәләнкими.
Гыз, кәлинләр,
Јары жолда
Гојсун јерә
Сәһәнкими.
Нәр овгатлы
Јер ганатлы
Чап көһләним,
Чап көһләним.

Чыдыр тамашалары мүәjjән назырлыг тәләб едәрди. Чыдыра назырлыг кичик чилләдән башланарды. Дејирдиләр ки, кичик чилләнин илк күнү субһән суварылан ат чыдырда дала галмазмыш. Елә бу күн дә бутүн гышы бәсләнән чыдыр атлары тәмиз наваја чыхардыблар, онлара туллуг артырылыр. Чыдыр атларының јемләнмәси вә суварылмасының өзүнәмәхсүс гајдалары варды. Чыдыр атларының јонча отундан, јашыл јончадан көзләрдиләр. Йаз-габағы онлара верилән арпанын мигдары артырылар, һәм дә она кишиши гатыларды.

Чыдыргабағы атлар гашовланар, тәмизләнәр, налланар вә бәзәдиләрди. Чыдыр атлары үчүн хүсүси мис зынгы-

ровлары олан јүjенләр дүзәлдиләр, готазлы јәһәрустүләр, халчалар тохунарды. Сачаглы вә готазлы тохумалар чыдыр атларына хүсүси көзәллик верәрди. Чыдыр атларыны бәзәjән әсас рәнкләрдән бири гырмызы рәнк иди. Гырмызы готазлар вә парчалар үзәринә үзәрлик санчылыр, көзмунчугу асыларды.

Чыдыр ja сәhәр, ja да күнортадан сонра башларды. Даһа әvvәлләр чыдырлар чај кәнарында, дүзән јерләрдә кечириләрди. Чыдыра чыхан чаванлар өзләри дә хүсүси палтарлар кејәрдиләр. Онлар башларына әксәр һалларда боз вә ja хурмајы папаг гојар, чәркәзи хәләт, јүнкүл, гывраг палтар кејәрдиләр.

Чыдыр күнү елат бајрам едәрди. Хончалар дүзүләр, шамлар јандырыларды. Новруз күнләrinә дүшән чыдырлар даһа тәмтәраглы кечириләрди. Чыдыр вахтында зурна, балабан, гавал чалынар, бә'зән дә туфәнк атыларды.

Гызлар, кәлинләр чыдыр тамашасына чыхарды. Чыдыр тамашаларында ширни пајланарды. Бизә кәлиб чатан бир сыра дастан нүмүнәләриндән, нағыллардан мә'лум олур ки, чыдыр тамашалары гызсечмә, гыза алма атмагла севдијини она билдиримәк үчүн бир фурсәт олмушшур. Алма атылан гыз әjилиб алманы көтүрсәјди, демәк бу, разылыг әламәти иди, алма атылан гыза елчи көндәрилә биләрди.

Чыдыр тамашалары атчапма илә башланарды. Бәзәдилмиш атлар сырға илә дүзүләр, ишарә верилән кими бирдән јердән көтүрүләрди. Илк вахтларда мәнзил башына тез чатан галиб несаб едиләрди. Сонралар ат чапанларын ат үстүндә көстәрдији рәгсләр дә атчапманы зинәтләндірәрди. Ат чапаркән онун үстүндә аяға дурмаг, атын гарнын алтындан кечиб јеһәрә галхмаг мүрәккәб һәрәкәтләрдән несаб едилирди. Бә'зән чыдырчылар ат үстүндә акробатик һәрәкәтләр көстәрирдиләр ки, бу да чыдыра тамаша әдәнләрин алгышларына сәбәб оларды.

Атчапма гуртарандан сонра ат ојнатма башланарды. Мәшһүр ат чапанлар өз атларыны ојнадырдылар. Аты шаһә галдырыбы ону ики дал аяғы үстдә ојнатмаг бөյүк мәһарәт сајыларды.

Бә'зән мәшһүр меһтәрләр мејданда аты ојнадардылар. Адәтән атлар һәзин зурна сәдасы алтында ојнар, мұхтәлиф ојунлар чыхардарды. Бә'зән меһтәрләр аты ојнатмаг үчүн онун баш-көзүнү, јалыны сығаллајыб охујардылар:

Ојна елин икид аты,
Ојна оғул аманаты
Ојна махлуг јығылсын,
Ојна гәмим дағылсын,
Ојна елин икид аты,
Ојна оғул аманаты.

Атчапманың мараглы тамашаларындан бири дә аты мұхтәлиф манеәләр үстүндән тулландырмаг иди. Манеәләри ашыб мәнзил башына жетмәк хүсуси икидлик несаб едилерди.

Атчапма заманы икидлик көстәрәnlәrә хәләтләр паяланарды. Бу хәләтләр әсасен тамашаја кәлән варлы адамлар, чыдырыңғаскарлары тәрәфиндән вериләрди. Атлар чапылдыгча чамаатын үстүнә галиб кәлмәк истәjәn тәрәфин адамлары ширин сәpәr, чамааты әл чалмаға, чапарлары алғышламаға ширникдирәрдиләр.

Чыдырың тамашаларының даһа мараглы етмәк үчүн чыдырчылардан сонра **ox атанлар** мејдана чыхарды. Ох атанлар да ат үстүндә чапар, һәдәфи аты чапа-чапа ниша на аларды. Ачыг һавада күтләви тамашалар кими формалашан охатма чыдырың тамашаларының ән мараглы әjlәnчеләриндәn несаб едиләрди. Ох атанлар да чыдыра յүнкүл қејимдә чыхар, атларының бәзәjәр, башларына гырмызы вә мави фәс гојардылар. Ох атанларының зәр-зибалы зынгыровундан вә охларындан гырмызы парча асыларды. Ат үстүндә ох атанлар да мұхтәлиф ојунлар көстәрирдиләр. Гырх оху бир һәлгәdәn кечирмәk, көjә алма атыб һавада вурмаг вә с. пешәкар ох атанларының мәһәрәтини нұмајиши етдирмәjин жаҳын нұмұнәләриндәn олмушудур. Бу вахт чыдырың чыхан чаванлар өз нишанлыла-рын мәһәрәтини тә'riflәjәn нәfмәләр охујардылар.

Чыдырың тамашаларында ох атанлар ичәрисиндә бә'зән гызлар да оларды. Лакин онлар киши палттарында олду-ғундан башга ох атанлардан о гәдәр дә сечилмирдиләр.

Охатма илә бағлы да халг арасында мұхтәлиф нәfмәләр жајылмышдыр. Чыдырың тамашаларында ох атанларының жаҳын адамлары тәрәфиндәn охунан бу нәfмәләрдә—ох атана уғур арзуланарды. Бу нәfмәләр бә'зән ох атаның сев-дији гызлар тәрәфиндәn охунарды:

Наз сатан оғлан,
Ох атан оғлан.
Охун һәдәфә дәjин
Бошалмасын каманын
Севинмәсін жаманын
Уғур қәлсін бахтына,
Гурбан кәсім тахтына.
Ох атан оғлан,
Наз сатан оғлан.

Көзалты бахан оғлан,
Нечә сүрмә көзлүнү
Вә жаҳуд:
Жандырыб-жахан оғлан.
Ох атан оғлан
Наз сатан оғлан
Бихәбер жатан оғлан.
Ох атан оғлан...

Чыдырың тамашаларының мараглы әjlәnчеләриндәn бири дә **гылынчојнатма** иди. Іүнкүл қејимдә мејдана чыхан чаванлар бир-бириниң әлиндәn гылынчы сынана вә ja-

дүшәнә тәдәр дәjүшәрдиләр. Гылынчојнатма бә'зән ат үстүндә, бә'зән дә јердә хүсуси дүзәлдилмиш мејданчада оларды. Гылынчојнатма дәjүшләrinә дә габагчадан на-зырылыг қөрүләрди, хүсуси деjүш гылынчлары сифариш едиләр, онларын мәhкәm металдан, поладдан олмасына чалышардылар.

Чыдырыңда гылынчојнатмада хүсуси мәhарәt көстәрәnlәrә дә һәdijjәlәr вериләр, онлар елини икидләri несаб едиләрдиләr.

Гылынчојнатма сонрадан чыдырың тамашаларындан ай-рылыб мүстәгил ојун кими халгын мәniшәt һәjатына дахил олмушудур. Һәтта ачыг һавада кичик, үстү өртүлү мејдан-чаларда гылынчојнатма дәjүшләri кечирилмиш, бу ојунларын илин мұхтәлиф вахтларында, аjры-аjры фәсилләrдә оjnанылмасына тәсадуф едилмишdir.

Сонралар зорхана тамашалары үчүн олимп типли меј-данчалар, үстүөртүлү тамаша заллары җарапынанда сон-ра гылынчојнатма күтләви тамашалардан биринә чеврил-миш, халгын бош вахтларында, хүсусен гыш аjларында мараглы ојунларындан олмушудур.

Гылынч оjнаданларын да ојунуну бә'зәn мұшајиәt едәn нәfмәләr мөвчуд олмушудур. Бу нәfмәләr әsасен ојунун аhәnkinә, ритминә уjғunлашдырылмыш, рәгибләrin жаҳын адамлары тәрәфиндәn ојуну даһа да гызышдырмаг, бәлкә дә гылынч оjнаданлардан бирини чашдырмаг мәгсәdi да-шымышдыr.

Чагга-чаг,	Чагга-чаг,
Чагга-чаг..	Мејданда
Элинден.	Нәrbala
Гылынчы	Галачаг.
Салачаг.	Чагга-чаг,
Чагга-чаг,	Чагга-чаг,
Чагга-чаг...	Нәrbala,
Чагга-чаг	Нәrbala
Чагга-чаг.	Мејданда
Намәрдин	Галачаг...
Гылынчы	Чагга-чаг
Сыначаг.	Чагга-чаг...

вә жаҳуд:

Бу мәгсәдлә хүсуси кәмәнд тохујанлар мејдана кәлмишdir. Овчулугла даһа чох бағлы олан кәмәндатма чыдыр тамашаларында бөյүк марага сәбәб оларды. Бә'зән кәмәндә дүшән икидләр кәмәнді гырыб јенидән ат белинә галхыр, бә'зән дә кәмәндән чыха билмәјәрәк мәғлуб олардылар.

Кәмәндатманын зәрәрли нәтичәләринин сүр'этлә јаранmasы онун чыдыр тамашалары сырасындан гисмән сүр'этлә чыхмасына сәбәб олду. Бир сыра һалларда кәмәндатма заманы ат үстүндән јыхылан чаванлар ағыр хәсарәт алыш, яхуд бәдбәхт наисә баш веририди. Бә'зән дә кәмәндә дүшән чаван мәғлуб олмағы шәниңе сыйышдыра билмәдиңдән кәмәндә өзүнә гәсәд едириди. Бүтүн бу сәбәбләрлә бағлы чыдыр тамашаларында кәмәндатма тәдричән башга шәкил алды. Чапарлар кәмәндини мејдана бурахылан буғаларын, атларын, әvvәлчәдән тутулуб кәтирилмиш чүјүрләрин, дағ кечиләринин үстүнә атмаға вә беләликлә чыдыр тамашаларынын үмуми бајрам әһвали-руһијјесини горујуб сахламаға башладылар. Бу исә овчулугла бағлы кәмәндатманын чыдыр тамашалары ичәрисиндәки јерини мөһкәмләтмәј мүһум кәмәк олду. Орта әсрләrin сонларындан башлајараг чыдыр тамашаларында кәмәндатма тәдричән сыйыштырылмаға, даһа доғрусу, өз јерини јенијени мејдан тамашаларына вермәјә башлады. Пешәкар овчулугла бағлы кәмәндатма исә халг арасында јашамагда давам етди.

Халг арасында кәмәндә салма, кәмәндә дүшмә илә бағлыchoхлу нәфмә јаранды. Бу нәфмә мәтнләринин бириндә дејилир:

Миндим сәмәндә,
Дүшдүм кәмәндә
Jaғы, инсағ ет,
Дәрдлијәм мән дә.

Атдым кәмәнді,
Тутдум сәмәнді,
Торда дағладым
Саттын һәпәнді.

Яхуд:

Бу типли нәфмәләrin јазыја алыныб гурттардығыны сөjlәмәк олмаз.

ЗОРХАНА ТАМАШАЛАРЫ

Мејдан тамашалары ичәрисиндә кениш јаяылан вә мәншә е'тибары илә илкин оланлардан бири дә зорхана тама-

88

шаларыдыр. Бунлар Азәрбајчанда та гәдимдән ачыг һавада кечирилән күтләви тамашалардан олмуш, заман кечдиқчә өзүчәмәхсүс чаларла зәнкинләшмишdir. Илк вахтларда зорханалар ибтидаи шәкилдә дүзәлдиләрди. Ибтидаи зорханалар көј отун үстүндә оларды. Сонралар зорханаларын дүзәлдилмәсинә башланды. Даирә шәклиндә мејданчанын дөрд тәрәфинә ағачлар басдырылды, ағачлар сиичим, чијә, кәндирлә дөврәјә алынды. Құләшән экәр кәндирә тохунсајды мәғлуб һесаб едириди. Мејданча чызыгла ишарә едириди. Құләшчиләrin аяғы чызыгдан чыхсајды, ојун дајандырылыб јенидән башланмалы иди. Бу вә буна бәнзәр типли зорханалар Азәрбајчанын кичик шәhәрләриндә, кәндләрдә, еләчә дә кичик оба вә елат јерләриндә характер зорхана типләриндән иди. Белә зорханаларда әсасен құләшчиләр—пәнләвәнлар чыхыш едәрди. Онларын хүсуси кејими вә ja палтары олмазды. Зорханалар өз гурулушларына көрә мұхтәлиф иди. Бөйүк шәhәрләрдә пешәкар зорханалары иштирак етдири белә тамаша мејданлары хүсуси дүзәлдилмиш мејданчалар иди. Эсрин әvvәлләриндә Бакы зорханаларыны белә тәсвири едириләр: «Ичәришәhәрдә, Жухарыбазарда, Гоша карван-саранын алтында тач бир зирзәми варды. Гапысы базарын ичиндән иди. Зирзәми чох гаранлығ иди. Ортада сementлә суванмыш бир һовуз варды. Бүтүн ојун мәшгәләләри бу һовузун ичиндән кечәрди. Бу һовуза «суфрә» дејәрдиләр. Суфрәнин 10 метр ени вә узуну, метр јарым дәренилии варды. Зорхана ојуну аләтләринин биринчиси зорхана мили иди. Бу аләт шумшатдан, азаддан вә яхуд да палыд ағачындан гајрыларды. Бунун бир чәрәк юғунлуғу, беш чәрәк узунлуғу оларды. Бу аләтин башы назик иди, лакин кетдиқчә галынлашырды, учу исә јумру иди. Зорхана аләтләринин икинчиси, метр јарым узуну, јарым метр ени, үч сантиметр галынлығы, гапыја охшар ортасы, дәстәли тахта, екбакирләр (сәнк) иди. Екбакирләрдән башга, үч сантиметр јарым галынлығында, бир метр узунлуғунда кирдә, учлары бир метр узунлуғунда зәнчирилә бирләшдирилиш дәмир аләт дә вар иди. Зәнчирин учү гармаг кими олуб өзү дә ити дәмир парчаларла кәсб едиришиди. Белә ки, о аләти бир эллә дәмирин ортасындан, дикәр эллә зәнчирин ортасындан јапышыб, дик башларынын үстүнә галдырашылар. Саға вә сола апарыб сонра башларына кечирәрдиләр. Бу просес чалынан думбулун аһәнкијлә әvvәлләр ағыр, сонра бир гәдәр сүр'этлә давам едәрди. Бу аләти башына кејиндерән адам зәнчирин учундакы ити гармаглары үзүнә тохундurmамалы иди. Joxsa үзү сијрилиб дағыларды. Бәдәнини вә үзүнү парчаламајан адам ојун гур-

тарандан соңра мәһарәтли сајыларды. О аләтин ады қамада иди». («Көннө Бақы», с. 174).

Бөйүк шәһәрләрдә олан зорханалар даими фәалијәт көстәриләр. Белә зорханалара јазылмаг лазым иди. Зорханаја јазылан мутләг мәшгәләјә кәлмәли иди.

Тамашалар заманы зорхана пәһләвәнләрүна мұхтәлиф тамашачылар пул бәхшиш еләјәрдиләр. Тамашалардан јығылан пулдан етијаачы олан пәһләвәнләр һәр ај ѡардым едиләрди. Һәр тамашадан вә мәшгән соңра пәһләвәнләр һамама кедәриләр. Һамам пулу да јығылан тамаша пулларындан вериләрди. Галан вәсәити исә зорхана саһиби зорхананың дикәр ишләринә хәрчләјәрди.

Зорханаларда мұхтәлиф тамашалар көстәриләрди. Онлардан бири дә **Мил тамашасы** иди. И. Сарабски бу барәдә јазыр ки, «...Һәрә элинә бир мил алыб башынын үстүнә галдырарды. Думбул чалынмаға башланарды. Думбул әвшәләч лап аһәстә, соңра кет-кедә јухары галхыб јенә дә енәрди. Мил оjnадан адам да һәмин аһәнкәл башынын үстә миллиәри һәрләjәрди. Ојун гурттардыгдан соңра чамаат онлары алғышлајарды. Бә'зиләри чамаатын хатири үчүн мили тәк әлилә јухары атыб јенә дәстәсіндән тутарды. Жахшы мил оjnаданлар мили гычынын алтындан атыб һавада тутарды».

Зорхана тамашаларының тәшкили Азәрбајчанын мұхтәлиф әразиләrinә јајылмышды вә һәр бир әразидә өзүнәнәмәхсүс хүсусијәтә малик иди.

Бә'зи әразиләрдә зорханалар мөвсүмү характер дашишыр, ачыг мејданчаларда дүзәлдилерди. Азәрбајчанын бир сыра рајонларында хүсуси зорханачылар варды. Онлар һәмин зорханаларда күчлү пәһләвәнләр күләшдирир, чох вахт белә зорханалара бүтүн ил боју тамашачылар кәлирди.

Бајрам күnlәриндә, хүсусән Новруз мәрасими күnlәриндә зорханалар даһа тәмтәраглы көрүнәрди. Жералты зорханалар сәмәни, бајрам хончалары, рәнкли јумурталарла бәзәдиләр, гырмызы парчалардан пәнчәрәләрә вә тахчалара өртукләр салынарды.

Белә күnlәрдә зорхана пәһләвәнләр мейданда кәзәр, иккىд чаванлары күләшә чағырады. Зорханаларда белә маһылар охујардылар:

Әл-голуну гаттадарам
Ај оғлан.
Бағрыны чаттадарам
Ај оғлан.

Нишанлыны алыб гачарам
Ај оғлан.
Бәлалы башына бәлалар
Ачарам
Ај оғлан.

Зорхана пәһләвәнды илә дөјүшә кирән чаванлар мейдан саһибинин һәрзә-һәрзә дашинымасындан гејзләнәр, мейдана кириб дејәриләр:

Һај чәкәрәм
Зорхана титрәр нарајындан.
Гара пәлван елә вуррам
Қәрпич дүшәр
Сарајындан.
Ал гуршағыны долајарам
Бојнува
Адам кәлмәз бир дә
Сәнин ојнува.
Дынгаз, дынгаз, дынгылдама
А пәлван,
Һәрзә-һәрзә мейдан үстә зынгылдама
А пәлван.

Азәрбајчанын мүәjjән рајонларында тој мәрасимләри илә бағлы зорханалар да дүзәлдиләрди. Онлары тој зорханасы вә ja мүвәggәti зорхана адландырардылар. Белә зорханаларда әсасән чаванлар күләшәрдиләр. Бә'зән кимин күчлү олмасы барәдә мәрчә кәләриләр. Мәрчлә зорханаја кирән пәһләвәнләрүн күләшиндән соңра һәр ики күләшчијә јаҳшы сүфрә ачылар, мәғлуб олан да удуздуғу мәрчи сүфрәjә гојарды.

Зорхана тамашалары кетдикчә даһа чох тамашачыны әнатә едәрди. Бунун сәбәби, һәр шејдән әvvәl зорханаларын репертуарынын зәнкүнләшмәси иди. Заман кечдикчә, зорхана мейданчаларында чох мұхтәлиф ојунлар көстәрилмәjә башланды.

Тәрбијәви мәниjәt дашиыјан ојунлар репертуара даһа чох дахил едилди. Соңралар зорханаларда мұхтәлиф зор тамашалары, пәлван ојунлары, акробатик тамашалар мүһум јер тутурду. Бир сыра зорхана тамашалары јағларын кимнастик һәрәкәтләрини нұмајиши етдирмәjә хүсуси мейл көстәрирди. Әксәр һалларда белә тамашалар мұхтәлиф пәһләвәнләрүн ајры-ајры һәрәкәтләриндән соңра онларын мұшајиети илә «сүмүксүз» гызларын «јүf һәрәкәt»ләрини нұмајиши етдирмәси иди. Соң вахтларга гәдәр галан бу ојунлар әсасән зорханаларда илин пајыз, гыш мөвсүмләриндә көстәриләрди.

Азәрбајчанда зорхана тамашаларындан ән кениш ja-

жыланы **гуршагтутма** (куләшмә) иди. Бу тамашалар жаз-
яј вахтлары ачыг һавада, гышда исә үстүөртүлү зорхана
мејданчаларында кечириләрди. Тамашачысы нисбәтән аз
оларды. Жа зорханада дүзәлдилмиш отурачагларын сајы
гәдәр, жа да ачыг һавада гуршаг тутанлары дөврәјә алан
30—40 нәфәрә гәдәр. Башга шәһәрләрдән, рајонлардан
кәлән пәнләвандар олдуғда тамашачыларын сајы артарды.

Гуршагтутма күләшин ән кениш жајылмыш нөвләрин-
дән иди. Бу, нисбәтән чәтиң вә сакит күләш формасыјды.
Бурада мұхтәлиф фәнләрдән истигадә етмә, рәгиби чаш-
дырма, алдатма, физики күчдән даһа чох тәдбирлә галиб
кәлмә иди. Гуршагтутма тамашаларынын жарандығы әрази-
ләр ичәрисинде Дәрбәнд, Губа, Шәки, Загатала, Бала-
қән, нисбәтән сонралар исә Бакы хүсусилә сечилирди. Бу
тиpler тамашаларда рәгиби әзмәк, она хәтәр жетирмәк, го-
луңу-гычыны сындырмаг гадаған иди.

Гуршагтутма бир нөв мәзәли күләш иди. Бу күләшдә
сәрт һәрәкәтләрә јол вермәк олмазды. Тамашада мұхтә-
лиф нәфәмәләр охунарды. Әvvәлан, пәнләвандар мәзәли за-
рафатларла бир-бирини мејдана дәв'әт едәрдиләр:

Экәр икідсәнә кәл чых мејдана
Көстәрим әлләрә чәнкими, оғлан.
Утансыран дејим уста Гараја
Чалсын зурнасында һәнкими, оғлан.

Чавабында исә о бириси пәнләван дејәрди:

Java-јава данышан икід пәнләван,
Гызышдырма чырар чәнкини оғлан.
Дагыдар јер-коју, ешәр торпағы
Кәсеп нағасини, зәнкини¹ оғлан.

Пәнләвандарын бир-бирини белә һәдәләмәләrinә ба-
мајараг, тамаша башлајандан соңра онларын күләшиндә
данышыгдакы сәртлик азаларды. Һәрә өз пәнләвандыны тә-
риф еләјәрди. Бакы зорханаларында пәнләвандары меј-
хана илә тә'риф етмәк дәбдә иди:

Отурмусан самовардан јухары
Дәјир сәнә самоварын бухары
Арзына конфет, чибинә сухары
Ај чан алан, чанды бизим пәнләван,
Әзрајыл оғланды бизим пәнләван.

Мә'лумдур ки, өртүлү зорхана мејданчаларында чај

¹ Зәнкини—сәсини мә'насында—(A. H.)

ичмәк, пүстә, бадам, кишиш жемәк дәбдә иди. Бу һал бә'-
зән асудә вахтларда ачыг һавада дүзәлдилән тамашалар
заманы да өзүнү қөстәрирди. Бир сыра рајонларда пән-
ләвандарын тамашаларындан соңра еркәк кәсиләр, бөյүк
шәнликләр дүзәлдиләрди. Мејдан тамашаларынын бу ет-
нографик чизкиләри Бакыдакы зорханаларда пәнләванды-
рынан (куләшdirән) мејханачыларын репертуарын-
да даһа фәал мұһафиизә едилмишdir.

Гуршагтутманын сонракы мәрһәләләрindә дә нәфәмәләр
охунмушшур. Хүсүсән, пәнләвандар күләшәркән онлары
һәвәсләндирән нәфәмәләр кениш жајылмышдыр. Бундан сон-
ра исә галиб пәнләванды тә'риф едәрдиләр. Зорханаларда
охунан белә нәфәмәләрдән бизә кәлиб чатанлары да вар:

Курајин јерә вурулмасын,	вә жаҳуд:	Зор пәнләванным, зор пәнләванным.
Гуршагын бурулмасын,		Зор пәнләванным, зор пәнләванным,
Дизләрин гурумасын		Гол пәнләванным, гол пәнләванным.
Икидлијинә нәғмә дејәк,		
Чәпик вурун, чәпиклијин		
Желлик верин, желликлијек.		
Жор пәнләванным, жор		
пәнләванным		

Көрүндүјү кими, зорханалар халгын асудә вахтында
динчелди, истираһәт етди жа севимли јерләрдән бири
иди. Бурада айры-айры зор тамашалары халгын ән кениш
кутләләри ичәрисинде жајылыр, күчлү, гүввәтли пәнләвандары
икидлиji халгын шифаһи поезијасында вәсф олу-
нурду.

Лакин јери кәлмишкән, ону да гејд етмәк лазымдыр ки,
зорханаларда кечирилән күләшләр хүсуси нәзарәтчиләр
тәрәфиндән идарә едилмирди. Бә'зән зорханалар айры-ай-
ры голу күчлү, зорлу адамларын дөјүш мејданына чев-
рилирди.

Зорханаларда бу кими һалларын башланмасы зорхана
тамашаларына чидди зәрбә олду. Истираһәт етмәjә, кө-
зәл идман усталығына баһмаг истәjән тамашачы зорханаларда
бәдбәхт һадисәләрлә растлашдыгча онлардан узаг-
лашды вә бу да зорхана тамашаларынын күтләви мејдан
тамашасы кими азалмасына сәбәб олду. Лакин бу, зорхана
тамашаларыны халгын нағизәсендән дә чыхармады. Бу
күнүн өзүндә айры-айры рајонларда тој мағарларынын жа-
нында зорханалар дүзәлдилер, күчлү-гүввәтли чаванлар
өз күчүнү-мәһәрәтини бу зорханаларда нұмајиш етди-
рирләр.

Зорхана тамашаларынын бу қүнә гәдәр ән кениш шә-
килдә жајылыб вә халг арасында жашамагда оланы әлүстә-

кәзмәдир. Әлүстәкәзмә һәлә чох гәдимләрдән дәбдә ол-мушдур.

Ачыг һавада вә хүсуси мејданчаларда, зорханаларда көстәрилән бу тамашалара да баҳмаға чохлу адам кәләрди. Әлүстә кәзән мұхтәлиф ојунлар нұмајиши етдиရеди.

Бу ојунлардан әл үстә кәзә-кәзә мұхтәлиф әшжалары јердән дишлә көтүрмәк, ону башина ярә апарыбы гојмаг, дишдә сүмүк ојнатмаг, әл үстүндә јүйүрмәк вә с. иди. Белә тамашалара гуршагтутма тамашаларындан фәргли ола-раг гыз вә кәлинләр дә чох кәләрди. Бир сырға һалларда әл үстә кәзәнләрин յаңында «сүмүксүз» гызлар да олар-ды. Онлар өзләринин мәһәрәтини көстәрикдән сонра «су-мүксүз» гызларыны ојунларыны нұмајиши етдиရиләр. Үмумиликдә әлүстәкәзмә зорхана тамашалары ичәрисин-дә өз күтләвилиji илә сечиләрди.

Әл үстә кәзәркән бир сырға тамашаларда ритмик муси-ги чалынар, пәлван әл үстә кәзәнин јахынылығында даја-ныб ону мушајиэт едәрди. Әл үстә кәзән һејрәтамиз акро-батик ојунлар көстәрикчә ритмик мусиги енәр, пәлван җаваш-җаваш ону тә'рифләрди:

Әл үстә һил дурду,
Пәһләваним,
Әл үстә мил дурду
Пәһләваним.
Мејдан ярин шумлады.
Шәккаклары мумлады.
Мејдан үстү сәнниди
Мил пәһләваним.
Ара сәрин, һава сәринди
Һил пәһләваним
Көстәр мин-бир ојунуну,
Һил пәһләваним,
Мил пәһләваним...

Әлүстәкәзмәнин ән јашы нұмунәләриндән бири дә синә тамашасы иди. Тамашада иштирак едәнләр «чәркә» илә «сүфрә»нин ичиндә үзүгојлу узаныб, аягларыны дивара дајајардылар. Сонра ики әлләринин үстә јердән бир га-рыш јухары јеријәр, әvvәл саға, сонра сола, ән ахырда ашағы енәр, јерә чатар-чатмаз тәкрап галхардылар, лакин онларын синәләри јерә дәјмәмәли иди. Бунун сајы 120 иди. Һәр кәс бу рәгәми јеринә јетирсәди, бәдәни сағлам һесаб олунарды. Бу рәгәм тәдричән галха да биләрди. Јаш-шы вә мәшнүр ојунчулар синә ојунуна (тамашасына—А. Н.) кедәркән архаларында хырда бир ушаг отурдар-дылар. Бу о адамын гүввәтли олдуғуну көстәрирди¹.

¹ Һүсеінгүлу Сарабски. Қөһнә Бакы, с. 176.

Зорханаларда дашларла ојнаjan пәһләвандары—екба ојнајанлара да мараг чох иди. Гәдим халг тамашалары ичәрисинде «дашгалдырма» ады илә јајылан бу тамашалар әсл икидлик вә физики сағламлыг тәләб едиရеди. Даш галдыран пудлуг, гошапудлуг дашлардан истифадә едәрди. Әvvәл һәр ики әлиндә пудлуг, сонра исә гошапудлуглар галдыран пәһләвандар сонра һәмин дашлары атыб-тутмағы, синәсими, чијинни, күрәјини онларын габағына вермәклә зәрбәләри өзүндән узаглашдырмағы нұмајиши етдирирдиләр.

Дашгалдыранларын ән мараглы тамашаларындан бири дә пудлуг дашлары дишдә ојнатмалары иди. Дишлә даш-ојнатма зорхана тамашаларыны ән чәтини иди. Белә тамашаларын тамашачылары даһа чох олурду.

Бә'зән дә елә олурду ки, бир пәһләванд һәм әл үстә, кә-зир, һәм дә дашојнатма мәһәрәтини нұмајиши етдирирди. Экසәр һалларда белә тамашаларын габагчадан «мүәјјән-ләшдирилмиш» программы оларды. Онлары ейни заманда мушајиэт едәнләр дә олур. Мушајиэтчи әvvәлчәдән пәһлә-ванын көстәрәчәжи ојунлары өзүнәмәхсүс бир шәкилдә са-далајар вә беләликлә, даһа чох тамашачы јығмаға чалы-шарды.

Јери кәлмишкән, ону да демәк лазымдыр ки, әvvәлки-ләрдән фәргли олараг, дашгалдырма пуллу тамашаларын илк нұмунәләриндән олмушдур. Әvvәлләрдә һәр көстәри-лән нөмрәдән сонра мушајиэтчи ортаја чыхыб «Пәһләванды һәвәсләндирмәк лазымдыр» дејә өзу мејдана пул атар, онун архасынча исә тамашачылар да мејдана—пәһләванды ојнатдығы дашларын үстүнә пул атардылар. Нисбәтән сон-ралар бу тамашалар өртүлу мејданларга кечирилдиң сонра тамашалара пулла бурахылма башланды. Бу исә сон-вахтларға гәдәр дәбдә олмушдур. Адәтән бу ән'әнәнин ја-ранмасы башина ярдән «кәлмә» пәһләвандарын ады илә даһа чох бағлы олмушдур. Јерли пәһләвандарын меј-дан тамашалары шәнликләр, тој вә мөвсүм мәрасимләри илә бағлы күтләви халг бајрамларынын мүһүм тәркиб һис-сәләриндән иди.

Мәшнүр зорханаларда да екба ојнајанлары тамашала-ры тез-тез көстәриләрди. «Екба ојнајанлар һовузун ичиндә архасы үстә узаныб екбакирләrin һәрәсими бир әлинә алар вә бүтүн бәдәни илә саға вә сола һәрәкәт едәрди. Бу һә-рәкәт заманы сағдан сола архасы үстә һәрәкәт едәркән сағ голу јухары, сол голу ашағы енмәли иди. Солдан сағ һәрәкәт едән заман һәмин иш эксинә тәкrap едилмәли иди. Бу ојун да думбул чалынмасы илә давам едәрди. Думбул

Эvvэл ағыр, соңра сүр'этлэ чалынарды. Һәр кәс јухарыда гејд едилди кими һәрәкәти ијирми дәфә тәкрапар етсәди, о бөյүк бир пәнләвән саýларды, о ојунун хүсуси бир маңысы да варды. Думбулчу һәмин маңынын аһәнки думбулу чалар, иштирак едәнләр дә ашағыдақы маңыны охујардылар:

Әлиф—аллаh, адын ејләдим әзбәр.
Бей—буурду лутф сијан чағыдыр.
Теj—тараллаh, сөz сүнбәсәj
Чим—чәмалын көрчек әглим дағыдыр
Һej—heсаб чекәр,
Хej—хијалдадыр
Дал—кәнчүм үстә истемалдадыр.
Bo—вәлидир.
Мүшкүлләрн һәлл еләр.
Ламәлифла—
Мө'мүнләрә јол ејләр
Jej—jalvar
Мурад сәни гул еләр
Гибләкаhа әрз етмәjин чағыдыр
Айын әли кәсәр үстә сағыдыр». («Көһнә Бакы»)

Зорхана мејданчаларында екбачыларын көстәрдикләри бүтүн бу ојунлар умумиликдә халгын мејдан тамашаларына мүнтәэм мараг көстәрмәсинә, екбачылар арасында күчлү рәгабәtin јаранмасына сәбәб оларды. Бә'зән екбачылар бир-бириндәn фәргләнмәк үчүн јени-јени ојунлар дүшүнәр вә беләликлә, тамашачылар рәнкарәнк екба тамашаларынын шаһиди олардылар.

ӘJЛӘНЧӘ ТАМАШАЛАРЫ

Мејдан тамашалары ичәрисинде заман кечдикчә әjlәnчә характерли тамашалар үстүnlük тәшкىл етмәj башлады. Халгын мұхтәлиф шәнликләр вә мөвсүм мәрасимләринин умуми әhvали-руниjжесине уjyfун тамашаларын јаранмасына мүһүм еhtiјаç вар иди. Асуđә вахтлары, ишdәn сонракы бош saatлары әjlәnчәли, хош, шәn кечирмәk халгын умуми психолоџијасы илә сых бағлы иди. Чыдыр тамашаларындакы бајрам әhvали-руниjжеси халгын демәk, күлмәk, әjlәnмәk, севинмәk истәjи илә сых бағлы олдуғу кими, әjlәnчә тамашаларында асуđә вахтлары шәn, мәnналы вә мараглы кечирмәk арзусу илә әлагәdar јаранмышдыр. Кәдәri дә, гәmi дә қүлүшлә jүnкулләшdirмәk әn'әnәsi бә'зәn чәtin, ағыr, бә'zәn дә фәрәhli һәjat сүрәn халгын шифаһи јарадычылығында һәмишә апарычы мөвге

дашымыш, әn чәtin анда халг кәләчәjә инамыны итиrmәмишdir. Әjlәnчә тамашалары да бу мүдриклик идеалы илә бағлы олуб халгын күндәlik мәишәti илә әлагәdar јаранмышдыr. Әjlәnчә тамашаларында қүлүш өn пландадыr. Қүлүш объектi конкретdir, тамашалар қүлүш доғуран епизодларла јанаши, қүлүш јарадан образларla да зен-киндиr. Мә'lумдур ки, белә образлар мејдан тамашаларында косалар вә тәлхәklәrdir. Әjlәnчә тамашалары бә'зәn дәрин ичтимai, бә'zәn дә әn'әnәvi аиIә мәишәt вә күндәlik давраныш гајдаларыны әнатә едәn қүлүшlә чилаланыr. Бу қүлүшdәn соңra ѡорғунлуг азалыr, тамашачы динчәliр, баҳдыры тамаша она мүәjjәn естетик зөвг верир. Бүтүn бу кејфиjjәtlәrinә көрә башга халгларын шифаһи јарадычылығында олдуғу кими, Азәrbajchan халг поезијасында да әjlәnчә тамашалары һәлә чох гәдимдәn кениш јајылмышдыr. Орта әсрләrdәn башлајараг бу типли тамашалар бүтүn Азәrbajchan әразисинде күтләви тамашалардан олмушdур. Хүсусәn, Чәнуби Азәrbajchanда, Тәбрizдә, һәmәданда кениш јајылан әjlәnчә тамашалары Азәrbajchan әразисинин һәр јеринде бөйүк шеһрәt тапмышдыr. Бир сыра мәзһәkәчиләr, сим пәnләvанлары, кәndirбазлар Чәнуби Азәrbajchanдан кәlәrәk мараглы тамашалар көstәriрdiләr.

Әjlәnчә тамашаларынын тамашачы аудиторијасы һәмишә кениш олмушdур. Ачыg һавада кечириләn бу тамашалара аjры-аjры кәndlәrin демәk олар ки, бүтүn әnaliisi, goча, чаван, ушаг, кәlin, гыз чәмләшәrди.

Бу тамашалар барәdә, демәk олар, әтрафлы тәdgигат апарылмамышдыr. Әjlәnчә тамашалары Азәrbajchanда халг театрнын јаранмасында мүһүм мәрһәlәlәrdәn бири олмушdур. Онларын бизә кәlib чатан бир сыра мараглы нүмнәләri вардыr.

Онлар ичәрисинde көzbaғlycha тамашалары хүсуси јер тутур. Мәnшә e'тибары илә сеһrkarлыgla бағлы олан бу тамашалар өz илкинлик хүсусиjәtinи чох аз горујуб сахлаja билмишdir. Гәdim шумерләr ичәрисинde кениш јајылмыш сеһrkarлыg Азәrbajchan әразисинde—Дәrbәндәtrafy зонада бу әразинин чох гәdim, демәk олар ки, илкин сакинләri олан түрк etnoслары ичәрисинde дә гүввәtli шәkiлдә мүһафизә олунмушdур.

Лакин заман кечдикчә сеһrkarлыg зәinfләmәjә, јерини nисbәtәn зәinf мејдан тамашаларына вермәj башлады. Мә'lумdур ки, бу, бөйүк тарихи бир инкишаф просеси иди вә һеч дә бирдәn-birә bаш verмәmishdi. Азәrbajchan әразисинde сеһrkarлыg сәnötü илә бағлы бир сыра мејdan

тамашалары олмушдур. Бә'зи һалларда исә чох гүд-
ротли, күчә вә гүввәј малик сеңккар образлар бәдии эсәр-
ләрдә образлашмыш, бизэ бә'зән мифик, бә'зән дә јарым-
мифик образлар шәклиндә кәлиб чатышдыр.

Көзбағалыча тамашалары халг јарадычылығынын мүэжін бир шәкли вә ја нөвү кими һәм топланылма, һәм дә тәддигіт ишиндән, демәк олар ки, кәнарда галмышдыр.

Азәрбајчанда көзбағлыча тамашаларындан ән кениш жајыланы мә'лүм олдуғу кими «Мусаның әсасы»дыр. Бу тамаша бә'зән көзбағлыча, бә'зән дә сырф сеһркарлыг тамашасы һесаб едилir. Тамашаның Жахын вә Орта Шәргдә бир-бириндән фәргли мұхтәлиф варианtlары вардыr. Орта Асија халгларында, хүсусән өзбәкләр вә түркмәнләр, қа-барда-балкар вә газахларда да бу тамашаның бир-бириндән оғанда дә сечилмәjен варианtlары мөвчуддур.

«Мусаның әсасы» адлы көзбағалыча тамашасы вахты илә шифаһи јарадышылығымызын гәдим жанрлары барәдә дәјәрли мұлаһизәләри олан Э. Б. Һағвердиевин диггәтини чәлб етмишdir. Бејүк әдіб бу мејдан тамашасы барәдә жазырды: «Мусаны сеһrbaz несаб едән Мисир фирм'ону өз мәмләкәтindә јашајан бүтүн сеһrbazлары гычыртдырыбы әмир едир ки, Мусаның мө'чүзәләринә инанан вә онун ар-дынча кедән чамаатын көзүнү ачмаг учун онлар Мусаның әсасына бәнзәр бир шеј гајырынлар. Сеһrbazлар да тах-тадан әждаһалар гајырыр, онлары... jaғлајыр вә тахта әждаһалар јеримәjә башлајырлар.

Бу заман Муса өз әсасыны ортаја атыр, эса әждәһаја чевриләрек бүтүн тахта әждәһалары удур. Соңра Муса әждәһанын гүјргүнү дартыр, о дәрһал ади әсаја чеврилир. Лакин тахта әждәһалар артыг јох олур».

Азәрбајчан халг театры тарихинин танынмыш тәдгигатчысы, профессор Маһмуд Аллаһвердиев жазыр ки, «...Бу мејдан тамашасы Азәрбајчанда кениш жајымыш вә онун мүәйіен жарадычылығ ән-әнәлләри олмушдур».¹

Мәлүмдур ки, мейдан тамашалары халг драмларындан хејли әввәл јаранмыш, әмәкчи халғын мүәјжән арзу вә ис-тәји илә бағлы олмушдур. Илкин қөзбағлыча тамашаларының бизэ кәлиб чатмамасы шубһәсиздир. Лакин һәмин халг сүжетләринин гәдим дөврләрин бу вә ја дикәр классик-ләринин әсәрләриндә экс олунмасы сеһрбаз тамашаларының ичәрисиндәки кениш мөвгәји илә бағлы олмушдур. Бу типли сүжетләр Фирдовси «Шаһнамә»сindән тутмуш, Ни-зами вә Нәваи «Хәмсә»ләриндә экс олунмушдур ки, бу да

халг арасында сеңркарлыг вә сеңркарлыг тамашаларынын күтлөвилійін илә бағылды.

Губа раionунун Гонагкәнд гәсәбәсіндәки мәшһүр атәш-жака фолклор експедисијасы заманы көзбағлыча тамашаларының даһа көзәл бир нүмнүәсисиң յазыја ала билдик. Тамашаның гыса мәзмұну беләдир:

«Од баба онун кешийни чәкмәй һәр ахшам бир гыза тапшырып. Бир күн Шаһу адлы көзәл бир гыз кешикдә дураркән Од баба кәлиб дејир ки, ей көзәл Шаһу, сәнин бу көзәллийн гаршысында аз галырам ки, мәһв олуб келәм.

Шаһу исә ҹавабында дејир:

— Экэр Од бабам истэйирсэ мэн өз чанымы она фэдэа ёдэрэм.

Лакин Од баба разы олмур.

— Йох, көзәл Шаһу, мән инсанларын һәјатыны әлиндән алмырам, онлара һәјат верирәм, бир дә о ола ки, өз севдијим чаныны мәнә фәда еләсин. Елә истәјирәм башыны гојуб мышылты илә јатасан, мән дә сәнин көзәл чамалына тамаша едим.

Шаһу башыны гојуб жатыр. Од баба она жухуда сеһр-карлыг бәхш еләјир. Бир күн дејирләр азғын бир һөкмдар өлкәj һүчүм едиб бүтүн атәшканлары дағыдыр. Гонаг-кәнд атәшканына да истилачылар дахил олуб ону виран гојмаг истәjәндә көзәл Шаһу атәшканың кәлиб ағзындан од пүскүрүр, дүшмәни јандырыбы-жахыр. Падшан аман ис-тәјир, бүтүн мұдрик гоčалары јығыр ки, Шаһунун әлиндән ону алсынлар. Амма heч кәс бир әлач еләjә билмир. Уч күн Шаһу әждаһа чилдиндә дүшмәнләр үзәринә од пус-күрүр. Дөрдүнчү күн бир гоčа пеjда олур, падшан дејир ки, әкәр сән о гызы өлдүрмәjib мәнә вермәjи вә'д етсәn, мән онун әлиндән сизи хилас едәрәм. Падшан разы олур. Гоčа атәшканың кәлир, сеһри сындырыр, Шаһу әждаһа чил-диндән чыхыр. Падшан гөзүнүн үстүндә дурур. Гызы гоčа жаға вериб атәшканы да тохумнадан өлкәни тәрк едир. Гоčа, чаван оғлан чилдинә дүшүб, гызла евләнир».

Көрүндүү кими, бу көзбағлыча тамашасы Низами Қэн-чөвөнин «Искәндәрнамә»сindәки эфсунчу гыз вә Белинаң сүжети илә жаҳындан сәсләнири. Бу вә буна бәнзәр фактлар көстәрик ки, нәлә гәдимләрдә көзбағлыча, сеһрбазлып тамашалары мејдан тамашалары ичәрисиндә хүсуси јер тутмушшур.

Гонагкэнд атәшқаһы да узун мүддәт бу атәшқаһ көзбағлычаларын мә'бәдинә чеврилмишdir. Бурадакы мей-

¹ М. Амлахвердиев. Азэрбајҹан халг театры тарихи. с. 112.

данда узун иллэр көзбағлычалар мұхтәлиф ојунлар көстәрмиш, мә'чүзәләр жаратышлар.

Гәдим Азәрбајҹан атәшқаһларында сеһр-әффсүн типли нәғмәләрин охумасы, «Авеста»да сеһр-әффсүн мәтнләринин муһум жер тутмасы вә умумијәтлә гәдим Гафгаз Албанијасы тархинин ајры-ајры сәнифәләри Азәрбајҹан тарихиндә бу тамашаларын чох гәдим дәврә малик олдуғуну көстәри.¹

Гәдим сеһркарлығын тамамилә арадан чыхдығыны да сөјләмәк олмаз. О, мүәjjән дәрәчәдә зәйнфләмиш шәкилдә олса да, халг арасында јашамагдадыр. Мұасир мәрһәләдә исә сеһркарлығын јерини көзбағлајычылыг тутмушдур. Көзбағлајычылығын өзүндә исә сеһrbазлығын бир сыра элементләри, үнсүрләри јашамагдадыр. Көзбағлыча тамашаларынын ән јаҳшы ифачылары инди сиркләрдә галмышдыр. Сиркләрдә көстәрилән бир сыра көзбағлајычы тамашалары өз мәншәји илә сеһrbазлыгла бағлыдыр. Бә'зи көзбағлычаларын програмында сеһrbазлыға даһа чох јахынлашан тамашалара тәсадуф едилir.

Жухарыда геjd етдик ки, көзбағлыча тамашалары халг арасында да јашамагдадыр. Хүсусилә XIX әсрин сонларындан бу тамашалара мараг артмышдыр. Ајры-ајры сеһrbазлар кәндбәкәнд кәзіб тамашалар дүзәлдәрди. Адамлар бөյүк бир мејдана топлашыб дәврә вуруб отурады. Мејданын ортасында исә сеһrbаз тамашалар көстәрәрди. Онун көзүнү дәсмалла бағлајыр, мүәjjән бир әшҗаны—әксәр һалларда јајлыг оларды,—дәврә вуруб отуранларын бири кизләдәрди. Сеһrbаз көз бағлы шәкилдә кәлиб һәмин адамын сағ вә ja сол чибиндән јајлығы чыхардарды. Вә јаҳуд сеһrbазлар чибләринде, көшкүлләринде илан көздирәрдиләр. Онлар бу иланы голларына сарыјыб јатырдар, соңра исә ону јенидән ојадардылар.

Көзбағлыча тамашаларында инсанын көрүб сечә билмәди бир анда, тамашачы гарышында гејри-ади, мә'чүзәли нағисә көстәрмәк башлыча шәртдир. Халг көзбағлајычылары да өз тамашаларында онларла белә мә'чүзә төрәдир вә мејдана топлашанлары эjlәндирirdи. Көзбағлајычы тамашалары 3—4 saat чәкир, һәр дәфә она јүздән чох тамашачы баҳырды.

Мараглыдыр ки, халг көзбағлычаларынын әксәрийjәти мә'чүзәләрини сөзүн күчү илә һәјата кечирирдиләр. Онларын репертуарында чохлу нәғмә мәтнләри варды. Тәессүф ки, бунлар вахтында јазыја алынмадығындан демәк

¹ Этрафлы баҳ: M. Алланвердиев. Азәрбајҹан халг театры тарихи. с. 143—145.

олар ки, бизә кәлиб чатмамышдыр. Сеһrbазлығын нәғмә мәтнләри охшар сәсләр вә тәкраблар әсасында јаранырды. Сеһri гурулан вә ja сеһri ачылан әшҗанын баш, јаҳуд орта вә ja ахыр һәрфин сәси әсас көтүрүлүр, һәмин сәсин тәкрабы әсасында сеһr жаранырды. Сеһrbазлар 3 вә ja 7 нәфәрдән ибарт олар, мејдана дөврә вурап. Дөврәнин ортасында сеһr гуардылар. Онлар ағ вә гара дашлардан, инсан вә ja һејван кәлләләриндән ашыглардан, мұхтәлиф һејван сүмүкләриндән истигадә едәрдиләр. Сеһrbазлар тамаша вахты куја оғруну тапар, кор доғулмуш ушағы сағалдар, мұхтәлиф сеһrlәри ачардылар. Сеһrкарлар кор доғулмуш ушаға белә нәғмәләр охујардылар:

Из кәлди,	Ал гач
Из гач.	Гач, гач,
Гыз кәлди,	Ач ач...
Гыз ач.	Изини ач,
Сол көзүнү	Көзүнү ач,
Ач,	Из кәлди, гач
Сағ көзүнү	Көз кәлди, гач...
Ач.	Сағ көзүнү ач,
Көзүнүн гарасын	Сол көзүнү ач...
Көзүнүн парасын	

Оғруну тапмаг үчүн мејданы кәзәр, охуја-охуја адамларын јанындан кечәр, гулағы гызаран бир нечә нәфәри мејдана чәкәр вә охујардылар:

Ал малы.	Мејвалы,
Вур малы	Вер малы,
Сафалы,	Ал малы...

Оғру әли титрәj-титрәj оғурладығыны чыхарыб веरәрди.

XIX әсрин икинчи јарысында исә сеһrbазлар вә көзбағлычалар кимҗанын мүәjjән наилиjjәтләриндән дә истигадәj мейл көстәрмәj башламышдылар.

Азәрбајҹанда көзбағлыча тамашалары узун мүддәт јашајан вә күтләви мејдан тамашаларындан олмушдур.

КӘНДИРБАЗ ТАМАШАЛАРЫ

Мејдан тамашалары ичәрисинде кәндиrбаз тамашалары да Азәрбајҹанда кениш јајылмышды. Бу тамашалар әсасен пајызда мәһсүл мөвсуму баша чатдыгдан соңра башлајар, та јени әмәк мөвсуму башланана гәдәр давам едәрди. Јај ајларында белә тамашалар аз көстәрилirdи.

Азэрбајчанда кәндирибаз тамашаларының ән мәнир ифачылары Дағыстандан кәлмиш кәндирибазлар несаб едиләрди. Іерли кәндирибазлар да рајонларда сох иди. Кәндирибазлар өзләринә хүсуси мејданча дүзәлтдиқдән сонара тамашалар көстәрмәјә башлајардылар. Тамашада эсасән алты нәфәр иштирак едирди: кәндирибаз, онун тәлхәји, зурначы, балабанчы, нағарачы вә көзәтчи. Мејданчаны һами бирликдә дүзәлдәрди.

Н. Сарабски Азэрбајчанда кәндирибаз тамашаларындан бәһс едәркән јазырды: «Онлар (кәндирибаз дәстәсинин үзвиләри—А. Н.) ики мөһкәм шалбаны бир-биринә чатыб маили сурәтдә јерә басдырыгдан сонара икисини дә еләчә 10—15 метр мәсафәдән санчардылар. Сонара шалбанларын җуҳарыдақы һачаларына кәндири бағлајыб бириндән о биринә узадардылар. Тарым чәкәндән сонара һәмин кәндири мөһкәмчә бағлајардылар.

Бир кәнч әлинә узун, шүһүл бир агач—мұвазинәт ағачы (ләнкәр) алараг ип үстүнә галхар, зурнанын чалдығы һаванын ритми илә кәндирин үстүндә рәгс едәрди. Кәндири үстә ојнанан рәгсләр гајтағы, тәрәкәмә вә саиредир. Бүнларын аһәнки алтында ојнајана вә атылыб дүшәнә рустамбаз вә ja кәндирибаз дејәрдиләр. Онун тәлхәји дә оларды. О, чуханы тәрсиңе ҝејиб бојнундан вә голларындан зынгров асар, үзүнә дәриән бир үзлүк тахыбы ашағыда ојун чыхардар вә јамсыламагла пул јығарды. Тәлхәк һәрдән җуҳарыја хитабән:

Чан гардаш!
Һүнәр кимин үчүндүр?
Һүнәр сәнин үчүндүр,

—дејирди. — Экәр симин үстүндә бир гајтағы ојнасан, бу јығылан ағалар бизә чибхәрчлиji верәрләр. Уста, балабаны кәк елә!

Кәндирибаз тамашалары дүзәлдилән гүргулар дәфәләрлә јохланылдыгдан сонара башларды. Алты нәфәрин һәр бири кәндири бир нечә дәфә јохламалы иди. Бошалан, јелләнән јерләр олдуғда бәркидилир, бир нөв кәндирибазын «там тәһлүкәсизлиji» тә'мин едилдиқдән сонара о, кәндири үстүнә чыхырды.

Кәндирибазын тамашалары чамаатын тез-тез алғышлары илә гаршыланарды. О, рәгс едәр, атылыб-дүшәр, ојнајар, мұхтәлиф бәдән һәрәкәтләри, мимикалар көстәрәрди. Элиндәки ләнкәрин қаһ бир, қаһ да дикәр учуну јерә тохундурмагла өзу мұвазинәтини сахларды. Кәндирибазын рәгсләри, ојунлары гара зурнанын ритмидән кәнара чых-

мазды. Зурначы илә кәндирибаз даим бир-бирини изләр, онларын әлагәсиндә рабитәсизлик олмазды. Н. Сарабски кәндирибаз тамашаларының бүтүн гурулушунун тәсвирини вермишdir:

«Балабанчы зурнаja сох вахт зүj тутарды. Анчаг кәндирибазын мүәjjән ојунлары заманы зурнанын сәси алчалар, балабанын аһәстә, һәзин сәси јүксәләрди. Мусиги рәнкарәнклиji үмумиликдә кәндирибаз тамашаларының репертуар зәнкинлиji тә'мин едәр, она даһа сох тамашачы чәлб едәрди. Бу мусиги зәнкинлиji бә'зән нағарачы тамамларды.

Кәндирибазын чәлд, гывраг ојунлары бир сыра һалларда нағара соласы илә мұшаһидә едиләрди. Үмумиликдә исә нағара бүтүн тамаша боју ансамблын тәркибиндә бу вә дикәр аһәнкә, ритмә уйғун чыхыш едәрди.

Кәндирибаз тамашаларының эсас құлұш доғуран образы тәлхәк иди:

Кәндирибазын бүтүн һәрәкәтләрини тәлхәк сох диггәтлә изләјир, онлара уйғун зарапатлар, ојунлар көстәрирди. Диггәт јетирилсә, кәндирибазла тәлхәјик ојуну нөвбәли, әлагәли ојундур. Кәндирибазын ојунларыны әслиндә тәлхәк тамамлајыр, адамлары құлдүрүр, даһа әjlәнчәли епизодлар көстәрмәк үчүн пул јығырды. Тамашанын бүтүн қәлири тәлхәјин бачарығы, мәһәрәти илә әлагәдар иди. Кәндирибазын һәр ојунундан сонара тәлхәк бир нәғмә охујар, жалан, ифтира дејәр, чамаат құләр вә тәлхәјә пул верәрди. Тәлхәјин охудуғу маһылар да әjlәнчә характеристи дашијарды, башы-ајағы олмаз, әjlәнчәли рәгсләрлә тамамлашарды. Нәғмәләрдән бири белә иди:

Думбулу чалыб кетдим баға,
Бир сүрү гызлар илә ојнамаға
Әл атдым кичик гызын мәмәсінә
Бејүү нарај чәкди нәнәсина.
Нәнәси ҳәнчәр-бычаг о бөјрүмә, бу бөјрүмә,
Бөјрүмү тута-тута кетдим һәчә
Һәч деди: чанын чыхсын қәлмә кечә
Жеди күн, жеди кечә ағламышам
Атымы өчләрда бағламышам.
Атыма кишиш қәрәк кишинәмәјә,
Итимә сүмүк қәрәкди қәмирмәјә.
Эқилкә—мәкилкә
Штотда намала,
Тәбил-тәбил, ешил-вәшил,
Ады вар падывал,
Атдым-матдым.
Мән сәни алдатдым. («Көниә Бакы»)

Бундан сонара тәлхәк мәзәли рәгслә сөзүнү давам едәрди:

Сән кедирсөн, мән ағларам далынча,
Jaылыг елә, апар мәни јанынча,
Голтугумда бағлама, мән кедирәм ағлама,
Кедәрәм тез гајыдарам, өзкәјे бел бағлама».

Тәлхәйин тамашалары, рәгсләри, охумалары қулуш доғуар, тамашаның даһа әjlәnчәли кечмәсиңә мүәjjән тә-
сир көстәрәди.

Тәлхәк һәрдән ибарәли сөзләр данышар, пис көзлу, бәндниjjәтли, бәд нәфәсли адамлара саташарды. Тәлхәкдән сорушанда ки, јорулмадын бу гәдәр атылыб-дүшдүн? Денәрди ки, көз сыйндырырам. Ағам кәndir үстүндәdir, пис көзләр ох олсун, дејирәм баш гатым, агама нәзәр дәјмә-
син. Пулдан-парадан версән тәээ нәғмә дејәрәм ки, неч дәдән-бабан да ешиитмәмиш олсун.

Тәлхәj пул верәрдиләр. О јенидән кәndir үстә гызышар, хәсисләри, аравуранлары, пис адамлары, өврәтә-әја-
ла чөрәк вермәjәnlәri, нәфси гаралары элә салар, атылыб дүшәрди. Кәndirбазын белә охумалары да вар:

Алдын дулу,
Јыгдын пулу,
Аj һүлләбаз,
Мәхмәрәк
Бојуна
Аршын кәрәк.

Јахуд:

Әли, Вәли,
Пирвәлини
Дагладын.
Шаман гапсын
Шуман гапсын
Багладын.
Сандыг үстә
Пуллары галагладын

«Гарным ачды»
Дејиб гапыларда
Заран-заран
Ағладын.
Олдум елә
Бир зәли
Чанын јансын
Мирзәли.

Тәлхәк охудугча мејдана қулушмә дүшәр, тамаша узана, тәлхәйин тәзә маһынлары мејдана јајылырды.

Мејдан тамашаларында көзәтчинин дә әмәзи аз дејилди. О бутун тамаша боју һәрәкәтдәdir. Көзәтчи мејданчадакылары—чалғычылара, кәndirбаза, тәлхәj лазым олан һәр һансы бир шеji вахтында јетирән, онларын тәләбинә әмәл едән шәксdir. О, ejni заманда тез-тез кәndirин бошалыб-бошалмадығыны јохлајыр, тәһлүкәли анда кәndirбазы тутмаг учун мејданчаны дөврә вурур, тамашачылары мејданчаны мүәjjәn һәddindә сахлајыр, тәлхәйин мұкафатландырылмасы учун чамаата дил-ағыз еләjирди.

Кәndirбаз тамашалары, бу күн дә Азәrбајҹанда јајылмыш мејдан тамашаларында. Эсасәn Новруз бајрамы күнләриндә, рајонларда бу күнүн јени мәрасимләrinдән олан мәһсүл бајрамы шәнликләриндә вә с. көстәрилир. Эvvәllәr олдуғу кими, мејдан тамашаларының тамашачысы инди дә сохрудур.

СИМ ПӘЛВАНЫ ТАМАШАЛАРЫ

Азәrбајҹанда кениш јајылмыш мејдан тамашаларындан бири дә Сим пәлваны тамашаларыды.

Сим пәлваны тамашалары мәншә e'тибары илә кәndirбаз тамашалары типинә јаҳындыр. Бу тамашалар да ачыг һавада дүзәлдилмиш хүсуси мејданчада кечирилир. Тамашаның көстәрилмәси учун кәndirбазларын дүзәлтдији пајалар кими пајалар вә дирәкләр басдырылыр, кәndir јеринә исә мөһкәм, гырылмајан мәфтил—сим бағланыр. Бә'зәn бу симләр бир-биринә паралел шәкилдә арасы тәхминәn 8—10 см аралы гоша симләрдән ибәрәт олур. Бир сыра һалларда исә тәк бир сим олур. Сим пәлваны тамашаларында да зурначы, балабанчы, нағарачы, тәлхәk иши-тирак едир. Бурада көзәтчилир исә ики, бә'зәn дә үч олур.

Сим пәлванлары сим үстүндә ојнамагдан, рәгсәдән да-
ха чох акробатик һәрәкәтләр көстәриләр. Онлар сим үстүндә бармагларынын учунда, эл үстүндә кәzир, чевик һәрәкәтләр едир. Даsh галдырыр, дишләриндә даsh атыбы тутурлар. Сим пәлванлары бир сыра һалларда акробат гызлары да сим үстүндә ојнадырылар.

Эсасәn кәлмә сим пәлванлары өзләрилә белә акро-
бат гызлар кәтирәр, онларын сим үстүндә рәгсии нұма-
жиш етдиrәрдиләр. Сим үстүндә гызларын рәгси нисбәтән азлыг тәшкіл едиrди. Кәndirбаз тамашаларында олдуғу кими, зурначы дәстәси бурада да сим пәлванларының һә-
рәкәтләринә уjғун мусиги чалардылар. Лакин бу тамашаларда чылғын рәгсләрә, мусигиләрә аз тәсадуф едиlәrди. Зурна-балабан даим аhәstә сәсләнәр, сим пәлваны да бу мусиги сәдалары алтында өз шұчаэтини көстәрәди.

Сим пәлваны тамашаларында бә'зәn ашыглар да иши-
тирак едәrди. Онлар јалныз саз чалар, тәлхәk исә оху-
јарды.

Бу тамашаларда охунан нәғмәләр кәndirбаз тамашалары нәғмәләrinдә сечиләrди. Мәсәләn, пәлван сим үстүндә ојнајанда ашыг ahәstә саз чалар, тәлхәk исә оху-
јарды.

Базарда үзүм
Мәләк салманы.
Нимчәјө дүзүм
Мәләк салманы.
Бир ала көзүм
Мәләк салманы.
Ал сујун ичәк
Мәләк салманы.

Саллама бирчәк
Мәләк салманы.
Базарда ит вар
Мәләк салманы.
Гүјругунда бит вар,
Мәләк салманы.
Тәндирдә күт вар
Мәләк салманы.

Бә'зән «Кос-коса» тамашаларында охунан бу маһнынын һәр дәфә «Мәләк салманы» мисрасындан соңра тәлхәҗә пул верәрдиләр. Тәлхәк пул алмајанда күсәрди, кедиб мејданын тән ортасында отурап, јериндән тәрпәнмәзди. Елә ки, тәлхәҗә пул атдылар, кефи јенидән дурулар вә маһнынын соңракы һиссәсини охујарды. Тәлхәјин охудуғу башга маһнылар да варды. Бу маһнылар ичәрисинде «Тунгай Мәлилк» маһнысы да мараг доғуарды:

Салам мәлејк
Тунгай Мәлилк.
Чөрәк жапар
Тунгай Мәлилк.
Атын чапар
Тунгай Мәлилк.
Бәрәдә жатар
Тунгай Мәлилк.
Дүзләр кәзәр
Тунгай Мәлилк.
Башлар әзәр

Тунгай Мәлилк.
Гылынч вуар
Тунгай Мәлилк.
Галхан тутар
Тунгай Мәлилк.
Жадлар басар
Тунгай Мәлилк.
Кафирләрә
Сирр верәни
Тапыб асар
Тунгай Мәлилк.*

Әввәлән, чох гәдим олмасы еңтимал едилән бу маһнынын сим пәлваны тамашасына дахил олмасы өзү мараг доғуур. Бөյүк бир гәһрәмәнын ады илә бағлы олдуғу еңтимал едилән нәфмәнин өзү гәдәр тамашанын да гәдим олдуғу шәксиздир.

Тамашанын эсас тәшкілатчылары олан ики кәзәтчи исә кәндирбаз тамашасында олдуғу кими, бурада да мејданчаја, симләрин бошалыб-бошалмамасына нәзарәт едир, јердәки дашлары пәһләвана галдырыб верир. Кәзәтчиләрдән бири эсасән, әлиндә ләнкәр пәһләванын сим үстүндә һәрәкәтини изләјир, тәһлүкә јарандығда ләнкәри она вермәјә һазыр вәзијәтдә сахлајарды.

Көрүндијү кими, сим пәлваны тамашалары өзүнәмәхсүс фәрди хүсусијәтләре дә маликдир. Бу тамашаларын

* Адәтән бу типли нәғмә мәтнләри Дәрбәнд, Загата, Гах вә Балакән зоналарындан кәлмиш сим пәһләвандарынын репертуарларында өзүнү көстәрирди.

Азәрбајчанын чох кениш әразисинде јајылдыры шәксиздир. Бир сыра һалларда кәлмә сим пәлванларындан соңра јерләрдә тәглидчи пәһләвандар јаранар, заман кечдикчә онлары примитив репертуары да сим пәлваны тамашалары сәвијәсинә јүксәләрди. Белә тамашалар көстәрән дәстәләр дә кәндбәкәнд кәзиг сим үстүндә ојнар, дәф ча-лар вә мухтәлиф әjlәнчәләр, мүәjjән акробатик һәрәкәтләр көстәрәрдиләр.

МАСХАРА ТАМАШАЛАРЫ

Азәрбајчан әразисинде әjlәнчә тамашаларынын кениш јајыланларындан бири дә масхара тамашалары вә јаҳуд елә садәчә масхаралардыр. Бә'зән масхараларла мәзһәкә тамашалары ејниләшдирилир.

Түркдилли халгларда масхара тамашалары құлыш доғуран тамашаларындан олуб, сатирик халг драмларына—мәзһәкәләрә гәдәрки мејдан тамашаларындаңдыр. Масхараларын мәзһәкә тамашаларынын сәләфи олмасы, һәр икисинин «масхара» сөзү көкү илә бағлылығы шәксиздир.

Масхара сөзү бир сыра дүнja халгларынын шифаһи јарадычылығында олдуғу кими, Азәрбајчанда да құлышлә бағлы олмушшудур.

«Масгара» мәғфүуму Јунаныстанда, өзбәкләрдә вә Иранда, Тачикистанда вә Авропа халгларында олдуғу кими, гәдим Азәрбајчанда да комедија, мәсгрәчи, құлдүрән, әjlәндириән, тәлхәк, комедиант вә мәзһәкәчи мә'насыны да-шымышдыр. Иран Азәрбајчанында инди дә комедија усталарына ноггабаз, кәләкбаз, мәзһәкәчи вә мәсгрәчи де-жирләр... биздә бу сөз һәм масгарачы, һәм мәзһәкәчи шәклиндә ишләдилиб».¹ Бу сөзләрин ики шәкилдә ишләдилмәси көстәрик ки, мүәjjән мәрһәләдә онлар мүстәгил тамаша көстәрәнләр олмушшудур.

Көрүндијү кими, масхарачы, мәсһәкәчи дән әvvәл Азәрбајчанда мөвчуд олмуш, мејдан тамашаларыны апармыш вә бу тамашалар мүәjjән хүсусијәтләри илә мәзһәкә тамашаларындан—сатирик халг драмларындан сечилмиши-дир.

Масгара сөзүнә әлавә едилән «баз» шәкилчиси васитә-силә дүзәлдилмиш «масхарабаз» масгара көстәрән, әjlәнчә тамашасы тәшкіл едән мә'насыны верир. Беләликлә, бизчә «масхарабаз» «комедија ојну мә'насындан»² даһа

¹ M. Аллаһвердиев. Азәрбајчанда халг театры тарихи. с. 194.

² Женә орада, с. 195.

choх комедија көстөрән, масхара көстөрән мә'насына уйғун көлир.

Жұхарыда гејд едилди жи, масхара тамашалары өзүнәмәхсүс гурулуша вә ифа тәрзинә малик олмушшур. Оның көстөрәнләр кичик мусиги ансамблындан, масхарабаздан вә онун көмәкчисиндән ибарәт оларды.

Мусиги ансамблыны зурначы, балабанчы вә дәфчи тәшкіл едирди. Бә'зи һалларда ашыг вә дәфчи ансамбллары оларды. Масхара тамашалары әмәк мөвсүмүндән соңра— пајыздан башлајыб жајын әvvәлләринә гәдәр көстәрилән тамашалардан иди. Тамашалар кичик мејданчаларда көстәриләрди. Адамлар мејданчада дөврә вуруб отураг, мусиги ансамблы сәсләнәрди. Мусигичиләр әvvәлчә өз мәһарәтләрини көстөрәрдиләр. Зурнада зил бир нава чалынарды.

Чаван ушаглар мејдана кириб ојнајар, атылыб дүшәрдиләр. Соңра зурнаны балабан әвәз едәрди. Балабанчы да мәзәли вә шүх рәгсләр, маһнылар чаларды. Ахырда дәфчи јүнкүл ритмли нәгаратларла тамашаның эсас апарычысы олан масхарабазы мејдана дә'вәт едәрди. Көмәкчи мејдана кирмәк үчүн масхарабаза «жол ачарды». Масхарабаз мејдана дахил олдуғдан соңра јенидән мугиси сәсләнәр, масхарабазын габағында мејданчада ушаглар мәзәли рәгсләр едәр вә мајаллаг ашыбы мејданы тәрк едәрдиләр.

Бундан соңра масхарабаз масгараја башлајарды. Мәзәли бир әһвалат данышарды. Мәсәлән, дејәрди ки, «бир нечә ај бундан габаг дүшмән падшаһын өлкәсінә кедиб чыхмышым. Зијарәтә кедәндә жол азмышым. Гаравуллар мәни тутуб аягларыма гандал вурдулар, элими ачыг ғојдулар. Мәни падшаһын һузуруна кәтирдиләр. Падшаһ нә падшаһ. Боју бир чәрәк, саггалы уч чәрәк; көзү домбалан, данышығы жалан, кејдиши палан. Сачы сейрәк, динши көјрәк...»

Бу јердә көмәкчи сәсләнәрди ки; «Масхараја дүшмәк истәмәйән ағалар пул версин». Бир дә көрәрдин ки, кимсә бир дәмир пул атды масхарабаза. О дәгигә масхарабаз сөһбәти сахлајыб башлајарды пул атаны масхараја гојмага: Ай боју дарзанбал, узундраз бејнәваз, хејрә-шәрә жаррамаз. Бу гара гәпик чејран дурушунан, марал баҳышына... неч жарапшыры, чамаат сәнин, а гарабәхт, атасына хејир вермәйән бәдбәхт, бу һәрәкәтинлә барышармы? Бу вахт масхарабаза кағыз пул верәрдиләр. Масхарабаз дәмир пул верәни о ки вар утандырыб әvvәлки әһвалатына жајыдыр вә беләниклә, тамаша давам едирди. Һекајәтини данышыб гуртардыгдан соңра женә аз пул верәнин бирини мејдана сәсләјир вә сорушурду:

— Адын нәдир?

Мұсаһиби дејирди ки:

— Һәсәнаға.

Бундан соңра масхарабаз бир фикрә кедиб башлајарды әvvәлчә онун адыны масхараја гојмаға. Бу вахт нөвбә илә зурна, балабан вә дәф данышығын мәзмунуна, ритмидә, аһәнкинә уйғун олараг бир-бирини әвәз едәрди.

Масхарабаз ада уйғун бир ачытма дејирди; әvvәлчә ады бир нечә дәфә тәкрап еләјир, соңра ачытманы сөjlәјирди:

Һәсәнаға...
Һәсәнаға,
Һәсәнаға...
Һәсәнаға,
Долду
Jaрага,
Минди
Улага...

Масхарабаз бундан соңра Һәсәнағаның кејимини, болжуну, јеришини, данышығыны, құлұшуны, һәдә-горху кәлмәсіни масхараја гојар, бир чох һалларда масхараја гојулан дава салмаг истәр, тез ону тутуб ағача бағлардылар. Белә тамашаларда ағача сарынанларын сајы бә'зән 5—6 нәфәр оларды. Масхарабазы һәдәләмәк, дәјмәк гадаған иди. Тамаша гуртарандан соңра ағача сарынанлары ачыб масхарабазла барышырдылар.

Масхарабазлар чох вахт ағача адам сарытмагдан га-чардылар. Көрәндә ки, масхараја ғојдуғу адам чырнајыр, тез объекти дәјишәр, бир башгасыны масхараја гојар, ja да тамам үнваны мә'лум олмајан әһвалатлардан, ләтифәләрдән данышарды. Мәсәлән: «Бир падшаһын бир кар вәзири вар иди. Падшаһ хәстәләниб жатаға дүшмүшду. Бүтүн сарай онун жаңына кәлмишди, бир вәзиридән башга. Вәзир жаҳшы билирди ки, падшаһдан һәр дәфә бир сөзу тәкрап сорушанда, ja да она «бәли» дејәндә падшаһ әсебиләшир. Одур ки, вәзир падшаһын жаңына кетмәjә еһтијат еләјирди. Нә исә, вәзир нә дејиб, нә ешидәчәјини габагчадан көтүр-гој едиб падшаһын жаңына кәлир. Салам-әлејкәндән соңра башлајыр һал-әһвал тутмаға:

— Падшаһым, бу нә жатагды дүшүб галмысан?

Падшаһ дејир:

— Өлүм жатағы.

Вәзир дејир:

— Тезбазар олсун—

Вә сорушур:

— Һәкимин кимдир?

— Падшаш дејир:

— Эзраыл.

Вәэир дејир:

— Эли јүнкүл олсун.

Падшаш лап әсәбіләшир, елә билир ки, вәэир ону әлә салыр. Вәэир дә өзлүйүндә несаблајыр ки, верәчәжи суаллардан бири галыб, ону да верир:

— Жејиб-иҷдијин нәдир?

Падшаш дејир:

— Зәһримар.

Вәэир дејир:

— Нуш чанын олсун.

Падшаш әмр едир ки, вәэирин бојнуну вурсунлар. Бир масхарабаз қәлиб падшаша дејир ки, аллаң онун бојнуну онда вуруб ки, гулағыны кар еләјиб. Дај сән кәл аллаһлајарышма, вәэири бурах кетсин.

Падшаш масхарабазын сөзүнә бахыб вәэири азад едир»,

Бундан сонра масхарабаз јенә масхарапарыны давам едир, чәкиб мејданчаја нөвбә илә бир-ики нәфәр салырлар, онлар да масхарапа гојулур. Ахырда масхарабаз көмәкчиләрини, мусигичиләри масхарапа гојур вә бунунла да тамаша битир.

Масхара тамашалары да бә'зән дөрд-беш saat чәкирди.

Нәр адам масхарабаз ола билмири. Масхаралар өзүнде маңыздырылған, мәзәни сөзләр, ләтифәләр, рәвајәтләр дүзәлдә билән, сөз оjnадан адамлардан олмалыјды. Масхаралар тамаша да хүсуси либасда чыхардылар. Онларын палтарлары—хәләтләри, әбалары аллы-куллұ олар, башларына әммамә гојар, белләринә гуршаг бағлајардылар. Бә'зи масхаралар исә мејдана башыачыг чыхардылар. Онлар башларыны үлкүчлә гырхдырар, кәкилләрини алнындан саллајардылар. Бу өзү дә мүәjjән күлүш доғуарды. Ајагларына јүнкүл мәст кејөрдиләр.

Масхара тамашалары Азәрбајчанда узун мүддәт дәбдә олан мејдан тамашаларындан бири кими, мүәjjән үнсүрләрини, элементләрини бу күн дә сахлајыр. Бу образа мәхсүс бир сыра комик чизкиләр сонралар мұхтәлиф сәбәбләрлә әлагәдар тәлхәкләр, мәзһәкәчиләр тәрәфиндән мәнимсәнилмиш, масхараларын бир сыра хүсусијәтләрини онлар өз үзәрләринә көтүрмүшләр. Бу исә мүәjjән мә'нада масхара тамашаларынын мұхтәлиф сатирик халг тамаша-

лары илә чарпазлашмасына, мүәjjән мә'нада исә бу чарпазлашма нәтичәсіндә ассимилијасија едилмәсінә сәбәб олмушдур.

Шуббәсиз ки, Азәрбајчанда мејдан тамашаларынын сох мараглы голларындан бирини тәшкіл едән әjlәnчә тамашаларынын башга нұмунәләри, жанрлары да олмушдур. Лакин фолклор експедицијаларынын әлдә олан материаллары һәләлик адлары чәкилән әjlәnчә тамашалары барәдә данышмаға имкан верир. Бә'зән мәзһәкә тамашалары кими тәгдим едилән гаравәлли тамашалары, сатирик вә комик халг тамашалары исә халг драмлары илә бағлы олдуғундан онлары мејдан тамашалары илә ejnilәshdirmәk доғру олмаз.

ГАРАЧЫ ТАМАШАЛАРЫ

Азәрбајчанда мејдан тамашаларынын кениш јајылмыш нөвләрindән бири дә гарачы тамашаларыдыр. Бу тамашалар етән әсрләрдә халг арасында кениш јајылмыш, даһа сох тамашачы аудиторијасыны әнатә етмишdir. Гарачы тамашалары эсасән гарачыларын кәндбәкәнд қезиб ачыг һавада көстәрдикләри тамашалардандыр. Орта әср Шәргинин бир сыра шәһәрләrinde, хүсусән Мәшәddә, Әрдәбилдә, Хојда јајылан бу тамашалар кечән әсрин әvvәllәrinde Азәрбајчанда ән'әнәви мејдан тамашалары кими шәһрәтләнмишdir.

Гарачы тамашалары гарачы мәишәти илә сый бағлы олмушдур. Көчәри гарачы һәјаты, гарачыларын мәшғулијәти, адәт вә ән'әнәси бир сыра ән'әнәви чизкиләрдә бу мејдан тамашаларында өз әксини тапмышдыр.

Гарачы дәстәләри мұхтәлиф рајонлара, кәндләрә кәлләр, чај кәнарында, булаг јаҳынлығында чадыр гуруб мұвәggәti мәскән салардылар. Гарачы дәстәләри үч—беш, бә'зән дә даһа сох айләдән ибарәт оларды. Адәтән мәскән салдыглары кәндләрдә бир-ики һәфтә нисбәтән бөյүк јашајыш мәнтәгәләrinde исә ики-үч һәфтә галардылар. Гарачыларын дүшдүкләри јерләrinde вахтындан габаг көчмәси исә адәтән әлверишли олмајан шәрәйтлә бағлы оләрдь. Гарачылар эсасән сәhәrә јаҳын, дан јери сөкүләндә јерләрини тәрк едәрдиләр.

Тамашалар адәтән гарачыларын истираһәт саатларында, ахшамтәрәфи көстәриләрди. Құнун бириңчи һиссәсіндә гарачылар мұхтәлиф кустар ишләр көрәр—әләк, хәлбір, охлов, дөрдајаг вә с. дүзәлдib чамаата сатардылар.

Бә'зи һалларда гарачыларын галајчылыгla мәшғул олан дәстәләринә дә тәсадуф едиләрди.

Гарачылар эсасән пајыз, гыш вә јаз ајларында кәндләрә чыхардылар. Бә'зи һалларда мәһсүл јығымы дөврүнде дә тамашалар көстәриләрди.

Азәрбајҹан әразисинде јајылан гарачылар, көкү е'ти-бары илә Нил саһили гарачылары типинә мәхсүс идиләр. Лакин сонрадан јерли гарачылар кими шөһрәтләнәнләр даһа чох кәндбәкәнд кәзиб белә тамашалар көстәрәрдиләр. Гарачылар арасында кустар сәнәткарлыг, о чүмләдән тохуучулуг, бојагчылыг, паланчылыг вә с. инкишаф етмишди.

Гарачы тамашаларына чохлу адам кәләрди. Онлар ачыг һавада дүзәлдиләр, бир нечә saat давам едәрди. Тамаша һеј' эти эсасән мејдан кешикчисиндән, баш ојунбаздан, онун көмәкчисиндән, дәфчидән вә рәггасә гызлардан ибәрәт оларды. Бә'зи дәстәләрдә гарачы гызларын сајы учә гәдәр оларды. Нисбәтән сонра јаранмыш гарачы дәстәләринә балабанчы вә ја зурначы да дахил едиләрди. XX әсрин биринчи рүбүндән бә'зи гарачы дәстәләриндә исә балабанчы вә зурначыны гармончу өвәз едәрди.

Мејданчанын тамашаја һазырланмасы, тамаша заманы сакитлијин бәрпасы, мејданчаја кәнар адамларын бурахылмамасы илә мејдан кешикчиси мәшғул оларды. Мејдан кешикчиси ejni заманда ојунбазы горујар, ајыны мејдана кәтирәр, мејдандан чыхардар, лазым олан әшҗалары ојунбаза верәрди. Эслиндә бүтүн тамашаны кешикчи вә онун көмәкчиси идәрә едәрди. Ојунбаз ejni заманда рәггасә гызлары мејдана чыхарар вә рәгси гурттаран кими онлары чадыра өтүрәрди.

Ојунбазын көмәкчиси мејданда даһа чох ишләрди. О, ојунбазын бүтүн тапшырыларыны јеринә јетирмәклә јанаши, тамашачылары пул вермәјә ширникләндирмәли, төкүлән пулу јығмалы, набелә мејданы вә мејдандақылары горумалы иди.

Тамашанын эсас апарычысы Ојунбаз иди. Мејданда о каһ тә'лим көрмүш ајыларла ојнајар, каһ гарачы гызлары мүшәнидә едәр, каһ да көмәкчисинә мејданда саһман јаратмаг учүн тапшырылар верәрди.

Тамаша Ојунбазын тә'лим көрмүш һејванларла ојуну илә башларды. Эксәр һалларда Ојунбаз ајыларла ојнарды.

Бир сыра дәстәләрдә исә ајы илә јанашы, мејмун да оларды. Тәк мејмун ојнадан дәстәләр дә варды. Ојунбаз ајынын әлинә ағач вериб она мұхтәлиф комик һәрәкәтләр

етдиရәрди. Ајы мејданда кәзәр, мајаллаг ашар, тә'лимчи-синин чијиниң чыхар, онун тапшырығы илә мұхтәлиф адамлары јаманлајарды. Ајыдан сорушардылар ки, «Һүсејнәли нечә јеријир?» Ајыны нечә өјрәтмишдиләрсә, о чүр дә Һүсејнәлини тәглид едәрди. Жахуд сорушардылар ки, филанкәс нечә құлур? Ајы ејбәчәр сәсләр чыхарар, әчајиб сәслә күләр, аглајар, гәлжан чәкәр, күсәр, жатар, ағача дырмашар вә с.

Бундан сонра ојунбаз ајынын мәзәли рәгси көстәриләрди. Дәфдә ритмли аһәнк ешидиләр, ајы мејданда әjlәнчәли рәгсләр едәрди. Ојунбаз исә учадан охујар вә ајынын мәзәли рәгсими мүшәнидә едәрди:

А мишкa, мишкa, мишкa,
Мишкa нијан олубду.
Беш стәкан вурубду
Мишкa голун ачбыды
Мишкa евдән гачбыды.
Мишкa хәйлir дүзубду
Мишкa чајда үзубду.
Кәнар тутун сапанды,

Мишкa јаман гапанды.
Мишкa гапы пусанды
Мишкa јохса усанды?
Мишкa оғру тутанды.
Мишкa балам утанды.
А мишкa, мишкa, мишкa,
Мишкa нијан олубду,
Беш стәкан вурубду.*

Бундан сонра Ојунбазын башына пул сәпәрдиләр. Көмәкчи пулу јығар, тәзәдән ајы ојнадыларды. Дәф өз аһәнкендә давам едәр, Ојунбаз ритмик бир һәрәкәтлә охујар, ајыны сүр'етли рәгсә мәчбур едәрди:

Мишкa ојнар сәрасәр,
Мишкa балам мависәр,
Чүтчү бабам чут экор,
Әкдији тим-тик битәр.
Уста зәри чүтдеди,

Чүтчү бабам чүтдәди
Чүтдә кедән Шәддәди,
Шәддә дејил, шүддәди,
Шүддә дејил Дитдити,
Дитди усту битди,

Битди кечи оттады,
Отда дејил, оддады.
Кәлди евими оттады,
Од јерини ходдады...

Ојунбазын сүр'етли ритмик охусу, ајынын, чәлд, құлұш дөгуран рәгси вә мимикалары тамашачыларын алғышына сәбәб оларды. Дәфин ритми бирдән-бирә јавашыјар. Ојунбаз аһәстә ритмлә ајыны тәзәдән ојнадарды. Ојунбазын көмәкчиси мејдана пул атмајанлара ишарә едәрәк ајынын күсдүйнү билдирәрди. Мејдана јенә пул атылар, рәгс давам едәрди. Ојунбазын нөвбәти маһнысы сәсләнәрди:

—Мишкa балам хәстәди,
Сәси батыб пәстәди,

* Мәтиләр экспедиција заманы мүәллиф тәрәфиндән 1984-чү илдә жазыла алымышыдыр.

Пәстә дејил, чан үстәди,
Мишкалар бир дәстәди.
Мишкай пул вермәсән
Чаның бир ил хәстәди.
Хәстәди нај хәстәди,
Мишка балам хәстәди.

Сонра аյы даинчлик вериләрди. Гаражы гызларын рәгси башларды. Рәгс бөйүк марага сәбәб оларды. Адәтән көзәл, жарашиглы гаражы гызлары назик, көдәк палтарда ојнајардылар. Рәгс заманы чохлу пул јығыларды. Ојунбазын көмәкчиси мејданда топладығы пулларын һамысыны гаражы гызлара верәрди.

Гаражы гызлар аягјалын ојнајар, бир сыра һалларда исә дәф чалардылар. Узун һөрүкләри олар, һөрүкләр бә'зән топуға гәдәр узанарды. Гаражы тамашаларыны гаражы гызларын маһылары да бәзәјәрди. Бу маһыларда дәрин кәдәр, гаражы гызларын уғурсуз талејиндән, вахтсыз өлүмүндән шикајет әкс олунарды. Жазыја алымыш мәтнләрдән бири беләдир:

Күлдән чәләнк башында
Сүрмә варды гашында,
Өлдү чаван яшында
Гаражы бачым, чан, чан,
Гаражы бачы, jan, jan.

!Шәвә тели ипәкди
Гара дејил, көјчакди,
Гыз дејилди, мәләкди,
Гаражы бачым, чан, чан,
Гаражы бачы, jan, jan.

Бу маһыларда гаражыларын кешмәкешли һәјатының ағырлығындан шикајет үстүнлүк тәшкүл едәрди. Айрыајры маһыларда гаражы мәшүүлијәтиндәки үзүчү ишләрдән, онлара гаршы едилмиш тарихи әдаләтсизликдән килемдә ешидилирди:

Биз-биз идик,
Гырх гаракәз гыз идик.
Әлимизи әздиләр,
Дилимизи бүздүләр.
Батды бармагымыза
Палан тикән бизләримиз,
Дизи үста отурмагдан
Парчаланды дизләримиз.
Сиз гаракәз,
Биз гаракәз.
Juz гаракәз,
Дүз гаракәз.
Дүза-дүза гатдылар,
Дүзүб Нилә атдылар.

Көрүндујү кими, шәкли бахымдан, поетик тәркиб, форма вә мәэмүн етибары илә нәзәри чәлб едән бу маһыда мәшәггәтли гаражы һәјаты көз габағындадыр. Тамаша за-

маны һәмин кәдәрли мәтни аноложи ритм мұшаһидә едир. Бу ритм истәр дәфдә, истәрсә дә балабан вә ja гармонда ejni dujfunu ifadә едир. Истәр-истәмәз гаражы талејинә ачыырсан. Лакин бу узун чәкмир. Мејданда тамамилә jени, ојнаг вә рүллары охшајан бир ритм сәсләнир. Бу ритмдә бир никбинлик, кәләчәјә үмид дујулур. Бир сыра һалларда исә Гаражы гыз ғүрбәтдә олан, ондан узагларда галан севкилисими, нишанлысыны тә'рифләјир, ојнаг ритмләр, хош дујгулар јарадыр. Лакин јенидән рәгсин вә нәффәмәниң аһәнки дәжишир. Гаражы гызлары маһылары башлајыр:

Гаражылар үздүләр,
Һәр чәфаја дәздүләр.
Гаражыјам,
Комамызы бәзәрәм,
Гаражыјам,
Һәр чәфаја дәзәрәм
Күләр үзлү,
Шириң сөзлү,
Гаражы бәји кәзәрәм.

Вә ja јенидән:

Гаражыјам—
Әлимизи әздиләр,
Гаражыјам—
Дилимизи бүздүләр.
Сиз гаракәз,
Биз гаракәз,
Juz гаракәз,
Дүз гаракәз,
Дүзу-дүзә гатдылар,
Дүзүб Нилә атдылар.

Гаражы гызлары чох вахт ачыг-саңыг маһылар охудардылар. (Илк бахышда онлары јүнкүл тәбиэтли несаб едәнләр дә оларды. Лакин гаражы гызлары намуслу вә исметли олар, адәтән өз гоһумлары илә аилә гуарардылар. Гаражы гызларына дүшән кәнар елчиләр һәмишә рәдд ча вабы алардылар).

Тамашаның сонунда Ојунбаз ајы илә јенидән мејдана чыхарды. Ајы мұхтәлиф шән рәгсләрлә чамааты әjlәndirер, Ојунбаз ајыны мејданда кәздириб маһылар охударды:

А мишка, мишка, мишка,
Мишка кәзәр jan-jany,
Мишка чәкәр гәлjanы,
Мишка сүзәр Сәлjanы...

Сонра ајы jan-janyны кәзәр, гәлjan чәкәр, мејданда сүзәр, мајллаг ашар вә с. ојунлар көстәрәрди.

Гаражылар кичик кечи сүрүләри сахлар, кечи әтини чох

севәрдиләр. Онлар кечинин дәрисини ашылајыб хәлбир, гылындан исә әләк дүзәлдиң сатардылар. Бу пешәләрлә бағлы гарачы тамашаларында бә'зән «Әләкчи» вә «Хәлбірчи» нәфмәләри дә сәсләнәрди. Чохлу әләк вә хәлбир дүзәлдиң сатан усталары Ојунбаз мејдана чыхарар, «әдаләтли тамашачылар» онлара дүзәлтиди мәишәт әшҗала-рына көрә разылығыны билдиրәрди.

Халг арасында рәғбәтлә гарышланан гарачы тамашалары јерли һәвәскарлар тәрәфиндән кәндләрдә тәглид еди-ләрди.

Әһлиләшдирилмиш һејванлардан мејдан тамашаларында истифадә Азәрбајчанда гәдимдән мөвчуд олмушшур. Лакин онларын пешәкар мејдан тамашасы кими күтләви-ләшмәси исә бир гәдәр мүбәнисәлидир. Шәргин ајры-ајры бөյүк шәһәрләриндә, ири тичарәт мәркәзләриндә, базар вә карвансара гапыларында мұхтәлиф ојунбазлар әһлиләшдирилмиш һејванлар, гушлар васитәсилә тамашалар көс-тәрәрдиләр. Лакин бунлар күтләви мејдан тамашасы сәвијјәсинә јуксәлә билмәмиш, бир сырға һалларда исә жал-ныз халг арасында ојунбаз кими танынышшыр. Азәрбајчанда јајылан гарачы тамашаларыны һәмин әнәнәнин тә-сири илә јарандығыны вә ја әксинә, онлары ојунбазлыгla әлагәләндирмәк доғру олмаз. Онлар арасында мүәjjән муш-тәрәк чәһәтләр нәзәрә чарпса да, гарачы тамашалары өзу-нәмәхсүс фәрди хүсусијәтләре малик спесифик мејдан тамашаларындан олмушшур. Лакин бу тамашаларын тәг-лиди Азәрбајчанда кениш јајылмышшыр. Белә ки, ајры-ајры адамлар дәстәләр дүзәлдиң, гарачы тамашаларыны тәглид етмәјә мејл көстәриләрди. Бу исә бир сырға һал-ларда бәбәхт надисәләрә сәбәб олар, јаҳшы әһлиләшди-рилмәмиш аյылар Ојунбазы парчалар, айны чәтиңликлә мејдандан чыхардар вә ја қуллә илә вуардыйлар. Бүтүн бунлара бахмајараг тәглидчилик давам етдириләрди. Э. Бәдәләйли бу барәдә јазыр: «Вахтилә шәһәр-шәһәр, кәндбәкәнд кәзәрәк, јаҳшы тә'лим көрмүш айы вә мејмуна бир дәјәнәк вериб онлары... одун шәләсини далына алыб фырланмага, мајаллаг ашмаға, папирос чәкмәјә (гәл-јан чәкмәјә—А. Н.), чут әкмәјә, набелә бир сырға адамлары сатирик бахымдан тәглид етмәјә вадар едәрдиләр. Бу заман һејваны оjnадан аյыдан, мејдан «сорушарды ки», фи-ланкәс нечә јеријир, нечә гәлjan чәкир? һејван исә ёjrән-дији һәрәкәтләри тәглид едир, тамашачылары күлдүрүрдү. Сонра исә о, актјорун тәглидини чыхардараг Чашаркаh үс-түндә:

Ај јери чобан, јери,
Дағлары долан јери—

дејә шәләкүм-мәләкүм мелодијасынын илк вариантыны охујурду». Ојунбаз исә мејданда дајаныб дејири ки, инди дә бизим рәһмли, әдаләтли тамашачыларымыз учун бир рәгс ет, онлар бизе чиб хәрчлиji версияләр. Бу заман онун көмәкчиси оjнаг ритмдә дәф чалыр, актјор (ојунбаз—А. Н.) да аյы илә оjнајараг рекетатив ифадә тәрзи илә:

Чүтчү бабам чут әкәр,
Тохуму јерә сәпәр,—дејәрди.¹

Бу бир һәгигәтдир ки, гарачы тамашалары халг арасында бөյүк тә'сир бурахмышды. Елә бу тә'сири нәтичә-синдә дә тәглидчиләр көстәриди тамашалары гарачы тамашасы типинә јаҳынлаштырмага чәһд көстәриләрди. Йәтта бу мәгсәдлә Азәрбајчанын ајры-ајры рајонларында пешәкар һејван әһлиләшдириләр ятишишиди. Онлар ән-лиләшдирилмиш аյы вә мејмун сахлајардылар. һејван әһлиләшдирилмәј хүсуси сәриштәси олан Чәбрајыл рајонундаки Мәшәди Чәлил узун мүддәт тәглидчи тамашалар көстәрәнләрдән бири иди.²

Үмумиlikдә Азәрбајчанда мејдан тамашаларынын мараглы нүмунәләрindән олан гарачы тамашалары гарачы һәјатынын бир сырға мүһум чизкиләрини өзүндә әкс етди-рән күтләви тамашалардан бири кими халг арасында ке-ниш шөһрәт тапмышты. Бу тамашалар халгын һафизәсин-дә һәм мәзмун вә мүндәричәсинә, һәм дә репертуар зән-килијинә көрә јадда галан тамашалардан олмушшур.

ФӘРДИ ТАМАШАЛАР

Нәлә чох гәдимләрдән Азәрбајчанда мә'лум олан фәрди тамашалар мејдан тамашаларынын мараглы нүмунәлә-риндәнdir.

Фәрди тамашалар ајры-ајры фәрдләrin өз зөвләринең уйғун олары тәшкил етдији тамашаларданы. Бу тамашалар ачыг һавада кечириләрди, илин мүәjjән вахтларында, хүсусен пајыздан башлајараг јајын әvvәлләrinә гәдәр, бә'зиләрини исә бүтүн ил боју көстәрәрдиләр.

Фәрди тамашаларын тамашачылары дәјишкән оларды. Бә'зән бу тамашалара чохлу адам кәләр, бә'зән дә анчаг

¹ Бах: М. Аллаһвердиев. Азәрбајчан халг театры тарихи, с. 241.

² Женә орада.

һәмин тамашалардан зөвг аланлар ахыра гәдәр тамашаја баҳардылар.

Фәрди тамашалар айры-айры мәрасимләрде, хүсусен Новruz мәрасиминдә чыдыр, зорхана, әjlәнчә тамашаларындан сонра да көстәриләрди. Чох һалларда исә мүстәгил тамашалар кими һәвәскар фәрдләрин шәртләшдикләри вахтда кечириләрди. Фәрди тамашаларда иштиракчы — јэни тамашаны апаран 1 вә ja 2 адамдан ибарәт оларды. Тамашалар заманы фитлә чалынан нәфмәләрдән башла-мыш мејдан гызышдыран, дөјүшә чағыран маһнылардан истифадә олунарды, бә'зи һалларда исә тәбил, нафара чалынар, или рәгсләр сәсләнәрди. Фәрди мејдан тамашаларында галиб тәрәф бә'зән мәглуб тәрәфдән пул аларды. Бә'зән тамаша ики һәвәскар фәрдин һечәтләшмәси, мәрч-ләшмәси илә дә бағлы көстәрилирди. Бу типли тамашаларын яранмасы эсасән һарын адамларын, варлыларын, пешәкар һәвәскарларын ады илә бағлыдыр.

Нәлә чох гәдимдән Азәрбајҹан фәрди тамашаларын илк нүмунәләрindән бири **буға дөјүшдүрмә** иди.

Или, ики или тамам олмуш буғаны мејдана кәтирәр, ону башга бирисијлә гарыш-гарыша гојардылар. Чох дәң-шәтли бир дөјүш башларды. Чамаат тамашаја јығышар, ат үстүндә олан буға саһибләри исә һејванлары гызыш-дымагда давам едәрдиләр.

Гызышмыш бугалар бир-бирини мөһкәм әзәрди. Онлардан бири ја јерә јыхылар, ја мејдандан чыхыб гачарды. Буға саһиби мәглуб несаб едиләр, бир сыра һалларда чәrimә верәрди.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында «Дирсә хан» бојунда буға дөјүшүнүн мүәjjин изләри горунуб сахланышдыр. Сонрадан Дәрбәнд, Шәки-Загатала вә Ширван зонасында буға дөјүшдүрмә узун мүддәт дәбдә олмушшур. Халг арасында «Буға дөјүшдүрмә нәфмәләри»ндән бизә кәлиб чатаны да вардыр.

Ала буғам алланыб
Мејдан үстә һалланыб.
Ала буғам чәнчәлди
Бүнүздары хәнчәлди.
Фынхырар аслан кими,
Парчалар гафлан кими.
Чана сусујуб буғам,
Гана сусујуб буғам.
Ала буғам чәнчәлди
Бүнүздары хәнчәлди...

Мејданда буға дөјүшдүрмә эсл халг тамашасына чев-риләр, һәр ики тәрәф өз буғасыны тә'риф едәр, тамаша бу-

ғанын мејдандан гачмасы, буға саһибинин мәрчи өдәмәси илә баша чатарды.

Бу типли тамашалар даһа гәдим дөврләрдән башлаја-раг XIX әсрин сонларына гәдәр Азәрбајҹанды давам ет-мишdir. Буна охшар фәрди мејдан тамашаларынын баш-га бир нөвү исә **нәр дөјүшдүрмә** иди.

Нәр дөјүшдүрмәдә эсасән гара нәрләр иштирак едир-ди. Нәрләр бејүк мејданларда, талаларда дөјүшдүрүләр-ди. Дөјүшә назырланан нәр әvvәлчәдән јахши бәсләнирди. Нәр дөјүшдүрәнләр өзләри дә давада олар, нәрләри кәллә-кәлләjә кәтирәр, онлары дөјүшә гызышдырдылар.

Адәтән белә тамашалар карвансарај мејданчаларында оларды. Нәр дөјүшүнү тәшкүл едәнләр тачирләр, карван-башылар оларды. Онлар вахтларыны шән кечирмәк үчүн белә тамашалардан ләzzәт алар, тез-тез нәр дөјүшдүрмәләр дүзәлдәрдиләр. Нәрләр дөјүшән мејданын әтрафына чохлу тамашачы топлашарды. Кәл дөјүшләриндә олдуғу кими, нәр дөјүшләриндә дә бә'зән бәдбәхт һадисәләр башверәрди. Јаралы нәр мејдандан чыханда, јаҳуд рәгибинә һүчум едәндә тамашачылардан бә'зән әзиләни дә оларды.

Бу тамашалар адәтән бир нечә saat чәкәрди. Мәглуб едилмиш нәри саһиби мејдандан чыхардарды. Нәр аглајар, саһибинин үстүнә түпүрәр, дизин-дизин јеријәр, бундан исә онун саһибләри ләzzәт алардылар. Мәглуб олмуш вә ја галиб кәлмиш нәрләр мејданы чох наразы тәрк едәрдиләр. Мараглыдыр ки, галиб кәлмиш нәрләр дә дөјүшдән сонра «күсәр», ону дөјүшдүрән саһибини јахынына бурах-мазды. Бир чох һалларда исә саһибинә түпүрәрди. Елә һаллар да оларды ки, дөјүш вахты нәрләрдән бири мејданда өләрди. Бу вахт галиб дәвә мејданда дөврә вуруб сакит-ләшәр, сонра өлмүш дәвәнин јанында отуруб ағларды. Бу да чох ачыначаглы сәһнәләрдән бири иди. Өлмүш нәри јердән чох чәтинликлә көтүрәрдиләр. Чүнки галиб нәр нечәси јахына бурахмазды.

Бир сыра һалларда исә дөјүш мејданында өлүмчүл ја-раланыш нәри кәсәрдиләр. Буну көрән галиб нәр бәркәдән нәрилдәјиб сарванын әлиндән гопуб кедәр, бир-ики күн она јахын дүшә билмәздиләр. Һәтта дејирләр ки, дөјүш мејданларындан баш көтүрүб кедән нәрләр дә олурмуш.

Нәр дөјүшдүрмә тамашалары Дәрбәнд-Дәвәчи карван-сарајларында XIX әсрин сону, XX әсрин әvvәлләринә гәдәр дәбдә имиш.

Нәр дөјүшдүрүләркән бир сыра маһнылар да охуна-мыш. Дејилдијинә көрә бу маһнылар гывраг нағара ритми илә мүшәнидә олунармыш. Бу тамашалар заманы охунан

нәғмәләрдән бизә қәлиб чатаны да вардыр. Мәсәлән, нәрләри бир-биринин үстүнә гызышдырмаг үчүн охунан нәғмәләрдән бири беләди:

Нәр дәвәм алчаг кедәр,
Голунда голчаг кедәр.
Нәр дәвәмин көзләри,
Јерә дәјмәз дизләри,
Нәр дәвәм аңастәди,
Сәси һәлә пәсдәди
Инди нәрим јеиләнәр,
Оба, очаг дилләнәр.

Jaхуд:

Нәр дәвәм гаватлыды,
Нәр дәвәм ганатлыды.
Нәр дәвәләр сәрилдәр,
Гара нәрим нәрилдәр.
Мејдан јерин тоз еjlәр,
Нәр дәвәм пәрваз еjlәр
Нәр дәвәм гаватлыдыр
Нәр дәвәм ганатлыдыр...

Азәрбајчанда јајылан фәрди тамашалардан бири дә точ дәјүшдүрмәди. Гоч дәјүшдүрмә гәдимләрдән мә'лум мејдан тамашаларындан олмушдур. Бу тамашаларын тамашачысы да чох олмушдур. Гочларын дәјүшмәсінә мараг көстәрәнләр өзләри илә мејдана хејли һәвәскар кәтирәрди. Гоч дәјүшдүрмә Азәрбајчаның экසөр рајонларында, Бакы әстрафы кәндләрдә тез-тез көстәрилән тамашалардан иди. Дәјүшдә ән сечмә, хүсуси бәсләнилмиш гочлар иширик едәрди. Й. Сарабски бу барәдә јазырды: «Бу гочлар уч гисим оларды, тоғлу, шишәк вә әкәч. Тоғлу бириллик, шишәк икиллик, әкәч үчиллик оларды. Ағ гочларын бојунла-рындан хырда зынгыров, мунчуг, аласары көзмунчуғу вә јашыл мешиндән тикилмиш ичи дуалы учкүнч питик асар-дылар. Бујнузларыны, кәлләсіни вә бәдәнини хына илә чал-чарпаз бојајардылар. Бу нејванлар дәјүшдүкчә елә зәрб илә бир-биринә кәллә вуардылар ки, бујнузлары сынар, бә'зән башлары белә парчаланаарды. Кимин гочу је-риндән тәрпәнсәјди ону гачмыш несаб едәрдиләр вә о мәғлуб едилмиш несаб олунаарды. Гочларын дәјүш заманы дүш-дүйү һаллары ифадә етмәк чәтинидир. Нејванларын көзлә-ринә ган долур, бујнузлары сыныр, бујнузун дибиндән ган ахыр, дилләри ағызларындан бајыра чыхыр, дишләри сы-ныр, сүр'этлә ләһләјәрәк өлүмчүл бир һалда мә'сум-мә'сум ора јығылан чамаатын үзүнә баҳардылар. Ачыначаглы бир һала салынмыш нејванларын дөшүнү, башыны овшудура-овушдұра биртәһөр тәкрап дәјүшә чәлб етмәк истәјәрди-ләр».

Мејдан тамашасы 2—3 saat чәкәрди. Тамаша көстәрән-ләр өз әмәлләрини, гочларыны тә'рифләр вә беләликлә, авам чамаат арасында бу мејдан тамашасыны тәблин едәр-диләр. Белә тамашалар да әсасән варлы адамларын чох мараг көстәрдији фәрди мејдан тамашаларындан олмуш-дур. Гоч дәјүшдүрмәди гочу тә'рифләжән вә гочу дәјүшә

сөвгө еләјән нәғмәләр охунарды. Гоч дәјүшдүрән дәјүш башламаздан габаг гочунун башыны сыйгallaјыб дејәрди:

Гара гочум нәрди, нәр,
Мејданда бир әрди, әр.
Гочуму көрән тез гачар,
Гоч мајаны гара гочум
Бујнузунда парчалар.
Гара гочум бојнуздары
Шиши, шиши,
Дәјүшә кирмәк онунна
Чох чәтиң бир ишди, иш...

Дәјүш вахты гочлары исә дәјүшә белә гызышдырап-дылар:

Бујнузува ал кәлим,
Гара гочум, ағ нәрим,
Кәлләнән кәлләсіни парчала,
Вур гулағын, вур пачасын
Дүр дала.
Бујнузуну, гурсағыны
Бујнузула гурдала...
Ала гочу бујнуз ал кәлим,
Вур тәпсени, вур пачасын ағ нәрим..

Гоч дәјүшдүрмә сон илләрә гәдәр Азәрбајчанда нұма-жиш етдирилмәкдә иди.

Фәрди мејдан тамашалары ичәрисиндә ит боғушдурма да қениш јајылмышдыр. Бу тамаша Азәрбајчаның айры-ајры рајонларында олдуғу кими, Бакы вә бакыәтрафы кәндләрдә һәлә кечән әсрләрдән дәбдә иди.

Боғушдурмаг учүн хүсуси итләр бәсләнилирди. Й. Сарабски јазырды: «...Мәшінүр чинс гојун итләрини күчүклә-јәндән... кәтириб ил јарым, ики ил бәсләмәјә башлар вә боғушдурмаг учүн назырлашдырдылар»

Боғушдурмаг учүн назырланан итләр гаранлыгда бөјү-дүләр, үч, беш вә ја он күнлүкдән сахланарды. Жалныз күн-дә бир дәфә саһиби ону кәзмәјә чыхардарды. Чох сәрт бө-јүдүлән белә итләрин ағзына хүсуси галпаг кечириләр, кә-зинтијә чыхарыланда галпаг мөһкәм бағланарды.

Боғушдурулмаға назырланан белә итләр ики, үч јердән халта илә зәнчирә бағланарды.

Ит боғушдурма да бир-ики saat чәкәрди. Итләри саһибләри зәнчирдә әvvәлчә гејзә кәтирәр, бир-биринин үстүнә гыстырыб кери чәкәрдиләр. Ит боғушдуранлар итин зән-чирини әлиндә сахлајардылар. Дәјүш вахты итләр бир-бирини мөһкәм әзәр, һәтта бир-биринин јаҳасыны чырыб пар-чалардылар.

Ит боғушдуранлар: «Тута, тута, тут» вә с. дејә итләри бир-биринә гысгырдылар.

Чох ачыначаглы көркәмә дүшмүш итләрдән һансы са-нибинин аяғына гысылсајды, о мәғлуб һесаб едилерди. Дөјүшдән гачан ит дә мәғлуб олурду.

Ит боғушдуранлар бә'зән мәрчдән, бә'зән дә пулдан ој-најардылар. Мәшһүр ит боғушдуранлар Бакы, Шамахы, Губа, Дәрбәнд, Шәки, Балакән зоналарында даһа чох иди.

Бә'зән башга рајонлардан, хусусән гоншу рајонлардан ит боғушдурмаға кедәрдиләр.

Бу фәрди тамаша заманы да чохлу чамаат јығыларды. Үмумиликдә дикәр фәрди тамашаларда олдуғу кими, ит боғушдуаркән дә чамаатдан пул јығылмазды.

Боғушдурулмаг үчүн сахланан итләри һәвәскарлар на-рада олсајды, лап баһа гијмәтә дә сатын алардылар. Бо-ғушма заманы әзилмиш, хәстәләнмиш итләрә һәвәскарлар ајларла гуллуг едиб сағалдар вә онлары јени дөјүшә на-зылардылар.

Ит боғушдуранлар тамаша заманы чох һәвәсләнәр, ит-ләри гызышдырар, haј-hарај салардылар:

Итә тут,
Итә тут...
Тут а, тут,
Тут, тут...
Ала көпәк
Һулгумуну
Парчала...

Итә тут,
А бала
Варым-жохум,
Сонә гурбан
Ада тут...
Итә тут..

Мејданда һәјәчанланмыш тамашачылар итләри қаһ сө-јәр, қаһ да әзизләјәр, ширин дилә боғушмаға сөвг едәр-диләр. Итләри гысгырдәркән haј-hарајлы «еһе»ләр, нидалар учалар, итләр бир-бирини боғардылар.

Фәрди мејдан тамашаларындан олан **хоруз дөјүшдүрмә** дә өтән әсрләрдән халг арасында тез-тез нұмајиши етдири-ләрди. Бу тамашаларын тәшкілатчылары хорузбазлар иди. Хорузбазлар сечмә хорузлар сахлар, онлары бир нечә ај бәсләдикдән сонра дөјүшә чыхарар, Н. Сарабскинин јаз-дығы кими, «Жаҳшы узунбојлу, узун гычлы һераты хоруз-ларыны чолпалығдан кишмишлә бәсләјиб алты айдан сонра онун гычларындақы мәмизләрини шүшә илә јонуб иjnә ки-ми итиләрдиләр ки, дөјүшән заман о бири хорузун чинәда-нына батсын».

Дөјүшә назырланан хорузлары чолпалығдан дөјүшкән бөјүдәрдиләр. Бә'зән она құндә кичик бир истиот дәнәси једиздириләр, бә'зи налларда исә 5—10 грам спирт вә ja-раг ичирдиләрди. Белә хорузлар чох дөјүшкән оларды.

Кишиши једирилмиш хорузлар да дөјүшкән оларды. Онлар ал-гана бојанынча мејдандан чыхмаздылар. Белә хорузлар һәм димдикләри, һәм ајаг чајнагларында итиләнмиш мәмизләри илә дөјүшәрдиләр.

Хоруз дөјүшдүрмә бир саатдан чох чекәрди. Бу тамашалара хејли адам топлашарды. Тамашаја баханлар пул вер-мәздиләр.

Хорузбазлар я мәрчдән, я пулдан хоруз дөјүшдүрәрди-ләр. Бир сыра налларда исә хорузбазлар мәшһүр чинс хо-рузлар сахлар, онлары дөјүшкән хорузлар кими бәсләјәр, ики-үч илликдә исә онлары баһа гијмәтә хорузбазлара са-тардылар.

Хорузбазларын бу һәвәскарлығының бә'зән зәрәрли чә-һәтләри дә оларды. Гызышмыш хорузлар димдији илә көрпә ушагларын, хорузбазларын өзләринин, тамашаја топла-шанларын үстүнә атылар, кимин исә көзүнү димдији илә вурууб зәдәләјәрди.

Фәрди мејдан тамашаларының бу кими бир сыра тәһ-лүкәли нәтичәләр вермәсинә бахмајараг онлары ајры-ајры һәвәскарлар јашадар, нәсилбәнәсил өз ушагларына да өј-рәдәрдиләр.

Хоруздөјүшдүрмә сон ваҳтлара гәдәр Азәрбајчаның мұхтәлиф рајонларында көстәрилмәкдә давам етмишdir. Әсрин әvvәлләриндә исә мәшһүр хорузбазлар Бакыда ба-зар, карвансарай мејданчаларында тез-тез хоруз дөјүшдү-рәрдиләр.

Азәрбајчанда јајылмыш фәрди тамашалардан бири дә **билдириңбазлыг вә гүшбазлыгы**. Бу тамашалар әсасен Бакы вә бакыэтрафы кәндләр үчүн сәчијјәви олмушшур. Бир сыра башга рајонларда да билдириңбазлыг олмуш-шур. Бә'зән бөյүк бир айләнин беш-алты нәфәр үзвү бил-дириңбазлыг тапташып, онларға гуллуг едәр, базарда билдириңбазлыг жүмартасы алвери едәрдиләр.

Онлар бүтүн құнү билдириңчиләри һаваја учурдур, онла-рын дөврә вурмасына, ғанад ғалмасына һәвәслә тамаша едәрдиләр. Бә'зән дә өзләри кими беш-алты нәфәр бекар һәвәскар таптыб кәтирәр, билдириңчиләрин охумаларына, гәфәсә гајытмаларына тамаша едәрдиләр Н. Сарабски ја-зыр: «Билдириңчиләр өз охумаларына көрә бир-бирләрин-дән фәргләнирләр. Биринчиләр јорға, јә'ни тез, икинчиләр шумора, јә'ни бир аз ағыр, үчүнчүләр исә лағ ағыр охујан билдириңчиләрдир. Бу ахырынчылар чох адлы вә баһалы билдириңчиләрдир. Бу гушун бир гәрибә шакәри вардыр ки, јери кен олса охумаз. Онун гәфәсинин ени вә узунлуғу ал-ты, һүндүрлүjү иири ми сантиметр, үстү исә дәмир милләрлә

һөрүлмүш оларды. Гәфәсин ичиндә гуш түкүндән јумшаг дөшәкләр гајырыб гушун башы үстүндә бәркидәрдиләр ки, өзүнү ора-бура чырпанда башы дағылмасын. Бу гуш ишыгда жата билмәз, онун жатмасы үчүн жа гәфәсин үстүнә бир дәсмал салар, жа да гәфәси гаранлыг евә апарадылар. Билдиричинин једи ади дары оларды. Арабир шадәнә дә верәрдиләр ки, гуш гызышсын. Һәфтәләрлә чөлләрдә хәсилләр (әкин) арасында тор гурал гушчулар билдиричин дүдүјү (кијид) чалмагла еркәк билдиричини алдадыбы туардылар. Ону тутмаг үсүлү белә иди: хәсилләрин үзәриңә бөйүк тор дөшәрдиләр. Гушчулар өзләри исә хәсилләрин дигиндә кизләниб дүдүк чалардылар. Еркәк билдиричин дүдүјүн сәсинә алданыбы торун алтына кәләрди, гушчулар гушун тора дүшдүйүнү көрдүкдә гәфилдән аяға дуардылар. Гуш јанында адам көрчәк һава жа галхмаг истәркән тора илишәр вә ону тутардылар. Билдиричини шәһәрә кәтириәрәк гәфәсә салардылар. Һәјәтдә мүәյҗән бир жерә вә ја қүчә гапысынын үстүнә бир мых вуруб гәфәси орадан асар вә гуша мушгурадылар. Мушгурдугда гуш «мәмо-мәмо», гушун саһиби исә аһәстә сәслә «һә-һә» дејәрди. Гуш исә охумаға башларды. Гушун охумағына шәһәрин алверчи, бағгал, тачир, дәллал кими һава жа яңеләри... топлашарды...

Гуш охујандан соңра бу барәдә бөйүк мубаһисе вә һөчтәләр башларды. Һәрә гушун охудугуну бир чүрә јозарды.

Билдиричин охумаларына гулаг асмагдан хүсуси ләззәт алан билдиричинбазлар бә'зән тәк-тәк билдиричинләри һава жа бурахыбында гејд едилди кими онларын охумасына гулаг асардылар.

Ана, бала, еркәк вә диши билдиричинләр бир-бири илә гуш дили «данышыр». Бу «данышыглар» әсасән онлар һава жа бурахылдыгдан соңра башланыр. Мәшһур билдиричинбазлар бу дили өјрәнмиш, даһа дөгрүсү, айры-айры ладлар, нотлар, сәсләр вә сәс комплексләриндән ибарәт олан сәс ваһидләри әсасында «сөзләр» дүзәлтмиш вә бунлары билдиричин дили кими өјрәнмишләр.

Инсанын бурахылдыгдан онра «данышан» билдиричинләрин сөһбәтини изаһ етмәк истәјән билдиричинбазлар бир-бири илә чох вахт саатларла мубаһисе едәрдиләр.

Чохлу билдиричин сахлајанлар исә кичик јувалардан ибарәт билдиричин дамлары тикәр, бунун үстүнү дәмирлә өртәрдиләр ки, яғыш, гар билдиричинләри дејәмсин.

Бакы вә бакыэтрафы кәндләрдә бу күнә гәдәр галмагда олан билдиричинбазлыг вә гушучурма фәрди мејдан та-

машалары ичәрисиндә мұасир чилаларла чилаланан фәрди тамашаларданы.

Фәрди тамашаларын Азәрбајчанда јајылмыш нұмунәләриндән бири дә јумурта дөјүшдүрмәди. Јумурта дөјүшдүрмә пајыз аjlарындан башлајыб та јајын әввәлләrinә гәдәр давам едәрди. Новруз мәрасими заманы бу тамаша даһа тәнтәнәли кечәрди.

Азәрбајчаның әксөр рајонларында көстәрәрдиләр. Бақыда Новруз бајрамы күнләріндә Базар мејданында, Карвансарај мејданчаларында јумурта дөјүшдүрән ушаглара, чаванлары тез-тез тәсадүф едиләрди. Јумурта әсасән бишмиш, бә'зән дә чиј налда дөјүшдүрүләрди. Сынмыш јумурта рәгибин оларды.

Јумурталары бә'зән әлде тутуб тәк-тәк дөјүшдүрәрдиләр. Нахчыван, Ордубад рајонларында исә јумурталары гатарла сыраја дүзәрдиләр. Рәгиб әлиндә бир јумурта гатара дүзүлмүш јумурталары дајаныбы кәнардан буарды. Сындыгча јумурталары көтүрүб башга бир сәбәтә жыгарды. Вурдуғу јумурта сынарса, һәмин јумуртаны рәгибинә верәр, сырада дүзүлмүш јумурталары рәгиби дөјүшдүрмәјә башларды.

Јумурта дөјүшдүрмә бә'зи һаларда әjlәнчә тамашаларындан соңра чыдыр тамашалары заманы кәндирбаз тамашалары көстәриләркән, үмумијәтлә ахыр чәршәнбә қүнләри вә Новруз шәниликләріндә дә тәнтәнәли оларды.

Дејилдијинә көрә дөјүшдүрүлән јумурталар гара вә чил тојугларын јумуртасы оларды. Бә'зән газ вә өрдәк јумурталары да дөјүшдүрүләрди. Јумурталар бир-биринә гашышдырылмазды.

Јумурта дөјүшдүрәнләр мұхтәлиф нәғмәләр охујардылар. Бу нәғмәләри бә'зән јумурта дөјүшдүрәнләrin өзләри, бә'зән дә онларын јумурта сәбәтләрини кәздирәнләр охујардылар. Бу нәғмәләрдән бири белә иди:

Даш јумуртам,
Даш, даш...
Баш јумуртам,
Баш, баш...
Һәчи дајыны
Жандырдым.

Бир сәбәтлик
Јумуртасын
Сындырдым.
Даш јумуртам,
Даш, даш
Базарда
Жумуртам шабаш..

Фәрди тамашалары бир сыралы чәһәтләrinә баһмајараг, узун мүддәтдән бәри халг жарадычылығында јашамыш, инкишаф етмиш, тәкмиләшмиш вә бир чоху тәдричән унудулуб кетмәјә башламышдыр. Лакин бүтүн зәрәрли, зиддијәтли чәһәтләrinә баһмајараг, онлар мејдан тамашаларынын мараглы голларындан бири кими, Азәрба-

Чанда зэнкин халг ојунларынын јаранмасы вэ инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Онлар бир сыра халг ојунлары илә мувази шәкилдә јашадығы кими, халгын бәдии јарадычылығынын инкишафына мүәjjән тә'сир қөстәрмиш, јени-јени ојунлар јаранмышдыр. Үмумиликдә исә фәрди тамашалар мејдан тамашаларынын зэнкин голларындан бири кими, Азәрбајҹан халг театрынын формалашмасында мүһүм зәмин олмуштур.

ХАЛГ ОЈУНЛАРЫ

ОЈУНЛАР

Халг јарадычылығымызын гәдим жанрларындан бири дә ојунлардыр. Ојунлар буқұнку Азәрбајҹан әразисинде гәдим түрк тајфаларының илкин мәскунлашма дөврүндән башлајыб сонракы бүтүн инкишафы илә бағлы формалашма мәрһәләси кечирмишdir. Гәдим етносларын бу ојунлары өз мәншәји е'тибары илә мүәjjән инкишаф мәрһәләсіндә үнсијјет васитәси олмуш илкин рәгсләрлә сых бағлыдыр. Бу құн бир сыра гәдим гаја рәсмләриндә, о чүмләдән «Гобустан» вә Қәлбәчәр гаја рәсмләриндә илкин халг ојунларының мүәjjән изләри, бә'зи һалларда исә айры-айры ојунларын бүтөв рәсмләри экс олунмушдур. Белә ојунлары экс етдириән башга даш китабәләрә дә Азәрбајҹанда тәсадүф едилир.

Орта әсер миниатүрләриндә, онларын айры-айры орнаментләриндә гәдим халг ојунлары чизкиләринә, лөвһәләринә тез-тез раст кәлмәк олур.

Үмумиликдә гәдим халгларын даш китабәләри халг ојуну элементләрини бизә чатдыран ән е'тибарлы мәнбәләрдәндир. Гобустан гаја рәсмләринде олдуғу кими, скандинав вә Чин даш китабәләриндә дә халг ојун үнсүрләри, бир сыра һалларда исә бүтөв халг ојунлары экс олунмушдур.

Һәмин даш китабәләрдән аждын олур ки, илкин етнослар арасында үнсијјет васитәси олан дил һәлә јаранмаздан әvvәл ојунлар етнослар арасында ифадә васитәси олмушдур.

Җәмијјет инкишаф етдиқчә, нитг вә дил формалашдыгча ојунлар өз илкин зәрурәт формасыны дәжишмиш, асудә вахтларда әjlәнчә мәгсәдинә табе едилмишdir.

Ојунларын илкин јарадычылығ мәрһәләси шаманист

көрүшләрдән шубһесиз ки, чох-чох әvvәл мөвчуд олмушдур.

Ојунларын јаранма вә инкишафынын биринчи мәрһәләси рәгсләрлә бағлы иди. Даһа дөгрүсу, илкин ојунлар рәгсләр дахилиндәди. Рәгсдахили ојунлары айры-айры мә'налар ифадә едән рәгсләрдән гопарыбы айры шәкилдә көтүрмәк мүмкүн дејилdir. Илкин ојунлар рәгсләр дахилиндә примитив мә'на чаларларына малик олмушдур.

Ојунларын икинчи мәрһәләси онларын рәгсләрдән айрылыбы, јухарыда гејд едилдији кими, асудә вахтлардақы әjlәнчә мәгсәдинә табе едилмәсіндән башламышдыр.

Бу мәрһәләдә ојунлар артыг үнсијјет васитәси ролу оjnамыр. Онлар рәгсләрдән там айрылыр, халг јарадычылығынын јени бир жанры кими формалашмаға башлајыр.

«Ојун» сөзү түркләrin оjнамаг сөз көкү илә бағлы јаранмышдыр. Түркдилли халгларын ичәрисиндә «ој»ун ағыл, никмәт мә'налары вардыр. Ағылы, һијләни һәрәкәт васитәси илә ифадә етмәк исә ојунларын јаранмасында мүһүм амил олмушдур. Мәсәлән, елә гаја рәгсләри дахилиндәки ојунлара нәзәр салсағ көрәрик ки, онлар мүәjjән фикри, никмәти, кимәсә, бәлкә дә гәбилә вә ja тајфа башчысына, онун айры-айры үзвләринә јетирмәк мәгсәдилә дүшүнүлүб чызылмыш рәсмләрdir.

Дүнja халгларынын ән гәдим гаја абидаләриндә бизә кәлиб чатан илкин ојунларын мүәjjән мәрһәләдә үнсијјет ролу оjнамасы шәксизdir. Лакин һәмин гаја рәсмләринин нисбәтән сонракы нұмунәләринин өзүндә дә рәгсләрдән айрылмыш ојун рәсмләринин бизә чатаны вардыр. Рәгсләрдән айрылмыш ојунларда да һәрәкәт башлыча үнсүрдур. Үмумијјатлә ојуну һәрәкәтдән кәнар баша дүшмәк дөргү олмаз. Вахтилә профессор Әли Султанлы јазырды ки, «...Азәрбајҹанлылар (гәдим етнослар—A. H.) драм сөзүнү ојун мәфһұму илә ифадә етмишләр».¹

Дөргудан да ојун өзүнүн һәр ики мәрһәләсіндә—һәм илкин рәгсдахили, һәм дә сонракы мәишәт һәјаты илә әла-гәдар инкишафында һәрәкәтлә сых бағлы олмушдур.

Ојунлар илкин мәрһәләдә гәдим етносларын реал һәјаты вә мәишәти илә бағлы формалашма мәрһәләси кечмишdir. Мифик бахымлар, шаман көрүшләри илә бағлы тәсәввүрләр исә ојунларын сонракы инкишафыны шәртләндирмишdir.

Бә'зи тәдигигатларда ојунларын јаранмасы шаман-ғам-

¹ Әли Султанлы. Азәрбајҹан драматуркијасынын инкишаф тарихидән, Бакы, 1964, с. 29.

бахышларындан о тәрәфә кечмір. Тәбии олараг белә бир ирад мејдана чыхыр ки, бәс шаманлара гәдәр түрк тајфалары ичәрисинде ојунлар мөвчуд олмамышдырым? Доғруданмы ојунлар шаманист көрушләрин сајәсинде мејдана кәлмишдір? Элбәттә, ојуну тәкчә шаман тәсәввүрләри илә мәһдудлашдырмаг дөгрү олмаз. Халг ојунларының дүнија халгларының шифаһи јарадычылығында гәдим тарихи вардыр. Биздә олдуғу кими, башга халгларда да илкин мәрһәләдә онлар рәгсдахилиндә өзүнү қөстәрмиш, нәғмәсиз, сөзсүз ојунлар олмушдур. Чин гаја рәсмләри үзәриндәки рәгсдахили ојунлар буна յахшы мисалдыр.

Гәдим рәгсдахили ојунлары бизә чатдыран даш китабәләр ичәрисинде Гобустан вә Қәлбәчәр даш китабәләрини дә гејд етмәк јеринә дүшәр. Экәр Гобустан гаја рәсмләри өз еркәнлиji илә антик Гобустан мәдәнијәтинин өjrәнилмәмиш сәнифәләриндән хәбәр верирсә, Қәлбәчәр рәсмләри инсанын е'тигад вә ајинләрлә бағлы нисбәтән сонраки тәсәввүрләрини экс етдирир («Атын Күнәшә гурбан верилмәсі» даш китабы).

Дана антик несаб олунан Чин гаја рәсмләриндә исә үзәриндә овчуларын овлајачаглары һејванын чилдинә кирмәси, ону овламаг учын һејван сүрүсу кими дүзүлмәси вә с. тәсвири олунур. Онларын бә'зи һалларда мүәjjән рәгсләри—ојунлары, отуруб элләри илә үзләрини овшудурмалары, кәрнәшмәләри вә с. тәсвири едилir ки, бунлар ојунларын илк рүшеjмләри иди. Бу типли рәгсдахили ојунлар илкин етнослар учын сәчиijәви хүсусијәтләрдәндир. Она көрә дә халг ојунлары һәр шејдән әvvәl, бүтүн көруш вә тәсәввүрләрдән габаг олуб инсанын реал һәјат вә мәшиштindә жаражмыш, заман кечдикчә мұхтәлиф тәсәввүр вә е'тигадларла, мифологи бахышларла чилаланышдыр.

Јери қәлмишкән, ону да гејд етмәк вачибdir ки, биз чох вахт шифаһи јарадычылығымыздан бәhc едәркән шаман тә'сириндән данышырыг. Бә'зән дил тарихимизин, гәдим мәдәнијәтимизин, һәтта буқунку Азәрбајҹан вә ja Загафгазија әразисинде јашајан халгларын илкин инкишаф мәрһәләләриндән данышшанда гәдим түрк тајфаларынын б. е. әvvәлки мұхтәлиф мәнбәләрә сәпәләнмиш фактларына сүкүтла јанаширыг. Џарада исә бир тә'сир ахтарыр вә чох вахт буну фарсилли тајфаларын тә'сири кими гәләмә веририк. Халг јарадычылығының актуал проблемләрини дә бу аспекттә мифологи вә етимоложи қекләри арашдырмаг истигамәтиндә тәдгигинә چәhd қөстәририк. Өзу дә биз бә'зән өзүмүзү танытмаг, улу бабаларымызын гәдим мәдәнијәтиндән, тарихиндән, әхлаг гајдаларындан

бәhc едәркән башга халглардан игтирас қәтирир, башга халгларын етик, етник, фолклор вә с. мәнбәләри эсасында өзүмүзү өзүмүзә таныдырыг. Тәбии ки, бу, јанлыш ѡлдуру. Азәрбајҹан шифаһи јарадычылығының нәһајәтсиз һүдудлары, онун топланмыш вә топланмамыш нұмунәләри бир нечә координал мәсәләjә мұнасибәт билдирмәjә имкан ве-рир. Бу фактлар шубhәсиз ки, тарихчиләр, етнографлар, дилчи мүтәхәссисләр тәрәфиндән ардычыл зәнкинләшдирилсә, Азәрбајҹан әразисинде гәдим түрк тајфалары вә онларын јаратдығы милли мәдәниjәт һағында тәсәввүрләrimiz дәжишмиш олар.

Фолклор арашдырмалары қөстәрир ки, түркдилли тајфаларын вә о чүмләdәn гәдим азәрбајҹанлыларын улу бабалары зәнкин шифаһи бәдии ирс јаратмышлар. Бу бәдии јарадычылығын кичик шәкилләриндән бири ојунлары нәзәр салдыгда, онун гәдим тарихә малик олдуғуну көрүрсән, һәтта көрүрсән ки, Д. Сәфәрәлиеваның јаздығы кими, «бә'зи ојун вә ојун үнсүрләри өз башланғычыны гәдим заманларын сеһрбазлығындан алыр». Бу күн бу мұләниzәнин инкардилмәзлиji дә тәсдиg едилir: «Бир сырғатамашаларын өз башланғычыны сеһркарлыг әгидәсindәn алдығыны вә мүәjjәn гәдәр онунла бағлы олдуғуну инкаретмәk олмаз»¹.

Ф. Енкелс «Илкин христианлығын тарихи» әсәриндә сеһр вә әфсунун ҳалдеj вә јәhуди мәдәнијәтинин, сөз сәнәтиinin башланғычы несаб едирди.

Сеһrbазлығын изләри бу күн шифаһи јарадычылығымызын тәкчә ојун кими нұмунәләриндә деjil, әфсун, сеһр, фал, чаду, әjlәnчә тамашалары вә с. жанрларында бә'зән мүәjjәn елемент, үнсүр, бә'зәn дә там ваһид шәклиндә би-зә кәлиб чатдығыны көрүрүк.

Түрк етнослары сеһр вә әфсун системләрини ҳалдеjләr, јунанлар кими шубhәsiz ки, өзләrinin илкин инкишаф мәрһәләсindә јаратмышлар. Бу сонракы тә'сирләrlә бағлы ола билмәzdi. Азәрбајҹан әразиси түрк етносларына дана гәдим тарихи мәскунларындан иди ки, онлар бу мәскунларда јашадыглары дөврләrdә өзләrinin илкин әфсун, сеһr вә ојунларыны јаратмышлар. Тәбии ки, бу б. е. III—IV әсәриндән әvvәl иди. Экәр ајры-ајры абиidәlәrдә, һәр шејdәn әvvәl гәдим шумер дастаны «Гилгамыш»да, Азәрбајҹан әразисиндәki илкин милли мәдәнијәtләrдә, Албан—Ағван—Арран вә Мидија мәдәнијәtindә түрк етносларының иштиракыны экс етдириen фактлар варса, бу фактлар

¹ M. Аллаhвердиев. Азәрбајҹан халг театры тарихи, с. 9.

турк етносларынын Загафгација әразисинде јајылма тарихини өјрәнәркән һөкмән нәзәрә алынмалыдыр.

Халг јарадычылығы материалларынын тиположи мугајисәси көстәрир ки, илкин фолклор жанрларымызын бир чох сүжети, мотиви гәдим халгларын ejni адлы сүжет вә мотивләри илә ујғун, охшар, бир сыра һалларда исә ejnidir.

Мәсәлән, әфсун, фал, сеһр, ојун, чаду вә с. кими жанрларымыз гәдим шумерләрин илкин сәнәти илә чох јахындыр, бир сыра һалларда исә охшар вә јаҳуд ejnidir. Бу тиположи ујғунлуғун шүбһәсиз ки, өзүнәмәхсүс хүсусијәтләри вардыр. Тәбии олараг бир чәһәт одур ки, халгларын илкин вә ибтидаи мәденијәтләри, сәнәтләри охшар мәрһәләләри кечмәси илә бағлы бир-биринә бәнзәрdir. Лакин тиположи ујғунлуғ тәкчә формада, мәзмунда јох, сүжетдә, мотивдә, ифадә формасында вә объектиндә олдугда мүәјҗән ганунаујғунлуғларла шәртләнир. Бу тиположи ујғунлуғун тарихи-ичтимаи сәбәбләри мејдана чыхыр. Гәдим шумерләрлә түрк етносларынын шифаһи јарадычылыг нұмунәләринә бу бахымдан јанашдыгда, нәзәри чәлб едән фактik тиположи јаҳынлыг нәзәрә чарпыш. Бунун сәбәбини шүбһәсиз, түрк етнослары илә шумерләрин тарихи гоһумлуғунда көрмәк олмаз. Шумерләрлә гәдим түрк етнослары гоһум халглар дејилдир. Лакин һаглы олараг сон ваҳтларда түрк етносларынын шумерләрлә әлагәси проблеминин ejrәnilmәsinә диггәт артырылыштыр. Түрк етносларынын тарихи мәскүнлашма мәрһәләләрини бу истигамәтдә ejrәnemәklә даһа дүзкүн нәтичәләрә кәлмәк олар.

Мүгајисәли-тиположи тәһлил көстәрир ки, шумер-түрк шифаһи јарадычылыг нұмунәләриндә гарышылыглы зәнкинләшмә олмушдур. Шумер абиәләрindә, мәденијәтindә түрк мәншәли тә'сир өзүнү көстәрди кими, түрк етносларынын илкин фолклор нұмунәләринdә вә сүжетләrinde дә шумер тә'сiri чох гүввәтli олмушdур. Шифаһи јарадычылығымыздаки сеһрkarлыг сәнәти дә елә мәншә e'тибары илә шумерләrin tә'сiri илә халг поэзијамыза кәлмишdir. Бу tә'сir инкаредилмәz һәгigәtләrdir, онлары hech bir вәчhәlә danmag, јаҳуд sonrakы dөvrләrlә әлагәlәndirmәk мүмкүn dejildir.

Ejni охшарлыг халг ојунларында да нәзәрә чарпыш. Azәrbajchan халг ојунларында гәдим шумер сеһrbazlygынын izlәri бу kүnә gәdәr јашамагдадыr.

Bütün bu тиположи охшарлыг ejnilik вә uјғunlug, истәr-istemәz түрк тајфаларынын тарихи мәскүнлашма фактына jени bахыш тәlәb еdir, фолклор материалларын-

дакы тиположи ујғунлуғ гәдим шумерләrlә түрк етносларынын сый мәдәni-игтисади әлагәlәr шәraitindә јашадырыны көstәriр. Шумер мәденијәtindәn bәhрәlәnmә вә әksinә, onu zәnkinlәshdirmә bu халгларын тарихи goһumluг әлагәlәri ilә јох, онларын јахын әразиләrdә mәskүnlaшmalary, бир-birinin jaratdyры milli mәdенијәtindәn гарышылыглы шәkiлдә bәhрәlәndiјini eks etdirmәkәdir. Bu истигамәtli мугајisәli-тиположи тәdигигатлары шүbһәsiz ки, artyrmag түрк етносларынын mәskүnlaшma тарихи ilә baғlы bizә daһa zәnkin mә'lumat verәr. Ilkin mүshaһidәlәr исә belә bir гәnaetә kәlmәjә imkan verir ки, түрк етнослары гәdим шумерlәrin muасiri olmuš, onlарыn jaratdyры сeһrkarлыg сәnәti, ilkin сөz сәnәti gaһnaglары ilә bәhрәlәnmiш, bu zәnkinlәshmә түrк etnoслarыныn шifahи jaрадычылығыna hәllедиchi tә'sir kөstәrmiшdir. Bu исә өzлүjүндә onu tәsdiгlәjir ки, Azәrbajchan әrazisi, xүsүsәn Dәrbәндtrafy зона түrк etnoслarыныn hәlә чох gәdimdәn mәskүnlaшdarychy әrazilәrinde оlmušdур.

Bашга сөзлә десәk, түrк etnoслarы bu әrazinин әn gәdим sakinlәrinde оlmuš, tarixi һүn ахыныna gәdәr hәmin әrazidә түrк mәdенијәti вә сәnәti mөvchud оlmušdур. Onlar bir неchә dәfә muхtәlif иchtimaи-siјasi сәbәblәrlә baғlы тарихи ахыnlara, jerdәjiшmәlәrә, өz jaشاјysh mәskүnlarыn dәjiшmәlәrә mә'ruz galmyшlар. һүnlarыn kәliшинә gәdәr түrк etnoслarы bu mәskүnlarы әn азы birики dәfә tәrk etmiш, ketmiш вә jenidәn keri gaһytmyshylar. Sonuncu jerdәjiшmәni исә шәrti оlaraq nисbi jerdәjiшmә nesab etmәk оlар. Чүnki түrк etnoслarы sonuncu dәfә өz ilkin mәskүnlarыn tәrk edәrкәn mүejjәn izlәr gojmušdular. Daһa doғrusu, түrк etnoслarыныn mүejjәn һүssәsi tәrk etmәdә iшtirap etmәjib, jašadylgarы hәmin әrazidә ilkin oturag hәjata kechmiшilәr. һүnlar hәmin әrazije kәlәrkәn onlары garышlaјan mәhз bu oturag түrк etnoслarы idi. Onlar uzun әсрләr һүnlarla mүejjәn dәrәchәdә gaһnajyб garышsalar da, өz mүstәgiлliklәrinи itirmәmiш, milli түrк etnonimini горујub sahlaja билмишlәr. hәttä bu etnoслar bir чох чәhәtdeh һүnлара muтtәrәggi tә'sir kөstәrә bilmiш, onlарыn mүejjәn zәrәrli adәt вә әn'әnәlәrinи assimiljasiјa eđә bilmiшdir. Umumiyyetlә, һүnlarыn ekseriyyet tәşkil etmәsinә bахmajarag, onlar icherisindә түrк нүffuzу гүvвәtli оlmušdур. Bизә belә kәliр ки, doғma mәskүnлara түrк etnoслarыныn jenidәn, sonuncu тарихи gaһytmasыnда һүnлар icherisindә түrк etnoслarыныn нүffuzу, өzү dә bөjүk ҹазibәdar нүffuzу mүhүm amillәrdeh оlmušdур.

Бүтүн бу кими еңтималлар көстәрир ки, түрк етнослары Азәрбајчан әразисинин тарихи кедиб-гајытмалара мә'рүз галан ән илкин сакинләриндән, бу әразини мәскунлашдыран түрк етнослары олмуш вә онлар гәдим шумерләрлә сыйх гарышылыглы әлагәләр шәраитиндә јашамышлар. Шифаһи јарадычылығымызын башга илкин нұмунә вә жанрларында олдуғу кими, халг ојунлары да бу һәгигәтләри тәсдиг етмәдәdir.

Ојунлар халг һәјатынын чох мұхтәлиф чәһәтләрини—инкишаф мәрһәләләрини, илкин һәјат шәраитини, көрүш вә е'тигадларыны, мәрасимләр дүнjasыны әкс етдиrәn жанрлардан биридир. Халг ојунлары ән гәдим дәврләрдән халгын мәишәт һәјатыны, әjlәnчә дүнjasыны әкс етдиrмәk бахымындан да мараг дөгуур. Елә ојунлар вардыр ки, ән гәдим дәврләрдән халгын арзу вә идеалыны мүәjжәnlәшdiрmәk мәгсәдилә јаранмыш вә бу күнә гәдәр кәлиб чатмышдыры. Башга жанрлардан фәргли олараг ојунларда халгын үмуми әһвали-руниjәси, психологияи аны, зұлм вә истиスマр дүнjasына мұнасибети чох аждындыр.

Ојунларын мүрәkkәb сүжетли системләринин бирдән-бире јарандығыны сөjlәmәk олмаз. Тәбии ки, башга жанрлар кими, халг ојунлары да илк мәншәjини рәгсдахили ојунлардан алмыш, илкин етносларын јаратдығы бир сыра халг ојунлары бәsит, садә сүжетли, ади сәсләр, сөзләр, сәс вә сөз комплексләриндәn ибәрәт олмушдур. Шүүрлү фәалиjәtin сүр'әtli инкишафы илә бағлы, гәdим етнослар бу илкин «бәдии јарадычылығындан» имтина етмәши, һәmin нұмунәләри ушаглар үчүн јаранан ојунлар несаб етмиш, сонракы тәkmil бәдии јарадычылығында да өз јарадычылыг ән'әнәsinә садиг галмыш вә ушаглар үчүн белә ојунлар јаратмагда давам етмишләр.

Азәрбајчан халг ојунларынын өjрәniлмәси саhәsindә мұхтәлиf илләrdә хеjli iш көrүlмүшdур. Ajры-ajры ојунлар топланылмыш, nәшр едилмиш, онлар haggynда мүәjjәn мә'lumatlar, шәrhlәr верилмишdir. Bu сahәdә daha сәmәrәli елmi тәshәbbüs исә E. Aslanov тәrәfinдәn көrүlмүшdур. O, халг ојун-tamasha мәdәnijәtимизdә dejim вә adlarыn изahlы сәz kitabyны nәшr еtmiшdir. Bu kitabda bir чох халг ојунуну мәzmunу верилмиш, unudulmagda олан халг ојун вә tamashalary тәzәdәn јaddashlara гajtarlyмышdyr.

Бурада Азәrбајчан ојунларында халгын чох еркәn һәjатындан tutmuş, daha sonrakы mәiшәtinin әn solmaz-lövhәlәri әks olunmuş, bir сыра oјun gurulushlary barәdә dәjәrli mә'lumatlar verilmiшdir.

Азәrбајчан халг ојунлары мәвzu, мәzmun, jaaranma ѡлу вә формалары e'tibary ilә choх zәnkinidir. Tәbiidir kи, onlarыn bir choх daha еrkәn dәvruн tәsевvүrlәri ilә baғlы olmuş, onlarda bir choх ibtidai dәvruн sәcijjәvi chәhәtlәri әks olunmuşdур. Shubhәsiz kи, unudulmuş, трансформасијалара ugrymysh bir choх oјun сүjeti bizә bүtөv halda kәlib chatmamышdyr. Lakin bүtүn bunlara baxmajarag, jazyja alynmysh halg oјunlaryны ashaғыdаки kimi tәsnif etmәk olar: 1. Rәgsdaхиli oјunlar; 2. Mәrasim oјunlary; 3. Mәiшәt oјunlary, 4. Ichtimaи mәzmunlu oјunlar; 5. Uшag oјunlary.

Tәsnifat grupuna daхil olan hәr bir oјun nөvүnүn өzү-nemәxus fәrди xүsusiyyeti oлduғu kimi, oјunlaryn мүштәrәk, umumi чәhәtlәri dә choхdур.

Халг ојунлары чәldlik, kәzәllik, гывраглыг ашылаjan, jүksәk humaniст dujғular тәlgin еdәn, шәri чәzallandyrmaғы, jahshynы gorumaғы, она kәmәk etmәji tәrәnnүm еdәn folklor жанрларындандыr. Oјunlarda bә'zәn choх гәdим dәvruн mәiшәt һәjatынын bir lөvhәsi, bir anы, bir әjlәnchәsi tәsvis еdiliр kи, onun vasitәsilә umumi mәdәni cәviijәsinи inkishaфыны, bөjүk bir dәvruн ichtimai cәciijjәsinи mүәjjәnlәshdirmәk мүмкүn olur.

Халг ојунлары esasen tәsnifat grupundaky ardychylyga ujfun inkishaф mәrһәlәsi kechmiшdir. Oјunlaryn jaaranmasыnda mүәjjәn tариhi-хronologи ardychylyg kәzләnilmiшdir. Lakin bu prin西ipi uшag oјunlaryna shamil etmәk оlмaz. Uшag oјunlary шәrti olaраг sonra verilсә dә o tez-tez jerini dәjishir. Vahтиlә bejүklәrin өzү tәrәfinдәn јaranыb sonradan uшaglara verilәn oјunlar da var, sonrakы mәrһәlәlәrde uшaglар үчүn јaranan нұmунәләr dә var. Bir dә һәgigәtәn uшaglaryn өzү tәrәfinдәn јaranan uшag oјunlary da mөvchuddur. Bu barәdә ajrychy фәsildә etraflы danышыldығындан, burada tәsnifatyн jaлныz dәrд groupu haggynда bәhс olunur.

1. Халг oјunlaryнын әn гәdими rәgsdaхиli oјunlardыr. Гәdим түрк етнослары өzләrinin ilkin oјunlaryны rәgslәr дахилиндә јаратмыш вә bizә гәdәr chatdyrmышdyr. Bu oјunlары bizә esasen dash kitabelәr вә гәdим rәgslәr vasitәsilә kәlib chatmyshdyr.

Dash kitabelәrde олан rәgslәrin daхiliндәki oјunlar өz ilkinliji, ibtidaiлиji ilә фәrglәniр. Tәbii kи, bunlary kamıl halg oјunlary neساب etmәk оlмaz. Juharyda dejildiji kimi, onlaryn hәr biри mұхтәlif dejimlәri, сөzlәri вә ja фикirләri ifadә edir. Lakin bu ifadәlәrin өzүндә јaranmagda олан oјunlaryn elementlәri, ynsurлә-

ри, бэ'зи һалларда исэ башлыча комплексләри иштирак едир. Мәһз она көрө дә ојунларын јаранма мәнбәји кими гәдим рәгсләри нәзәрдән гачырмаг олмаз. Ајры-ајры ојун елементләрини вә комплексләрини јаратма вә рәгсләр дахилиндә јашатма халг ојунларынын мејдана қәлмәсийин биринчи мәрһәләси иди. Бу мәрһәлә чох сүр'етли инкишаф жолу кечмиш, силсилә халг ојуну үнсүрләрини рәгсләрә дахил етмишdir.

Икинчи мәрһәлә, рәгсләрдәки ојун елементләринин вә комплексләринин пантомима үнсүрләри илә чилаланмасыдыр. Йим-чимләрин рәгсдахили ојунлара дахил олмасы ојунларын рәгсләрдән айрыласынын башланғыч мәрһәләси иди. Бэ'зи һалларда исэ пантомима сајәсindә ојун үнсүрләри вә комплексләри рәгс ладларыны үстәләмиш вә мустәгил ојунларын јаранма мәрһәләси башланмышдыр. Буна мисал олараг оду горумаг, ов овламаг, сују сахламаг мұнасибәтилә јаранан «Жаллылар»ы көстәрмәк олар. Пантомима елементләри илә чилаланмыш бу рәгсләрдә ојун үнсүрләри рәгси үстәләмиш, эл, гол, бәдән һәрәкәтләри, көзгаш ишарәләри васитесилә мә'на ифадәси өн плана чыхмышдыр. Бу исэ ојунларын халг рәгсләриндән араланыб мустәгилләшмәсінә вә пантомима әсасланан сөзсүз халг ојунларынын јаранмасына сәбәб олмушшур.

Даш китабәләрдән бизә кәлиб чатан халг ојунларынын бөյүк гисми **сөзсүз ојунлар** иди. Ојунларын рәгсләрдән айрылmasы, сөзсүз ојунларын төрәмәси халг ојунларынын сүр'етли инкишафыны тә'мин етмишdir.

Ичтимай инкишафын јүксәлмәси, нитгин јаранмасы, дилин фәал үнсүйjet vasitесинә чеврилмәси илә бағлы халг ојунларынын форма вә мәзмуну да зәнкүнләшмәj башлады. Ојунлара илkin мәрһәләдә аһәнкли, ритмli ифадә мәтнләри дахил олмуш вә беләликлә сөзсүз ојунларла јанашы сөзлү—мәтнли ојунлар да јаранмышдыр. Бу ојунлар бә'зән сеһрбазлыг, бә'зән әфсунчулуг, бә'зән дә садәчә олараг тәбиэт гүвшәләрини дәрк етмә илә бағлы иди.

Бу мәрһәләдә мүхтәлиф инамларla бағлы ојунлар да јаранмаға башлады. «Jaғыш jaғдырмаг», «Күләji чағырыш», «Күләji қәсмәk», «Оду көзәртмәk» кими ојунлар даһа гәдимләрлә бағлы олуб түрк етносларынын ilk ојунлары группандан иди.

Илkin мәрһәләдә бу ојунлар рәгсләрдән нә гәдәр айрылса да, онлардан тамамилә узаглаша билмәмишди. Ады чәкилән һәр үч ојунда рәгс комплексләри горунуб сахланмыш, ојун үнсүрләри һәмин комплексләри бир нөв тамамламышды.

Халг ојунлары бу мәрһәләниң өзүндә дә рәгс вә ојун комплексләри кими икى мәрһәләj бөлүнмүшшүдү. Онлар бир-бирини тамамлајан мустәгил вәнидләр функциясында чыхыш едирди. Мәсәлән, ашағыдахи халг ојунуна нәзәр салаг:

«Мејданда бир чала газылыр, онун үстү өртүлүр. Чаланын сағындан вә солундан голлар газылыр, лағымлар атылыр. Чалада од сахланылыр. Сағда вә солда һәр тәрәфдә 10 нәфәр олмагла «Жаллы» кедир. Жаллы кедәn дәстәләрин үзвләри әлләрindә хүсуси тахтадан дүзәлдилмиш јелпиклә һәр дәфә лағымларын јанындан кечәндә оду јелпикләјирләр. Бир дәфә сағдан, бир дәфә солдан. Сағ тәрәфдәкиләр оду јелпикләjәндә солдакылар пантомим һәрәкәтләрлә рәгибләрине ишарә илә охујурлар:

Оду ат,
Оду тут,

Оду тут,
Оду ат...

Сол тәрәфдәкиләр оду јелпикләjәндә сағ тәрәфдәкиләр жаллы кедир вә охујурлар:

Оду сал,
Оду ал,

Оду ал,
Оду сал.

Беләликлә, јағышлы, сојуглу, човғунлу һавада дәстәләр дәжишир, од көзәрир, оду горујурлар».

Көрүндују кими, бурада рәгс комплексләри илә ојун үнсүрләри бир вәнид тәркибиндә чыхыш едир. Еjни форма «Күләji чағырыш» халг ојунунда өзүнү көстәрир. Бу халг ојуну беләдир: «Мејданын ортасында бир чәрпәләнк дүзәлдib басдырылар. Онун сағында вә солунда һәр бири 4—5 нәфәрдән икى дәстә пантомим һәрәкәтләрлә рәгс едир. Һәр бир дәстә чәрпәләнкин јанындан кечәндә јелли өтүр вә чәрпәләнк азачыг да олса һәрәкәтә кәлир. Бу вахт икинчи дәстә чәрпәләнкә ишарә илә хорла охујур:

Јелли јел,
Јелли јел,
Кетди јел,
Кетди јел,
Телли јел,

Телли јел,
Кәлди јел,
Кетди јел,
Желли јел,
Желли јел.

Икинчи дәстә чәрпәләнкин јанындан өтәндә биринчи дәстә пантомим һәрәкәтләрлә ejni нәфмәни охујурлар».

«Күләji јатырмá» халг ојуну да рәгслә ојунун синтезин-дән ибарәт олуб «Күләji чағырыш» ојуна бәнзәјир. Мејданчада икى дәстә пантомим һәрәкәтләрлә рәгс едир вә нөвбә илә күләк әсән тәрәфә ишарә илә охујурлар:

Әсди јел,	Бәсди јел,	Әсди јел,
Әсди јел	Қәсди јел	Әсди јел
Бәсди јел	Қәсди јел,	Бәсди јел,

Бәсди јел,	Әсди јел,	Бәсди јел,
Бәсди јел	Бәсди јел,	Бәсди јел.*

Нисбәтән сонралар илкин етнослар тәбиәт һадисәләри-ни айры-айры рәмзләр шәклиндә тәсәввүр етмәјә, кортәбии тәбиәт һадисәләринә өз мұнасибәтләрини бәдии шәкилдә әкс етдирмәјә башладыгда рәгсләрлә ојунларын там парчаланмасы башлајыр. Мұстәгил ојунлар жарапыр вә бир сыра илкин рәгсләр мәзәли рәгсләр шәклиндә ојунларын тәркибиндә ојун, тамаша үңсүру кими жашамаға башлајыр, мәрасимләрлә бағлы ојунлар жарапыр.

2. Мәрасим ојунлары. Халг ојунларынын бир чоху вә демәк олар ки, нисбәтән камил илкин нұмунәләри айры-айры мөвсүм мәрасимләри илә бағлы олмушшур. Вахтилә академик М. Ариф жазырды ки, «Азәрбајҹан халгының ән гәдим маһны вә әjlәнчәләри дә тәбиәт, тәсәррүфат вә әмәк һәјаты илә бағлыдыр». Һәигигәтән, илкин мәрһәләдә халгымызын шифаһи жарадычылыг нұмунәләринә нәзәр салдыгда, айдын көрмәк олур ки, әмәк нәғмәләриндән тутмуш бир сыра илкин жаңрларын бөյүк эксәрийjetи, ибтидаи инсанын тәсәррүфат һәјаты, әмәji, құндәлик еһтиячларыны өдәмек арзусы илә сых бағлы олмушшур. Бу нәғмәләрдә халг даим боллуг арзуламыш, боллуға, гүдсийjәтә зәрәр вуран һәр нә варса, она шәр гүвшәләрин рәмзи кими баҳмышлар.

Шифаһи жарадычылыгда һәмин жаң боллуг, бәрәкәт рәмзи олмуш, гыш исә инсанлара мәһрумиjәтләр кәтирән, ону өтәтинникләрә салан, ач гојан, сојугда сахлајан шәр гүвшәнин рәмзи кими тәрәннүм өдилмишdir.

Бунунла бағлы халг нәғмәләр, дејишмәләрлә жанаши, мұхтәлиф ојунлар да жаратмышдыр. Бу ојунларда гыш сәртијин, баһар хошбәхтлијин рәмзи несаб өдилмишdir. Белә гәдим халг ојунларындан бири «Кәвсәч» иди. Бу ојунун бизә кәлиб чатмыш бир сыра вариантылары олмуш, онларда М. Арифин қәстәрдији кими «халг маһнылары», хор, диалог да вар иди. Лакин «Кәвсәч»ин халг ојуну формасы даһа гәдим иди. Бу ојунда ики нәфәр иштирак едирди: «гәры вә сәрт гыш либасында тамам ағ қејинмиш, әлинә әса алмыш, ағ саггаллы гәзәбли бир гоча. Бу тамаша әсасән Новруз мәрасими әрәфәсиндә қәстәриләр, дәјишкән характери дашыјарды. Ојунда пантомим һәрәкәтләр, әл-гол, бәдән, гаш-көз ојнатма әсас яер тутурду».

* Шаман ојунлары. Жадалар. Сәһрләр, әфсунлар. 1979-чу илин экспедиция материаллары. Мүәллифин шәхси архиви, әлјазма, с. 21—22.

Мараглыдыр ки, һәмишә қөзәллик, тәравәт, боллуг рәмзи олан илк жаңы бурада тәмсил еләjән чаван гыз дејил, гарыдыр. Гары сәрт пантомим һәрәкәтләри илә ојуна хүсуси рөвнәг верир. Рәгс едир, жаллы кедир, чыртма чалыр, гаш-көз һәрәкәтләри илә гыша ачыг верир:

Ај оғлагым,
Оғлагым,
Чынды жаза
Оғлагым

— дејә гышы әсәбиләшдирир. Гыш ачыға дүшүр, апрелдән борч құн алыр ки, гарынын оғлагларыны гырсын. Белә дә олур. Сәрт гыш гарынын бир нечә оғлагыны гырыр. Лакин Гары руһдан дүшмүр, пајызда оғлагларының беш, жазда исә он беш олдуғуны сөјләжіб жаманлыг саһиби олан Гышы сәрт пантомим һәрәкәтләрлә писләјир:

Пајыз үстү
Беш олду.
Жаз кәлди
Он беш олду,

— дејә чыртма чалыб ојнајыр. Бир сыра һалларда әсасән дәјишимә шәклиндә олан бу ојуну бә'зән тамаша несаб едирләр. Лакин «Кәвсәч» тамаша элементләринә жаһынса да, бүтүн дахили вә поетик структуру е'тибары илә халг ојуну олараг галыр. Бурадакы пантомим һәрәкәтләр, сужеттеги вә сүжетсиз рәгсләр ојун комплексләрини тамамлајыр, онун халгын арзу вә истәжи илә бағлы, мөвсүм мәрасимләри илә әлагәдар жарапныш халг ојуну олдуғуны қәстәрир.

Азәрбајҹанда баһар мөвсүмүнүн башланмасы, гышын гуртартмасыны, тәбиәтин ојанмасыны гәдим етнослар севинчлә гаршылар, жаңын қәлишини арзулајан мұхтәлиф ојунлар дүзәлдәрдиләр. Бу ојунлар мәрасимдахили ојунлар иди. Чүнки халг ојунларынын бир чохунун ичрасы мәрасимләр дахилиндә иди. Бә'зи ојунларда жазла гыш мұгажисә етдирилир, бә'зи ојунларда жаңын қәлиши алғышланыр, бә'зән дә сәрт гышын қедиши ојунларын әсас мотивини тәшкіл едирди. «Коса қәлин» вә «Кәвсәч» ојунлары буна жаҳшы мисал иди.

Елә ојунлар да варды ки, мәншә е'тибары илә даһа гәдим олуб айры-айры мәрасимләрин әсас ојунларына чеврилмишди. Мәсәлән, белә ојунлардан бири «Году-году» иди. Күнәши өзгөрмәгән ән'әнәси илә бағлы жарапан бу ојун халг

арасында о гэдэр күтлэви олмушдур ки, мүэjjэн мэрхэлэдэ артыг мэррасимлэр системини јаратмышдыр.

Даһа гэдимлэрдэ «Году-году» ојуну узун мүддэт јаышлар јафандада, ил յағмурлу кечэндэ гэдим етнослар тэрэфиндэн ојнанылан илкин ојунлардандыр.

Бир дэстэ адам году дүзэлдib јағыш јағаркэн палчыглы, јағышлы, чох рүтубэтли, јерлэрдэн кечэр вэ охујардылар.

«Году-году» ојуну да ejни адлы мэррасим дахилиндэ кениш јајылмышдыр. Лакин ојуну мэррасим дахилиндэн кэнара чыхардыгда бурада эсас ојун үнсүрлэри аjdын нэзэрэ чарпыр. Мэншэ eтибары илэ «Году-году» даһа еркэн тэсэввүрлэрлэ бағлыдыр. Бурада ики еркэн тэсэввүрлэр—Күнэш инамы илэ күнэшин антропоморфик өксий чарпазлашмышдыр. Мүшәнидэлэр көстэрийр ки, инамларла бағлы халгын еркэн тэсэввүрлэри мэррасим ојунларында даһа фэал бирлэшишдир. Бу елэ бир синтез јаратмышдыр ки, нэмин бирлэшмэ эслиндэ эски инамлар дүнжасыны охучуун көзү гаршысында даһа бүтөв өкс етдирийр. Ыётта халг ёз мэррасим ојунунда:

Году күн чыхармаса,
Көзлэрин ојмаг кэрек,

— дејэ ёз гэзэбини ојунда өкс етдириши.

Белэликлэ, чох эски инамла бағлы ојун реал һудудлар вэ гэлиблэрэ салынмыш, бу күн һётта мүасир поетик тэлэблэрэ табе олунмушдур.

Мөвсүм мэррасими ојунлары ичэрисиндэ јазын кэлиши, чыхын чыхмасыны өкс етдирэн эн камил ојунлардан бири «Кос-коса»дыр. Бу ојунда чаванлар даһа чох иштирак едирдилэр. Ојун Новруз мэррасими күнлэриндэ јазын кэлиши мүнасибэтилэ дүзэлдилэрди.

Ојунун там мэтнини илк дэфэ И. Сарабски чап етмишдир*. Ојунда башлыча мараг доғуран образ Коса иди.

«Коса» эсасэн мэзэли рэгслэр етмэji бачаран, хүсуси кејимдэ мејдана чыхыб чамааты эjlэндирэн бир мэзхэкэчи ни хатырладыр. Онун заһири көркәми күлүш доғуур. Бэ'зэн башына сэлэ кечирилир, үзү күлүнч шэкилдэ бэзэдилир, эжинэ тэрснэ чеврилмиш нимдаш күрк кејдирилир. Узүнэ кағыздан гајрылмыш үзлүк (маска) тахыб башына да узун шишпапаг гојардылар. Белинэ зынгыровлу бир көмэр бағланарды. Һабелэ, бојнуундан да зынгыровлар асар-

* Китабын бу бөлмэснинде И. Сарабскинин ојун мэтинлэриндэн ис-тифадэ олунмушдур.

дылар. Бу шэкилдэ һазырланан косаны мэһэллэ ушаглары араја алыб һэjтлэри кэзэрэк хүсуси бир һава илэ ашағыдакы сөзлэри хор һалында охујардылар. Коса исэ ојнарды:

А коса-коса кэлсэнэ,
Көлб салам версэнэ,
Чөмчэни долдурсана,
Косаны ѡла салсана.

Ај ујругу, ујругу:
Саггалы ит гүјрүү,
Косам бир ојун еjlэр,
Гузуну гојун еjlэр,
Јығар Шабран дүјүсүн,
Маһмудун тојун еjlэр.

Новруз, новруз баһара,
Күллэр-күллэр наһара,
Бағчанызда күл олсун,
Күл олсун, бүлбүл олсун,
Бал олсун, һэм jaф олсун,
Евдэкилэр саг олсун,
Верэн огул версии,
Вермэйэн гыз версии,
Ханым дурсун аяга,
Косанын пајыны версии.
Мэрмэр һовузун дөрд гырагында,

Бүлбүллэр охур шах будагында,
Нэр нэ истэсэм худадан аллам,
Дэллэк дүканын ядына саллам,
Дэллэк дүканы бүтүн чырагбан,
Мэчлис кедэр элиндэ гэлжан,
Гурбанын олум јашыл чухалы,
Дэрбэндлисэн, јохса буралы?

Бу нэгмэ илэ гајтағы ојнајан коса «Коса мүрд» сөjlэ-нилдикдэ јерэ җыхылыб узанарды. Онунла ашағыдакы сувалчаваб башланарды.

- Коса, нардан кэлмисэн?
- Губадан.
- Нэ кэтиришидин?
- Гах, гоз.
- Гах, гозу неjlэдин?
- Сатдым.
- Пулуну неjlэдин?
- Арвад алдым.
- Арвады бэс неjlэдин?
- Дөждүм өлдү!..

Косанын бу сөзүнэ чаваб олараг јенэ хор һалында ашағыдакы сөзлэр охунарды:

Башын сағ олсун, коса,
Чанын сағ олсун, коса.
Аршын узун, без гыса,
Кәфәнсиз өлдүн, коса.

Сонра ики дәстәјә айрылардылар. Биринчи дәстә ашадыкы сөзләри охудугча, икинчи дәстә бу сөзләри тәкрап едәрди:

Базарда үзүм,
Мәләк салманы.
Нимчәјә дүзүм,
Мәләк салманы.
Бир ала кәзлүм.
Мәләк салманы.
Базарда дибчәк,
Мәләк салманы.
Ал сујун ичәк,
Мәләк салманы.
Саллама бирчок,
Мәләк салманы.
Базарда ит вар,
Мәләк салманы.
Гүрүрунда бит вар
Мәләк салманы.
Тәндирдә күт вар,
Мәләк салманы.

Бу маһылар битдиңдән соңра коса папағыны ачыб ев жијәсіндән вә башгаларындан пај јығар, ашадыкы маһыны илә һәјәтдән чыхардылар:

Баһар кәлди, баһар кәлди, хош кәлди,
Хәстә көпүл ону көрчек динчәлди.
Сизин бу таза бајрамыныз мұбарәк,
Аյыныз, күнүңүз, һәфтәніз мұбарәк». («Көһнә Бакы»)

Халг арасында бу ојунун башга вариантылары да вардыр. Бүтүн вариантыларда гышын рәмзи олан Коса писләнир, она өлүм арзуланыр, јазын рәмзи исә алғышланыр. Іери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, «Кос-коса» мұхтәлиф әлавә вә әксилтмәләри асанлыгla гәбул едән, вариантылашан мәрасим ојунларындандыр. Азәрбајҹан әразисинде бу ојунун 15 мұхтәлиф варианты гејдә алымышдыр. Соң илләрдә һәмин мәтні әсасында халг театрлары вә айры-айры бәдии өзфәалијәт коллективләринин, хүсусен М. А. Әлијев адына Инчәсәнәт Институту тәләбәләринин назырладыглары тамашалары нәзәрә алсаг, вариантыларын даһа чох олдуғуну демәк олар.

Новруз мәрасими әрәфәсіндә халг арасында јаялан ојунлардан бири дә «Финчан-финчан»дыр. Бу ојун бә’зән

мәһәлләрасы евләрдә, бир чох һалларда исә чајханаларда ојнаныларды. И. Сарабски ојуну белә тәсвир едир:

«Чајханаја кирән јердә, гапынын сағында вә ја солунда бир квадратметр јер айрыларды. Орада бир метр һүндүрлүјүндә тахтадан стол кими бир шеј гајырыб самовары ора гојардылар. Самовар үчүн дәмир труба дүзәлдиб учуну пәнчәрәнин бир көзүндән гыраға чыхарардылар ки, көмүр гызыранда бухар вә түстү дүкана долмасын. Самоварын бөјүндә палчыгдан бир очаг оларды. Ораја көз төкүб үстүнә дәм алмаг учун чајник гојардылар. Самоварын јанында, дивара гатарла хырда мыхлар вуруб, хырда паднослар асардылар. Дүканын ортасында дүканын боју берабери узун стол оларды. Устүндә 2-дән 10 стәканадәк су тутан мұхтәлиф чајникләр, гәндәбы, стәкан-нәлбәки, сулу гәлjan, ширә гәлjanы да оларды. Чајчы шәјирләри базар-дүканларда чај пајлајардылар. Диварын дибиндә 50 сантиметр һүндүрлүјүндә, 75 сантиметр енлијиндә дәјирми скамья олар, габагы гырмызы шилә илә өртүләрди. Дүканын јухары башында айрылыш јер оларды ки, она пәсдүкан дејәрдиләр. Пәсдүканын јери бир метр һүндүрлүјүндә тахт оларды. Онун алтына самовар үчүн көмүр төкәр, үстүнү исә халча, палаз, һәсири илә дөшәрдиләр. Дүкан саһиби вә онун шәјирди кечәләр бурада јатарды, башга вахт орада гумар ојнајардылар. Оручлугда исә кечәләр бурда Финчан-финчан ојуну ојнанарады.

75 сантиметр диаметрли бүрүнч мәчмәйини көтүрүб чәрчиwәсинин бир јеринде румкаja охшар бир мис, бүрүнч вә ја тахта финчан гојардылар. Буна «Молла» ады вериләрди. Бундан саға вә сола бир гәдәр аралы, алты финчан дүзәрдиләр. Бунлардан башга бирини дә «молла»нын гаршысына, мәчмәйинин о бири тәрәфиндә башабаш гојардылар. Бу финчана башабаш «Молла»нын сағында вә солундакы ики финчана исә голтуг чана икилик дејәрдиләр. Икиликдән ашағы сағ вә сол финчана үчлүк дејәрдиләр. Үчлүк-ләрдән ашағы ики сағ вә сол финчана дөрдлүк дејәрдиләр. Дөрдлүкдән ашағы ики сағ вә сол финчана бешләр дејәрдиләр вә бешләрдән ашағы солдакы вә сағдакы ики финчана башбабашын голтуғу дејәрдиләр. «Молла»дан башга, финчанларын биригинин алтында бүрүнч вә ја мис үзүj охшар налга кизләдәрдиләр. Буна күл дејәрдиләр.

Ојунда иштирак едәнләр дәстәләрә айрыларды. Он вә ја он беш нәфәрдән ибарт олан дәстәләр дүканын күнчләри-нә јығылардылар. Өз чухаларыны вә ја бир бөյүк сүфрәни күнчдә пәрдә гајырыб асардылар, финчанлары орада гајда илә дүзүб налганын биригинин алтында кизләдәрдиләр.

Онларын мәшүр күл дүшән вә бир күл тапанлары варды. Мәчмәйини дәстәнин бири дүзүб, о бири дәстә үчүн кәтирәди ки, тапсынлар. Өзү үчүн мәчмәйи кәтирән дәстә кәрек о күл тапајды. Мәчмәйини араја алыб дејәрдиләр:

- Адә, күл голтугдадыр.
- Жох, күл башабашдадыр.
- Сән билмирсөн! Күл дөрдләрдәдир.
- Адә, сән тиканлыгдан дәвә тапа билмәзсөн! Сән нијә данышырсан. Күл жөргөн икиликтәдир.

Онлардан бири:

- Неч бириниз билмәдиниз! Бирчә мәчмәйини бәри вер!
- Мәчмәйини алыб јердә фырладыб финчанлара диггәтлә бахарды. Бир гәдәр дүшүндүкдән соңра шәһадәт бармағыны дикләјиб, «молла»нын сағ тәрәфиндән башабаша гәдәр бармағилә «бош, бош, бош», — дејиб финчанлары бир-бир сырдан чыхаарды... Сырадан чыхмыш финчанын биригин алтындан үзүк чыхсајды, о ваҳт удузмуш оларды. Налганы кери гајтарардылар вә финчанлары тәзәдән дүзәрдиләр. Мәчмәйинин ичиндә бир алтылыг вә бир башбаш галанда үзүк тапылмыш несаб олунурду. Чүнки ахтаран дәстәнин ики дәфә күл чәкмәје ихтијары варды вә күл чәкмәмиш финчанларын һамысыны «бош, бош» дәјәрәк сырдан чыхаарды. Күл чәкмәк просеси белә оларды: габагында мәчмәйи олан адам, бирдән бир әлини узадыб финчаны үсуллуча мәчмәйинин ортасына чәкәрди. Соңра ону јаваш-јаваш тәрпәдәрди. Финчанын алтында үзүк тәрпәнәрди. Одур ки, дизи үстә галхыб финчаны зәрблә јериндә чевирдикдә үзүк финчанын ичиндән сыйрајыб евин таванына доғру галхарды. Она көрә дә дејәрдиләр: Филанкәс бир күл вурду.

Бәс күл нечә дәфә тапылмалы иди? Бунун мигдары 10 дәфә иди. Нәркән дәстә бир дәфә бикр тапсајды, о уdmуш оларды. Экәр 9 дәфә тапмајыб онунчы бикр тапсајды, доггүз дәфә удузмағына баҳмајараг јенә уdmуш несаб олунурду» («Көһнә Бакы»).

«Финчан-финчан» ојуну барәдә Н. Сарабски јазырды «Мә’лумдур ки, дүкана ојуна жығылан чаванлар (Нәр ики тәрәф) чај ичәр, шоргоғалы јејәр, гәлjan чәкәрдиләр. Бунларын пулларыны исә удузан тәрәф вермәли иди. Нәттә та-машаја жығылан һәвәскарларын дә пулуну удузан дәстә вермәли иди... Ојун заманы бәзән Рүстәмнамәдән вә «Искән-дәрнамә»дән нағыл дејәрдиләр, дәрвиш, ашыг охутдууар-дылар. Чох заман ојун кечә јарысына гәдәр давам едәрди.

Ојун гурттарандан соңра нәр кәсин евинә кедиб обашдан-лығыны еләјиб јатарды».

Көрүндүjу кими, «финчан-финчан» ојуну әслиндә хал-

гын асуудә ваҳтында, хүсусән Новруз күnlәриндә кечирилән мараглы ојунлардан иди. Бу ојун заманы пешәкар нағылчыларын, ашыгларын, дастанчыларын ifa етдији эн жаҳши нағыл вә дастанлар сөjlәниләрди, ашыглар чалыб-чағырардылар. Дәрбәндә исә «Короглудан», «Фәтәли хан»дан, «Молла Нур»дан данышардылар.

Новруз күnlәриндә халг арасында «Нүнү» ојуну да кениш жајылышды. Буна бир сыра јерләрдә «Нүнү кетмә» дә дејирдиләр. «...Бакы евләри эксәриjjәтлә алчаг, бирмәртәбәли евләр олдуғундан күчәдән онларын дамына чыхмаг асан иди. Нүнү кедән адам ип учунан кичик бирторба бағлар, ону мәтбәхин бачасындан (әкәр мәтбәхдә адам оларса) вә ja садәчә, евин дамындан, бачасындан евә саллајар, өзүнү танытдырмамаг мәгсәдилә шәһадәт бармағыны бурнуна вурмагла нүннүнү кәзәнләр гәтиjjән бош гајтарылмазды. Онларын торбасына нәкмән бир шеј салмаг лазым иди.

Нүнү кедәнләрин маһылары да варды. Лакин бу маһылар нүннү заманы охунмазды. Нүнү кедәнләр күндүзләр мәһәлләни кәзиб нәғмә охујар, ахшамлар исә евләрә кедәрдиләр. Бир чох рајонларда, нәттә Бакынын бир сыра кәндләринде жалныз бајрам ахшамы нүннү кетмәк дәбдә иди.» («Көһнә Бакы»).

Нүнү кедәнләр күндүздән мәһәлләни кәзиб охујардылар:

Нәччәләр	Бачадан.
Нүнчәләр.	Нүннүчү
Узанар	Пай истөр
Күндүзләр.	Учадан
Гысалар	—Ханым бачы,
Кечәләр.	Дурсана,
Салланыр	Торбаны
Торбалар	Долдурсана...

Бајрам күnlәриндә халг арасында марагла гаршыланан ојунлардан бири дә «Чызыг турнасы» иди. Бу ојун әсасән кәнд јерләриндә, кениш мејданчаларда ојнаныларды. Н. Сарабски ону белә тәсвир едир: «Кениш күчәләрин бириндә, јердә 5—6 квадрат сажын дөврә чәкәрдиләр... «Чызыг» турнасы ојунунунда иштирак едәнләр ики дәстәје бөлүнәрди. Чеврәнин кәнарында олан ушагларын әлиндә турна оларды (ушаглар гуршагларыны белләриндән ачыб ешәр, дүйнәрдиләр ки, буна да турна дејәрдиләр). Онлар чалышмалы идиләр ки, кәнардақылара тәпик вурсунлар, кәнардақылар исә әлләриндә олан турна илә дахилдәкиләри дејсүнләр. Фәгәт нәр кәс аяғыны чызыгдан ичәри вә ja

кәнара гојсајды, ону вуардылар, ичәри кирсә вә јахуд ајағыны харича гојсајды, ону да турна илә дәјәрәк ичәри говардылар. Экәр харичдәкиләрдән бириң тәпик дәјсәјди, о заман дәстәләр јерләрини дәјишмәли идиләр. Бу нөв давам едән ојуна чызыг турнасы дәјәрдиләр. Чызығын ичине кирмәје бириңчи дәфә һең кәс разы олмазды. Бу сәбәбдән чызыг турнасы ојунунун маһнысы варды. Нәмин маһнынын ахырынчы кәлмәси һансы дәстәјә дүшсәјди, о дәстә азад иди. О бири дәстә чазығын ичәрисинә кирмәли иди.

Мотал-мотал, тәрсә мотал,
Jaф атар, гаймаг тутар.
Начы оғлу Мустафанын,
Голтуғунда бир топ атар.

Экил-бәкил гуш иди,
Дивара ғонмуш иди.
Кетдим ону тутмага,
О мәни тутмуш иди.
Мејдана салмыш иди.
Мејданын ағачлары
,Бар кәтириб учлары.
Чәпәр чәкдим јол ачым

Гызыл күлә долашдым.
Бир дәстә күл дәрмәмиш
Анасы қәлди, мән гачым.
Ийә-ијә, учу дүјмә,
Шам ағачы, готур кечи.
Ноппан-нүппан,
Жығыл-жыртыл,
Су ич, гуртул.

Бә'зиләри маһныны ашағыдақы шәкилдә охујарды:

Думбулу чала-чала кетдим баға,
Бир суру гызыл ила ојнамага.
Әл атдым кичик гызын чәнәсинә,
Бәјүй жарап чәкди нәнәсинә,
Нәнәси хәнчәр-бычаг, о бәјрүмә, бу бәјрүмә,
Бәјрүму тута-тута кетдим һәчә,
Нәч деди: чаны чыхын қәлма кечә,
Жедди күн жедді кечә ағламышам.
Атымы өзләрә бағламышам.
Атыма кишиши кәрәк кишинәмој,
Итимә сүмүк кәрәк, кәмирмәј.
Экилкә-мәкилкә
Жетди камала
Тәбил-тәбил, ешил-вешил,
Ады вал... падывал,
Атдым, матдым,
Мән сони алдатдым.
Сән кедәрсөн мән ағларам далынча,
Jaлыг елә, мәни апар йанынча.
Голтуғунда бағлама, мән кедирәм ағлама,
Кедәрәм тез гајыдарам, өзкөј бел бағлама....

Жухарыдақы маһныларын ахыры һәр кәсдә гурттарсајды, о дәстә азад иди, јә'ни чызығын кәнарында турна вуарды». («Қөһнә Бакы»).

Көрүндүјү кими, соң марагла тамаша едилән бу ојуна

choхлу тамашачы топланарды. Ојун эсасән бәјүкләр, јениjetмәләр арасында кениш јаялмышды. Сонрадан нәмин ојуну ушаглар да ојнајардылар. Буна бә'зи рајонларда «Дирәдөјмә» дә дәјәрләр.

Көрүндүјү кими, халг ајры-ајры мөвсүмләрлә бағлы ојунлар жаратмышды ки, бу ојунларда мұхтәлиф тәсеввүр вә е'тигадларла жанаши халгын ајры-ајры мөвсүм мұнасибәтилә жазы алғышламасы, гышы писләмәси, ајры-ајры мөвсүмләри даһа тәнтәнәли кечирмәси илә бағлы иди. Шубәнәсиз ки, халгын мөвсүмләрлә о гәдәр зәнкин вә рәнкарәнк ојуну вардыр ки, онларын һамысыны әнатә етмәк имкан харичиндәдир*.

3. **Мәишәт ојунлары.** Халг ојунларынын кениш голларындан бирини дә мәишәт ојунлары тәшкил едир. Эслинде бу ојунлар сырф мәишәт лөвһәләрини әкс етдиရән ојунлар олараг галмамыш, түрк тајфалары ичәрисинде бир сыра гәдим достлуг, биркә жашајыш гајдаларыны әкс етдиришидир. Бизә чатан елә ојунлар вардыр ки, онлар мүәjjән мә'нада архаикләшмиш, мүәjjән элемент вә үнсүрләри е'тибары илә матриархат дөврүн изләрни бизә кәтириб чатдыра билмишидир. Мәишәт ојунлары ичәрисинде ejи заманда елә нүмүнәләр дә вардыр ки, гәдим халг һәјатыны вә мәишәтини әкс етдириմәк баҳымындан әһәмијјәтлидир.

Бу ојунларда халг һәјатынын чох мұхтәлиф чәһәтләри, саһәләри әкс олунмушдур. Онлардағы садә кәндли психологиясы истәр-истәмәз охучуну дүшүндүрүр, улу кечмисимизин мұхтәлиф һәјат лөвһәләрини бизә бә'зән кичик штрихләр, нотлар шәклиниде, бә'зән дә бүтөв, там налда чатдыра билир. Бир чох мәишәт ојуну бу күн ичра олунмасы да, халгын мүәjjән мәрһәләдәки һәјат тәрзини, мәишәт шәраити барәдә һең бир мәнбәдә мұнағизә едилә билмәјән фактлары, мә'лumatлары бизә чатдырыр. Диңәр тәрәфдән бүнлар халгын чох гәдим тәсеввүрләрини әкс етдиридиинә көр бизә зөвг верир.

Бә'зән халг чох инчә мәтләбләри кичик бир ојунда елә мәһәрәтлә ифадә едир ки, онлары бәјүк-бәјүк әсәрләрдә бель көрмәк олмур.

Халг арасында кениш јаялан белә ојунлардан бири дә «Тағы құлаһ, Нағы сәр»дир. Ојун мараглы бир шәкилдә кечириләр, этрафа choхлу тамашачы топланарды. Ојун һәлә кечән әсрләрдән Бакы, Губа, Дәрбәнд әразисинде кениш јаялмышды. Вахтилә Н. Сарабски Бакыда кечирилән бу ојуну белә тәсвири едирди:

* Бах: Е. Асланов. Ел-оба ојунлары, Бакы, 1985.

«Он беш, ийрми нәфәр дөврә вуруб отураг, башда бир нәфәр дә «молла» оларды. Һәркән ојунда иштирак едәнләрин сајы он беш нәфәрә чатса иди, о заман онларын он дөрдү арагчынын икигат бүкүб өз башына гојарды. Тәкчә молланың башы ачыг галарды. Соңра һамысы бир ағыздан охумага башлардылар. Биринчи молла башларды:

— Тағы күлаһ, Нағы сәр,

Ојунчулар тәкrap едәрди:

— Тағы күлаһ, Нағы сәр,

— Яғыш яғар, јел әсәр.

Ојунчулар:

— Яғыш яғар, јел әсәр.

Бу маһныны охујаркән эл чалардылар. Анчаг фикирләри молланың әлиндә вә өз башларындакы арагчында олмалы иди. Чүнки молла лапдан эл узадыб јанындакынын арагчының кәтүрүб өз башына гојарды, јанындакы исә чәлд ѡлдашынын арагчыныны алар; о да о бирининкин вә бу гајда илә чала-чала, охуја-охуја папагларыны бир-бириниң башындан кәтүрүб өз башларына гојардылар. Молла гәфләтән: — Лах-лах, — дедикдә кәрәк һамы өз башында арагчыны ики әли илә бәрк тутајды ки, башындан кәтүрүлмәсин вә башы ачыг галмасын. Кимин башы ачыг галсајды, она тәнбән едириләр. Тәнбән исә белә оларды: башы ачыг галан адамы ортаја узадыб башыны молланың дизи үстә гојардылар, иштирак едәнләрин һамысы әлләрини бир-бириниң үстүнә гојуб тәнбән олунанының күрәјинә гојардылар. Молла сорушарды:

— Эл үстә кимин әли?

Тәнбән олунан:

— Экбәрин әли.

— Билмәдин. Кәтүрүн, кәтүрүн вурағын... — Ийрми алты эл язығын күрәйнә енидириләрди. Тәнбән олунан үстәки әлин кимин олдуғуну тапмаса иди, бу гајда илә хејли заман дәјүләрди, әкәр тапсајды, ојун јенидән башларды.

Губа—Дәрбәнд зонасында бу ојун «Эл үстә кимин әли» ады илә дә јаялмышдыр. Ојуну гыш ајларында ајры-ајры евләрдә дә ојнајардылар.

Халг арасында кениш јаялмыш мәишәт ојунларындан бири дә «Һабуду кетди, Шаһбуду қәлди» ојуну иди. Бу ојун әсасән халғын асудә вахтларында, узун гыш кечәләрindә ојнаныларды. Ојун Шәки, Загатала, Губа Дәрбәнд әтрафында вә Бакы кәндләрindә кениш јаялмышды.

«Көһнә Бакы»да ојунун мәтни белә верилмишdir: «Бу ојунда ja ийрми вә ja он беш адам иштирак едәрди. Бунлар дөврә вуруб отураг вә гычларыны өзләrinә сары елә јығардылар ки, дизләrinin алтында тағ кими бош јер галсын. Ојунчулар чох сых отурмалы идиләр ки, араларында һеч бир шеј көрүнмәsin. Бири арагчыныны «молла»нын дизи алтында ѡлдашына вә башгалары да бир-биринә өтуруб бу сөзләри дејәрдиләр: «Һабуду кетди, Шаһбуду қәлди». Бу гајда илә арагчын бириндән дикәrinә дизалты өтуруләрәк дөврә вурады. Ојунчулардан бир нәфәри бу арагчыны ушагларын әлиндән алмаг үчүн ајаг үстә бунларын архасынча дөврә илә гачарды. Бә'зән «молла» арагчыны өз әлиндә кизләдib ушагларла биркә әлләрини тәрпәдәрди. Ајаг үстүндәки арагчыныны молланың әлиндә олдуғуну баша дүшсәди, о дајанарды, һәркән баша дүшмәсәди јүjүrүб-јүjүrүб јоруларды. Һәркән иштирак едәнләрдән бириниң әлиндә арагчын тутулсајды, о јерини ајаг үстәдәкинә вериб, өзү јеринә кечмәли иди. Бирдән бири кизлинчә арагчыны ѡлдашынын дизин алтында гојарды. Белә ки, о адам өзү арагчынынын онун дизи алтында олдуғуну билмәзи. «Молла» көзләjib көрәрди ки, арагчынын онун әлинә чатмады, о вахт ојуну сахларды. Арагчын кимин дизайнин алтындан чыхсајды, о јерини ајаг үстәдәки илә әвәз етмәли иди. Арада интizamсызылыг олса вә ja ајаг үстәдәки јорулса иди, «молла» арагчыны һаваја галдырыбы ојунчулары сакит едәрди. Бу заман ајаг үстүндәки јорғунлуғуну аларды».

Халг арасында «Уста-шәјирд» ојуну да кениш јаялмышды. Бу ојун да мараглы сүжет үзәриндә гурулурду. Ојун Азәрбајчаның эксәр рајонларында; Бакы әтрафы кәндләрдә кениш јаялмышдыр. «Бу ојун он беш вә ja ийрми нәфәр ушағын иштиракы илә башланарды. Бир нәфәр «уста» оларды. Ојнајандардан бири кәлиб «уста»нын габагында отурады. «Уста» онун көзләрини әлләрилә бәркәрәк өртәрди. Иштирак едәнләрдән бир башгасы онун күрәјинә балача силлә вурады, о заман «уста» әлини онун көзүндән чәкиб дејәрди:

— Aj чаным шәјирд, aj көзүм шәјирд сәни ким вурду, ким көрдү?

Иштирак едәнләр бу сөзләри хорла тәкrap едәрдиләр:

— Aj чаным уста, aj көзүм уста, мәни о вурду, сиз көрдүнүз.

Әкәр тапмаса иди, «уста»:

— Aj кор оласан, сәни бу вурду, биз көрдүк, — дејә ву-

ран адамы көстәрәрди. Хор да һәмин сөзләри хорла тәк-
пар едәрди. Экәр о, вураны тапсајды, о заман уста:

— Ай бәрәкаллаһ, сәд бәрәкаллаһ, сәни о вурду, биз
көрдүк.

Хор да ejni сөзләри маһны илә тәкrap едәрди. Вуран
адам тапылдығы учун шәјирдин јеринә кечәр, шәјирд исә
дәврәjә дахил оларды. Бу гајда илә ојун јенидән башла-
нарды». («Көһнә Бакы»)

Халг ојунларының елә нүмунәләри вардыр ки, онлар
сырф әjlәnчә характеристи дашиыыр, бош вахтларда вахты
шән вә мә'налы кечирмәjә хидмәт едир. Ejni заманда белә
ојунлар тамашачылардан чәлдлик, аյыглыг, јүксәk һис-
сијатлылыг тәләб едирди. Бела ојунлардан бири дә «**Јол-
даш, сәни ким апарды**»дыры. Беш нәфәрдәn ибарәт bir сы-
ра дүзәләрди. Онлардан беш адым далда һәмән бу гајда
илә беш нәфәр дә дүзәләрди. Ыәр дәстәнин дә bir miyan-
чысы оларды. Архадакы беш нәфәрдәn бири бармаг устә
аста-аста кәлиб онлардан биринын архасына үсуллуна
бармагла вурапды. Вурулан адам, дала галмамаг шәрти-
лә, uch адым габаға кедиб дајанарады. Вуран адам астача
гајыдыб јенә өз јерини тутандан сонра, miyanчы сору-
шарды:

— Јолдаш, сәни ким апарды?

— Һәсән.

Экәр тапмыш олсајды, о һәмин адамын далына миниб
мүәjjәn мәсафәни кедиб гајытмалы иди. Сонра өзү онун
јеринә кечиб ону исә өз јеринә көндәрмәли иди. Ыәркаh
тапмаса, о вахт ону вуран адам онун далына миниб мүәj-
җән мәсафәни кетмәли, гајыдандан сонра јенә һәр кәs өз
јеринде галырды. Бу гајда илә ојун давам едәрди» («Көh-
нә Бакы»).

Халг арасында бу ојунун мұхтәлиf вариантылары вар-
дыры. Онлардан бири дә «Гурд ојуну»дур. Һәмин ојунда
деjәндә ки:

— Јолдаш, сәни ким апарды?

Чаваб верәрдиләр:

— Јолдаш, мәни гурд апарды.

Сонра гурдун далынча кедәрдиләр. Ja гурду өлдүрүб,
онун гарнындан оғурлананы чыхардыбы қәтирәр, ja да апа-
рыланы гурдла биркә алыб кәләрдиләр».

«Газдарым-газдарым» адлы башга bir вариант исә бе-
ләdir:

«Бир нәфәр (Ана) беш гызы 10—20 метр мәсафәдә дү-
зүб кери гачар вә ојун башларды:

— Газдарым, газдарым!

— Бәлии!

— Көлини!

— Неjчин?

— Ахшам дүшүр?..

— Ноларр?

— Гуртдар сизи јеjэр,

Бабам мәни дөjәr...

Гызлар гачар, дала галан гызы гурд тутар, баба гыз-
лары лә'нәтләjib гурдун далынча кедәr. Гурду тапыб гызы
онун элиндәn алыб кәндә гајыдарды» (Бә'зи вариантылар-
да гызы онун гарнындан чыхардарды. Еңтимал ки, гызын
гурдун гарнындан чыхарылмасы әсасында сонрадан «Шән-
күлүм, Шүнкүлүм» импровизәси ѡаранмышдыр). Фолклорун
нәзәри мәсәләләри илә бағлы мараглы мәгаләләрин
мүәллиfi олан филология елмләri намизәdi, досент
Е. Эзизов «Азәрбајҹан фолклорунда гәdim bir e'tigadыn
изләри» мәгаләсindә мәнбәләrә иснад едәrek «Гурд ојуну»
нун гәdim көкләрини шәрh еdir вә һаглы олараг бу ојуну
гәdim тәsәvvürләrlә элагәlәndirir.

Халг ојунлары ичәрисинде елә нүмунәләр дә вардыр ки,
онларда улу бабаларымызын гәbile вә тајфа һәjаты дөв-
рүнүн бу вә ja дикәr хүсусијәтләri әкс олунмушдур. Bir
сыра һалларда мәншә e'tibary илә даha гәdim олан һәmin
ојунлардаки һәgиги мә'na унудулмуш, ојун бә'зәn һәfizә-
әrә ушаг ојуну кими дахил олумушдур. Лакин тәdигигат көс-
тәrir ки, bu типли ојунлары bir сыра һалларда әsas компонентләrinи итириб ушаг ојунлары кими јашамасына ба-
мајараг, онларда илкинлик хүсусијәtinи горујуб саҳ-
лајан изләr hәm ојунун сүжетиндә, һәm dә ичрасында мү-
әjжәn шәкилдә јашамагдадыr. Белә ојунлардан бири dә
«Бәnөвшә-Бәnөвшә»dir.

«Ојунда иштирак едәnlәr иki дәstәjә bөlүnүb он адым
мәсафәdә үзбәүz дајанылар. Ыәr дәstәdә олан ушаглар
bir-biriinin әlinde мөhкәm тутуб сырьa дүзәldirler. Дәstәlәrdәn бири ојuna башларды. Bir нәfәr o бири dәs-
tәjә mурachiët еdәrек dejirdi:

— Бәnөвшә!

Онлар чаваб верәrdi:

— Бәndә дүшә.

— Бизdәn сизә kим дүшә?

— Сизdәn бизә Rзагулу дүшә.

By заман Rзагулу dәstәdәn aralanaраг bir гәder arxa-
ja чәkilәr вә габагыларыn әllәrinи «гырмаг» учун sүр'-
әtlә jүjүrәrек өзүнү онларыn әllәri үzәrinә atardы. Чох
заман әllәr давам кәtiрмәjib ачылдыгда, o адам зәrb-
dәn үzügojlu jерә jыхыларды.

Элләри «гыран» адам, о бири дәстәдән бир нәфәри өзү илә дәстәләринә әсир апаарды. Йәркәһ «гыра» билмәс иди, о заман өзү онларын дәстәләриндә әсир галарды. Белә ки, бә'зән ахырда бир дәстә о бири дәстәнин адамларыны бүтүнлүкә чәкиб апаарды вә ики дәстә бирләшәрди». («Көннә Бакы»).

Еңимал ки, «Бәнөвшә-Бәнөвшә» јахын әразидә јашајан, ejni мәишәт һәјатына малик, даһа доғрусы ejni етник група мәнсуб тајфаларын, гәбиләләрин, лап бәлкә дә инсан групларынын бир-бири илә бирләшмәси, бир-биринә.govушмасы дәврүн мәһсулу олмушдур. Заман кечдикчә бу ојунлар мүәjjән тәһрифләрә уғрамасына баҳмајараг, ил-кинлик хүсусијәтини горујуб сахламышдыр. Бу күн кичик бир халг ојуну чох еркән кечмишин елә унудулмуш адларыны бизэ хатырладыр ки, онларын архасында тарихимизин ән улу сирләри үзә чыхыр.

Башга фолклор жаңрлары кими, халг ојунлары да арханк тәсәввүрләр, адәт вә ән'әнәләрлә зәнкинди. Бу ојунларын бир гисминдә ән еркән түрк етносларынын үмуми инкишафыны әкс етдиရән штрихләр вардыrsa, башга даһа бөյүк гисминдә улу хаганларын, һекмдарларын, шаһларын, гәдим дүнjanын мин бир һекајети әкс олунмагдадыр.

Азәрбајҹан халг ојунларында «ана» хаганлығын изләри даһа ајдын көрүнмәкдәdir.

Бизә кәлиб чатан елә ојунлар вардыр ки, онларда әсас башчы «ана» адланыр. Даһа доғрусы, ојуну идарә едән «ана» ојунун кедишинә һәзәрәт едир, әмрләр верир, чәза мүәjjәнләшдири, ојунда иштирак едәни чәзадан азад едир вә ja әксинә, чәзасыны ағырлашдырыр.

Ојунун башчысы кими чыхыш әдәnin «ана» адланырлымасы бир нечә чәһәтдән мараг доғуур вә халг ојунларыны мүхтәлиф аспектләрдәn арашдырмаг зәурәтини гарышыja гојур.

Тәдгигат үчүн мараглы чәһәтләрдәn бири будур ки, үмүмийјәтлә, ојунда «ана» нечә сечилир вә бунун нә әһәмијәти вар?

Халг ојунларындан көрүнүр ки, «ана» ојун башланандан соңра сечилир. Иштиракчыларын үмуми разылығы илә, һамынын әдаләтли, күчлү, бачарыглы, чәлд һесаб етдикләри адам «ана» сечилир. «Ана» һамыја ejni көзлә баҳыр, һамыја доғмадыр. «Ана» јалныз ојундакы иштирака көрә ојунчулара гијмәт верир, ојунун кедишини идарә едир. «Ана»нын сечилмәсдинин бир әһәмијәти одур ки, ојун әдаләтли идарә едилир. Икинчи әһәмијәти одур ки, неч ким «ана»нын ирадәсинә ојун вахты зидд кетмир, онун әмрлә-

рини сөзсүз јеринә јетирир, ојун saatларla давам едир, та-машачылар онлары алгышлајыр.

Мараг догуран чәһәтләрдәn бири дә будур ки, һәтта чаванларын, икидләрин иштирак етдикләри ојунларда да сечиләn ојун башчысы «Ана» адландырылыр.

Халг ојунларында көрдүjумуз бу «ана» бәлкә дә јүзилликләр архасындан сүзүлүб кәлән, «ана» хаганлығынын тохунулмазлығыны мұнағизә етмәк арзусунун јашадылмасы илә бағлы олмуш вә ja бу ојунлар өз тарихи е'тибары илә бази чох еркән чағлара апарыб чыхарыр.

Иәр һалда халг ојунларында илкин көрүш вә е'тигадлар гәдим көрүшләрлә бағлы олдуғу кими, бә'зән дә мүхтәлиф дөвләрин мәишәт һәјатынын мүхтәлиф чәһәтләрини арашдырмага мүәjjәn материал верир.

Белә халг ојунларындан бири дә «Ал буны» ојунудур. Бу гәдим халг ојуну Азәрбајҹанын рајонларында, Бакы әтрафы қәндләрдә кениш җаялмышдыр. Ојунда хејли адам иштирак едир. Ојун үстүөртүлү зорханаларда, яј вахтларында исә ачыг мејданчаларда кечириләрди. Ојуну Ы. Сарабски белә хатырлајыр: «Дәстә бир јерә чәмләшәр, бир «ана» сечәрди. «Ана»нын әмрилә дәстә јерә әjlәшәр вә ојуна башларды. Адамлар сыра илә дејил, дөврә вуруб отурмалы идиләр, ојуну «ана» башларды. Бир әлини тәрпәдәрәк чәркәдәкиләрдәn биринә дејәрди:

— Ал буны!

— Нәди о?

— Бир кәләфдир сар кетсин.

Иәмин бу сөзү ојунчу бир әлини тәрпәдәрәк тәкрап өз ѡлдашына, о да о бири ѡлдашына сөјләрди, та ки, дөврә кәлиб «ана»ja чатарды. «Ана» соңра ики әлини тәрпәдib дејирди:

— Ал буны!

— Нәди о?

— Ики кәләфдир сар кетсин.

Ушаглар бу сөзү дә бир-биринә өтүрәрди. Һаман гајда илә нөвбә кәлиб јенә «ана»ja чатарды. «Ана» бу дәфә ики әлини вә бир гычыны тәрпәдәрәк тәкрап едәрди:

— Ал буны!

— Нәди о?

— Үч кәләфдир сар кетсин.

Јенә дә бу гајда илә ушаглар бир-биринә өтүрәрди. Бу дәфә исә һамы ики әлини вә бир гычыны тәрпәдәрди.

Јенә «ана» башларды:

— Ал буны!

— Нәди о?

— Дөрд кәләфдир сар кетсин.

Иштирак едәнләр һамысы бунлары тәкrap өдиб, ики эли вә ики гычыны тәрпәтмәјә башларды. Јенә «ана» сөзә башларды:

— Ал буны!

— Нәди о?

— Беш кәләфдир сар кетсин.

Иштиракчылар бир-биринә бу сөзү өтүрәрәк кәрәк ики эл, ики ајаг вә бәдәнләрини тәрпәдәјдиләр.

Ана:

— Ал буны!

— Нәди о?

— Алты кәләфдир сар кетсин.

Бу дәфә ушаглар бу сөзү ики әлини, ики ајағыны, бәдәнини, бир дә башыны тәрпәдәрәк бир-биринә өтүрәрдиләр:

Ана:

— Ал буны!

— Нәди о?

— Жеди кәләфдир сар кетсин.

Һамы отуруб баш, бәдән, гол-гычларыны тәрпәдәрәк, јерләриндә тулланардылар. Бунунла құлмәк оларды. Һәр кәс низамсызлыг етсәјди, ону әримә едәрдиләр. «Ана» о адама нә десәјди, о әмәл етмәли иди» («Көһнә Бакы»).

Халг арасында бу типли ојунлар чох иди. Бу ојунларын бир гисми қундәлик мәишәт һәјаты әрчивәсиндән кәнара ышымырды. Халг бутүн васитәләрлә چалышырды асуðә вахтларыны мә'насыз кечирмәсін, жени-жени мараглы епизодлары ојуна қәтиреcин, халғы әjlәндирән, бә'зән дүшүн-дүрән ојунлар јаратсын. Белә ојунлар ичәрисинде «Гундаг-гундаг» ојуну да варды. «Ийирмиjә гәдәр адам дәврә вурууб отурарды. Онлар бир-бириндән бир аршын мәсафәдә оларды. Ики чуханы вә ja бир јорғаны јумрулајыб гуршагла топ кими сәриjердиләр. О топ «ана»нын әлиндә оларды. Бир нәфәр дә «ана»нын архасында ајаг үстә дајанарды. «Ана» топу қаһ саfa, қаһ сола тулларды. Іанындакылар тутуб ѡлдашларына өтүрәрдиләр. Ајаг үстә дуран бу гундағы ојунчуларын әлиндән алмаға چалышарды. Онлар исә топу тез тутуб ѡлдашларына өтүрмәjә чәhд едәрдиләр. Топ кимин әлиндә тутулса иди, о јерини ајаг үстәкінә вермәли иди». («Көһнә Бакы»).

Халг ојунларынын бир гисми чәлдлик, һазырчаваблыг, мәһкәм һафизә јаратмаг мәгсәдинә хидмәт едиrди. Халг ојунларынын бир чохунда бу чәhәтләр башлыча ҳусусиј-

јәтләр кими диггәти чәлб едиr. «Чумруг-чумруг» ојуну буна җашы нүмунәdir. «Он, он беш нәфәр адам дәврәләмә отурарды. Бирини «ана» сечәрдиләр. «Ана» бунларын һәрәсінә бир ад ғојарды. Бу адлар белә иди: чумруг, једијин јумруг, сәнин адын булбул, једијин гәнд; сәнин адын довшан, једијин гарпыз; сәнин адын ғојун, једијин саман.

«Ана» хам, нашы иштиракчылардан бириسىнә белә ад ғојарды: сәнин адын ешшәк, једијин арпа. «Ана» чумруг-чумруг деjә әлини јерә сүртәрди. Бу иши иштиракчылар да етмәли иди. «Ана» гәфләтән ушагларын бириسىндән со-рушарды:

— Сәнин адын?!

Сорушулан дәрһал кәрәк деjәди: — Довшан. «Ана» ојунчулары чашдырмагдан өтрут бирдәn үзүнү бир башгасына тутуб:

— Адын?

О, дәрһал кәрәк адыны деjәди. Лакин чашдығындан јанлыш сөjlәр вә о saat әримә олунарды. «Ана» чәhд едәрди ки, бунлары тез-тез чашдырысын, ким ки, уста иди, фикри «ана»да оларды, дүрүст чаваб верәрди, ким ки, ко-разеhин иди, о чашарды вә ону әримә едәрдиләr». («Көhнә Бакы»).

«Беш, он беш» ојунунда да ejni чәhәt диггәti чәлб едиr. Үмумиликдә көтүрсәk бу ојунлар адамларын тәкчә физики инкишафына деjил, ejni заманда онларын мә'нәви инкишафына аз көмәк етмирди. Ојунда јенә бир дәстә адам иштирак едәрди. «Ана» онлара ад ғојарды—беш, он беш, ийирми беш, отуз беш, гырх беш, әлли беш, алтмыш беш, јетмиш беш, һәштад беш, дохсан беш, jүz беш вә i. a. «Ана» деjәrdi:

— Тәрхан сатырам.

Иштиракчылардан бири:

— Нечәjә?

— Бешә!

Беш кимин ады идисә дәрһал кәрәк деjәrdi:

— Беш ниjә олур, олсун он бешә.

— Он бешә олмаз, олар гырх бешә.

Гырх беш дәрһал кәрәк деjәrdi:

— Гырх бешә ниjә олур, олсун дохсан бешә.

Дохсан беш кәрәк тез деjәди:

— Дохсан беш олмаз, олар әлли бешә.

Бә'зән ики нәфәр арасында мубаһисә дүшәрди. Бунлар бир-бирилә деjишмәjә башларды:

— Беш ниjә олур, олсун ийирми бешә.

— Ийирми бешә олмаз, олар бешә.

— Бешә олмаз, олар ијирми бешә.

— Ијирми бешә олмаз, олар бешә...

Ким чашсајды, ja кеч десәјди ону да чөримә едәрдиләр.
Бу гајда илә ојун давам едәрди.

Адамларын башы ојуна о гәдәр гарышарды ки, бахыбы
көрәрдин кечә кечиб. Онлардан бири дејәрди:

— Ким бир-биринин ардынча он дәфә плов-плов дејәр.
Бу шәртлә ки, һәр дәфә дә сәни учалтын.

— Адамлардан бири әввәлчә лап јавашдан:

— Плов.

Икинчи — плов — бир гәдәр бәркәдән,

— Үчүнчү бир аз бәркәдән,

Дөрдүнчү бир аз да бәркәдән,

Бешинчи да бәркәдән

Алтынчы даһа бәркәдән

Једдинчи дә бәркәдән

Сәккизинчи дә бәркәдән

Доггузунчы да бәркәдән

Онунчы лап бәркәдән «плов» — дејиб, кет-кедә сәсләри-
нин тонуну јүксәјә галдырыларылар. Белә ки, беш-он нә-
фәр ағыз-ағыза веरәрәк «плов-плов-плов» дејиб бағырар-
дылар». Бу ојуну мушаһидә едән Һ. Сарабски ојунун ар-
хасыны белә тәсвири едирди:

«Бағын һәр мәһәлләсіндә танынмыш, нүфузлу шәхс-
ләрин хүсуси отаглары оларды. Ахшам saat доггуздан сон-
ра чаванлар бу отагларә јығылыб мәшғулијәтә башлар-
дылар. Көрәрдин ки, бири башларды охумаға, о бириләр
дә вакирилек едәрдиләр. Бириси дә һөвсәр табагы көтүрүб
чаларды:

— Сары.govunun дилими

Х о р: Лај-лај, құлұм һај, ај құлұм һај!

— Учуртдум бұлбұлұму,

Х о р: Лај-лај, құлұм һај, ај құлұм һај!

— Бир отаг хәлвәт елә,

Х о р: Лај-лај, құлұм һај, ај құлұм һај!

— Данышым дәрд-дилими,

Х о р: Лај-лај, құлұм һај, ај құлұм һај!

— Арагчының нашими,

Х о р: Лај-лај, құлұм һај, ај құлұм һај!

— Һара гојум башымы,

Х о р: Лај-лај, құлұм һај, ај құлұм һај!

— Сәни мәнә вермәзләр,

Х о р: Лај-лај, құлұм һај, ај құлұм һај!

— Төкмә көзүн јашыны,

Х о р: Лај-лај, құлұм һај, ај құлұм һај!

— Сачын учун һөрмәзләр,

Х о р: Лај-лај, құлұм һај, ај құлұм һај!

— Сәни мәнә вермәзләр,

Х о р: Лај-лај, құлұм һај, ај құлұм һај!

— Әжил үзүндән өпүм,

Х о р: Лај-лај, құлұм һај, ај құлұм һај!

— Гаранлыгдыр көрмәзләр,

Х о р: Лај-лај, құлұм һај, ај құлұм һај!

Гәфләтән ики нәфәр јахши ојнајан, бири гоча гары су-
рәтиндә, дикәри исә башына ики башмаг тајы бағлајыб
күркү тәрсинә қејәрәк ојнаја-ојнаја отага дахил оларды.
Бу заман отагдакы адамлар урра чөкиб охујуб күй-кәләк са-
лардылар.

Нә аш јејәр, нә әппәк, јахши ојнар бу көпәк!

Нә.govun јејәр, нә гарпыз, јахши ојнар бу донгуз!

Ун еләр, йаңын булар, мән нејлірәм дул арвады.

Чөрак жапар, йаңын гапар, мән нејлірәм дул арвары.

Бу заман бир нәфәр кизлинчә кәлиб бирдән бунларын
үстүнә су чиләрди вә ја әлләрини јухары узадыб дамдан
асылмыш лампаны сөндүрәрди. Бу заман иштиракчылар
бир-бирини вурмаға башларды, беләликлә дә кечәни ке-
чирәрдиләр.

АЗәрбајҹан мәишәтинин эн башлыча хүсусијәтләри халг
ојунларында экс олунмушдур. Доргучулуг, достлуг, вәфа-
дарлыг, ријакарлығын зәрәри ојунларда үстүөртүлү шә-
килдә әкс олунарды. Үмумиликдә халг ојунлары халгын та-
рихини, адәтини, эн’энәсисини, јаделлиләрә гарши барышмаз
гәзәбини экс етдирмәкдәй. Халг һәмишә башга шифаһи
јарадычылыг нүмүнләринде олдуғу кими, шәри, әдаләт-
сизлиji писләмиш, һәмишә һөкмдарлары, ханлары әдаләт-
ли олмаға, рәијјәти инчitmәмәјә чағырмышдыр. Бу чәһәт-
дән ичтимай мәзмунлу халг ојунлары даһа ибрәтамиздыр.

4. Ичтимай мәзмунлу ојунлар. Халг ојунлары ичәрисин-
дә ичтимай мәзмунлу сүжетләрин јаранма тарихи даһа гә-
димләрлә бағлыдыр. Ичтимай бәрабәрсизлиji, синифләр
арасындакы зиддијјәтләри, бәј-хан-кәндли, аға-нөкәр мү-
насибәтләрини әкс етдирән ојунлар шүбһесиз ки, һәлә орта
әсрләрдән мөвчуд иди. Һәмин ојунларын илк нүмүнәләрин-
дә кәскин ичтимай мәзмун көрмәк тәбии ки, чәтин иди. Бу
ојунларын бөյүк гисми әсасен ајры-ајры зиддијјәтләри экс
етдирмә хүсусијәтинә малик иди. Онларда кәскин тәнгид,
ифшаедичилик әслиндә мәтн дахилиндә иди. Белә ојунда
ајры-ајры һәјат һадисәләри ојунлара көчүрүлүр, кәндлинин
мәзлүм һәјаты, ағанын зоракылығы, дин хадимләринин ри-
јакарлығы, гадынларын һүгүгсузлуғу вә с. бәһс олунурду.

Ичтимай мәзмұнлу халғ ојунларының жарнама вә инкишаф жолуна нәзәр салдығда үмумиликдә онун ашағыдакы мәрһелләри кеңдијини көрәрік: Бу ојунлар кичик, притив епизодлардан, даһа дөгрүсү сәһнәләрдән камил сүжетләрә дөгрү инкишаф жолу кечмишdir.

Ичтимай мәзмұн халғ ојунларында бирдән-бирә экс олунмамышды. Бу типли ојунлар биринчи мәрһеләдә анчаг әдаләтсизлиji экс етдирирди. Икинчи мәрһеләдә әдаләтсизликдән әл чәкмәjé чағырыш сүжетин әсас мәркәзинде дајанырды. Үчүнчү мәрһеләдә исә әдаләтсиз һөкмдары өз әмәлинә көрә ja мә'нәви, ja да физики чәһәтдән чәзаландырырды. Дөгрүдур, бу мүвәggәти олурду, лакин халғ әзазити аз бир мүддәтә олса да чәзаландырырды.

Халғ өз ојунларында елә бөjүк бир һікмәт экс етдиришиди ки, сөзүн, һәрәкәтин тә'сири илә кичик бир сүжетдә дәрін мәтләбләр ачылыр, халғ демәк истәдији сөзу ағылын күчу илә, идракын күчу илә экс етдирирди.

Халғын жарадычылығында бу мәрһелләр шубhәсиз ки, бирдән-бирә жарнамамыш, заман кечидикчә жени-жени ојунлар мејдана кәлмиш, халғ өз һүгугуну дәрк етдиқчә бу онун шифаһи жарадычылығында, ојун дүнjasында да экс олунмушдур.

Мәишиет һәжаты илә бағлы белә ојунлардан бири «Арвады кәндхуда апарды»дыр. Губа-Дәрбәнд зонасында кениш жајылмыш бу ојун биринчи мәрһәләjә аиддир. Ојунун мәтни беләдир: «Бөjүк бир мејданда һамы тонгал галајыб шәнләнир. Ојундан көрунүр ки, Новruz мәрасимидир. Һамы жејир, ичир, шаджаналыг едир. Солтансәлимлә Күлчамал да тәзә бәjlә кәлиндир. Онлар да очаг башында әjlәшибләр. Бирдән кәндхуда мејдана дахил олур. Һамы горхудан дағылышыб кедир. Кәндхуда Солтансәлими сахлајыр. Дејир:

— Сәнин арвадын уч ил мәним һәjәтиmdә инәкләrimi сағмалыдыр. Онун атасынын мәним атама борчу варды.

Солтансәлим нә гәdәr ah-ваj едир, кәндхудаја hеч кәsin борчу олмадығыны сөjlәjирсә, кәндхуда әл чәкмир. Кәlinи чәкә-чәкә мәјдандан чыхардыр вә гапысында уч ил нөkәr сахлајыр».

Бурада кәндхуданын залымлығы экс олунур, она hеч бир e'тираз едәn тапылмыр, кәндхуда өз зулмкарлығында сәrbәстdir. Нә әmr едирсә, o да һәjата кечмәлиdir.

Азәrbajchan ојунлары ичәрисинде бу типли ојунлар кениш жајылмышдыр. Еhтимал ки, бунлар даһа әvvәlki дөврләrin мәhсулуудур. Халғ ојунлары өзләrinин икинчи мәрһәләsinde мүәjjәn инкишаф өзүнү көstәrir. Әслиндә бу,

халғын психолокијасында вә дүнjaкөрүшүндә олан инкишафдыр. Артыг халғ залым һөкмдарлары вә ағалары зулмдәn әл чәкмәjé чағырыр. Бу типли нұмунәләрдә hагсызылыға биркә e'тиraz һисси нәzәrә чарпыр. Белә ојунлардан бири дә «Канкан» ојунудур. Ојунун мәзмұну беләdir: «Бир аға канканы үч кәhриз газдырыр. Канкан кәhризләri газыjыб гуртарыр, кәлир ки, аj Новрузгулу аға, бәs кәhризләr суja дүшдү, муздуму вер, чыхыб кедим.

Новрузгулу аға дејир ки, пајызда кәләрсәn сәnә арпадан, чаддан верәрәm, кедәрсәn. Канкан дејир ки, aj аға, арпа, чад кәrәjim дејил, муздуму вер. Канканла сөz чәplәшир, Новрузгулу ити ачыб канканын үстүнә гыsgырыр. Анчаг ит канканы гапмыр. Канкан ишләjәндә итә чөрәk атмышды. Мираблар, канканлар јығылыб Новрузгулуну мәззәммәтләjирләr. Арада ағаны һәdәlәjәn дә олур. Новрузгулу аға чарәsiz галыб канканынын муздину верир». Ојун Bakы этрафы кәndләrdә даһа кениш жајылмышдыr.

Ичтимай мәзмұнлу ојунларын үчүнчү мәрһеләsi «Әбдүррәhман вә вәzir», «Хан — Вәzir», «Хан-хан» типли сил-силә ојунларла сәчиijәләniр.

«Хан-хан» ојунунун Губа-Дәрбәнд зонасында жајылмыш белә варианты вардыr: «Он нәфәr бир јерә җығышыр, беш пүшк атырлар: хан, вәzir, чәllad, ofru, шикаjәtчи.

Пүшкү чәкәn Хан тахта отурур. Шикаjәtчиләri гәбул едир. Шикаjәtчиләrdәn бири онун вилаjәtinde кәndхуда тәrәfinidәn инчидилдиjini сөjlәjir. Башга бириси малынын ofurlandығыны сөjlәjir. Башга бириси исә хәлиfәdәn ки-леjәlәniр. Хан вәzirлә mәslәhәtләшир. Шикаjәtләri әдаләtлә һәll едир. Kәndlini инчидәn кәndхуданы кәtiриb агача бағлаjыр. Mal ofrusunu kәtiриb sol эlini kәsir. Rәiijәti инчидәn хәлиfәni, ja ofrunu ofurlaјыб һүzурuna kәtiirmәjи әmr едир. Bir неchә saatlyg ханын әmrини jeri-nә jetiirmәjә әn ikit ofglanlar kедir. Bүtүn kәnd, вилаjәt ханын tәrәfinә кечир. Dәliiganly chavamlar bә'zәn әn var-ly, hәrmәtli газыны, valini tutub, jataғыndan ofurlaјыб mejdanan kәtiiriirlәr. Хан онлары әdalәt диванына чәkir, чәllad әmrләri jerinә jetiiriр. «Хан-хан» ојуну Azәrbajchan-da o гәdәr mәshhүr олмушдур ки, һәttä «bir saatlyg хәлиfәni hәkmүндәn әn hәrmәtli aғalар гачыб kizlәnmiшlәr».

Бу типли халғ ојунларында халғ залымкарлығы, зулмкарлығы писләjir, халға зулм едәnlәri «әdalәt диванына» чәkirләr.

Бу типли нұмунәләrдә чыхыш жолуну тапмагда халғ ачиз галмамышдыr. Bir неchә saatlyg олса да зулмкар-

лара ибрәт дәрси вермиш, онлара рәијјәтлә хош рәфтар ет-
мәли олдугларыны, экс тәгдирдәсә, тахт-тачларыны баш-
ларына учачағыны билдиришләр.

Азәрбајҹан халг ојунларында һәјат вә мәишәтимизин
елә милли бәдии орнаментләри экс олунмушдур ки, онлары
сәрраф ҝөзү илә ҝөрүб халг тәфәккүрунүн бу ајдын ајна-
сыны олдуғу кими халга кәстәрмәк кәрәкдир.

СӘРҮН
СУ ВАР,
СӘРВӘРУ...

Һәлә гәдимдән Шәрг базарларында мүштәри чағырмаг ән’әнәси кениш јајымышды. Бу чағырышлар чох кечмәдән бәдии мәтнләрә чеврилди. Мұхтәлиф типли вә мәзмунлу нәғмәләр јаранды. Мал мүбадиләси, јаҳуд алғы-сатғы заманы ондан әvvәл вә сонра белә мәтнләр охунарды. Бу нәғмәләрдә башлыча олараг һәлә гәдимдән мүәjjән палтара, әрзага вә с. еңтијачы олан айләнин, тајфанын өзүндә кустар шәкилдә истеһсал етдији мәһсулу еңтијачы олан мәһсулла дәјишмәјин фајдасы тәрәннүм едиләрди. Бу типли нәғмәләр мүбадиләдән сонра, көрүлән ишин әһәмијәти, чәтилијин, еңтијачын арадан галхдығыны даһа кениш јајмаг мәгсәди дашијарды. Әслиндә бу нәғмәләрдә натура мүбадиләси тәблиг едиләрди. Мәһсулу тә’рифләјән бәдии мәтнләр исә нисбәтән сонраки дөврүн мәһсулу олуб, базар тичарәти илә бағлы мејдана кәлмиши.

Халг арасында гәдимләрдән мөвчуд олан бу ән’әнә шифаһи јарадычылыгда айрыча бир саһәнин мејдана кәлмәсиси нә сәбәб олду. Бу мәтнләр рус фолклоршынастырында «Игтисадијат фолклору», «Тичарәт фолклору», јаҳуд «Базар фолклору» ады илә шөһрәтләнди.

Игтисади инкишаф, натура мүбадиләси вә базар тичарәти илә бағлы фолклор нұмунәләри милли мәдәнијәти инкишаф етмиш халгларын шифаһи јарадычылыгында кениш јајымышдыр.

Бир сыра халгларын гәһрәманлыг епсларында, епик-романтик дастан јарадычылыгында натура мүбадиләсинин чох еркән изләри экс олунмуштур. Белә абидаләр ичәрисиндә «Гарағлу» вә «Китаби-Дәдә Горгуд», «Әсли вә Кәрәм», «Ашығ Гәриб», күрчүләрин «Амгирани», алтајларын «Мадај Гара», гарагалпагларын «Гарағлан» епслары да вардыр.

Натура мүбадиләсini экс етдиရән бәдии мәтнләrin халг арасында шифаһи дилдә јајымыш нұмунәләриндән дә бизә қәлиб чатаны вардыр. Доғрудур, һәмин мәтнләр мұхтәлиф трансформасијалара үғрамышдыр. Лакин натура мүбадиләсini башлыча гајеси, һәмин мәтнләрдә мұһафизә олuna билмишdir. Мәсәлән, бу дөврүн бәдии мәтни һесаб етдијимиз бир нәғмәдә даһа еркән бир тәсәввүр экс олунмуштур. Көчәри һәјат шәраитиндә јашајан тајфа (онун бир үзүү, јаҳуд айләси) отураг һәјат шәраитли тајфа илә мал мүбадиләси едир — јун верир, ун алыр. Јун верән тајфа

мәтнән көрүнүр ки, ачлыг чәкир. О, өз натурасыны—мәһсулуну көтүрүб дәјишмәк үчүн оба-оба кәзмәси көчәри тајфалара мәхсус елементdir. Лакин бу тајфа мүбадилә үчүн мүгабил тәрәф тапмагда чәтилилек чәкир. Елә бу мәтнин өзүндә даһа архаик Хызыр Илјас тәсәввүру илә растлашырыг. Хызыр Илјас јолу итирмиш тајфа, өз мәһсулуну мүбадилә етмәјә чәтилилек чәкәнләрә ғоншу тајфанын јолуну көстәрир. Ики тајфа гарышы-гарышы дајаныр. Јуна еңтијачы олан јун әлдә едир, уна еңтијачы олан ун.

Ун әлдә едән, ачлыгдан, фәлакәтдән гурттаран тајфа Хызыра борчлу галдығыны билдирир.

Түрк халгларынын мифик тәсәввүрүндә Хызыр исә ѡлда галыб чәтилиләр дүшәнләрә көмәк көстәрән мифик танрыдыр. О өз көмәк әлини узадыр, сонра исә гејбә чәкилир.

Чәтилиләр дүшән тајфа исә өз мифик танрысына разылығыны ағыр гышдан јаза саламат чыхмасы илә билдирир. Нәғмәнин мәтни исә беләдир:

Тәрекемејә
Дүшдү гаждуг
Гилиңч чекди
Елә ачдуғ.
Танды бизи
Ағур бала.
Әлдә эса,
Дүшдүг јола.
Тәрекемә
Батды јаса.

Хизир Илјаса.
Үзүмүзә.
Ачды галы
Күн күннәди
Күнүмүзә
Вәрдүг јуну
Алдуг уну.
Чихдүг јаза
Борчду галдыг
Хизир Илјаса.
Күман галды

Көрүндүјү кими, нәғмәдә натура мүбадиләси илә јанаши бир мифологи тәсәввүр дә нәзәрә чарпыр. Бәлкә дә мүбадилә үчүн шәраит јарадан, тајфалары бир-биринә говуштуралан Хызыр Илјасдыр. Экәр мәтни бу бахымдан тәһлилә чәлб етсәк, онда даһа мараглы мәтләбләри ачмаг имканы јарана. Һәр һалда бир һәтигет вардыр ки, игтисади һәјатын, гарышылыглы игтисади әлагәләрин еркән бир дөврү бәдии мәтн васитәсилә бизә қәлиб чатышдыр. Бу типли мәтнләр тәкчә фолклор нұмунәләри кими јох, ejni заманда гәдим Азәрбајҹан әразисинде түрк тајфаларынын мәшғулијәтини, онларын тарихи јерләшмәсini өјрәнмәк бахымындан да әһәмијәтлидир.

Верилмиш нұмунәнин дәјәрли чәһәтләриндә бири дә орасыдыр ки, о, мүбадиләнин башланғыч мәрһәләсini экс етдирир, һәтта тәрәкәмәјә ачлыг дүшмүшдүр. Гәдим түрк тајфалары үчүн чох сәчијүәви олан бир фактдыр. Елә бунунла бағлы, јәни араја әдавәтин дүшмәси һәрч-мәрчлик јаратыш, тајфа ачлыг дүшмүшдүр. Бу да белә бир халг инамына уйғундур ки, «һөрмәт олмајан јердә бәрәкәт ол-

маз». Ачлыға дүшмүш тајфанын бир гисм үзвү, жаҳуд бир нечәси мәһсулуну — јуну көтүрүб ѡола дүшмүшдүр. Мәтн-дән көрүнүр ки, онлар һәлә мәһеулу һарада мұбадилә етмәли олдуғуны билмир. Җәтиңлијә дүшәнләрә ѡолу Хызыр көстәрир. Бу кичик детал шубһесиз ки, натура мұбадиләсінин һәлә башланғыч мәрһәләдә олдуғуны көстәрир.

Лакин јеткин натура мұбадиләсі мәрһәләсінин нұмунәләріндән дә жазыя алынаны вардыр. Мәсәлән, Дәрбәнд-дән жазыя алынмыш башга бир мәтн-дән исә көрүнүр ки, артыг тајфа нәжи нә илә дәјишмәйин вә һарада дәјишмәйин мүмкүн олдуғуны билир. Мәтн-дән дә чәтиңликләр, мифик тәсөввүрләр жох, реал натура мұнасибәтләри әкс олунур:

Пендирими, дәләмәми,
Шоруму
Ағ дәрини, яғ дәрини.
Күркүлкләри, көннәри
Тајлаглара тајладым¹.
Тајлагымы
Гоншу ела һајладым.
Сары бугда
Кәлди долду дүннүға²
Балта вурдуг
Гәһәтдуга, сүннүға³.

Нәфмә чобанлар арасында жајылмышдыр. Өзү дә марагалыдыр ки, бу нәфмәни чобанлар пајызын сону, гышын үзвәлдәріндә — илк гар жаған құнұ кечирилән мәрасим заманы ичра едәрдиләр. Гаш гараланда бөյүк тонгал галанар, адамлар тонгал әтрағында дөврә вуруб отуардылар. Тонгал жаңанда чөнкә кәсиләр, тонгал үстүндә газанлар асыларды. Жерә сүфрә салынар, сүфрәј дуз, чөрәк, шорабағојуларды. Мәрасим заманы тонгал әтрағында бүтүн иштиракчылар жаллы кедәрдиләр. Жаллы кедәнләр әјилиб-дуарар вә үзүнү көж тутараг охуя-охуя тонгал башына доланардылар:

Жаз вер
Үз вер
Жүз вер,
Жаз вер,
Гара көj,
Ағ көj,
Көj көj

Ағ көj
Көj көj
Гара көj
Көj көj!
Ағ көj!
Гара көj!...

Көjүн ады нәфмәдә рәнкинә көрә нөвбәләшәр, үч нөвбәли хорун бириңчи башланғычында гара көj чағырылар, сон-

¹ Тајлағ — фургон, тај

² Дүннүғ — дәјирманын донлуғу

³ Сүннүғ — ачлығ.

ра ағ көj, даһа сонра көj көj. Гара көjүн чағырышы илә башлајан нәфмә «Гара көj» анламы илә дә гуртараарды.

Мәрасим үмумиликдә чох шән кечәрди. Бурада ушаглар, гадынлар, кәлинләр дә иштирак едәрдиләр. Тонгал әтрағында онларын биркә жаллылары кечирилди кими, гыз вә оғланлардан ибарәт айрыча дәстәләр дә оларды.

Мәрасим кечә јарысы чобанларын жаллысы илә баша чатарды. Чобанлар тонгал башына дөврә вуруб хорла охуя-жардылар.

Ho, ho, ho, ho, ho... Сел ho... Жел ho, Жел ho... Гор ho, Гор ho,.. Жер ho. Ja ho, ho, ho, ho, ho...

Мәтн бир нечә дәфә тәкрап олунарды. Игтисади мұнасибәтләр инкишаф етдиқчә мұбадиләнин жени формалары мејдана кәлди. Бүтүн бу формалар исә бәдии сөздә әкс олунду вә бир гисми дә бу құнұмұзә кәлиб чатды.

Азәрбајҹан шиғаһи поэзијасынын үнү чох әсрләрдән кәлән бир силсилә нәфмәләр дә вардыр. Бу нәфмәләр орта әсрләрдән башламыш Һинді, Һәләби, Руму долашмыш, өлкә-өлкә, дијар-дијар кәзмиш, кедиб үзаг-үзаг елләрә чыхмышдыр. Ганы, бир, дили бир халгларын әсрләрлә ешидиб севиндији, тәкрап едиб тәсәлли тапдығы нәрмәләрдән олмушшудур.

Орта әср Шәрг базарларында, карвансара дарвазала-рында, кичик мәһәллә дөгзәлләрінде, көнінә Бакынын адам итирән дарысгал күчәләринде, мин бир не'мәт дүзүлмүш Базар мејданында, Губа мејданында вә с. әлиндә бардаг кәздириән бөյүклю-кичикли ушагларын, чыр сәсли, үз-көзүндән јорғунлуг вә әзкинлик жаған ағбиричәк аналарын, ағил гочаларын охудуглары, лап ушаг икән ешидијим һәзин бир нәфмә дә вардыр:

Сәрин су вар, сәрвәри,
Үрәји жанаң, кәл бәри...

Исти јај қүнләриндә сәрин кәһризләрдән көтүрүлүб бардагларда, сәһәнкәләрдә мејдан-мејдан кәздирилән, кәздирилдикчә дә сәринләшән кәһриз сулары барәдә дилдә нәгәдәр кәзәл, мәзмунлу нұмунәләр вардыр!

Су сатанларын тин-тин, мәһәллә-мәһәллә кәзив охудуглары бу маһыларда суja бөйүк еңтирам, мәһәббәт дујулар, о, инсаны тәкчә сәринләшdirән жох, һәм дә ишә, әмәјә һәвәсими артыран, јорғунлуғуну алан улу бир не'мәт кими тә'рифләнәрди:

Кәһризәрим дәринди,
Кәһриз сујум сәринди.
Мүштәримин жох саны,
Кәһризим чан дәрманы.
Сујум ахшама галмаз..
Ичсән чанын ағрымаз.

Сәрин су вар, сәрвәри,
Үрәни јанан, кәл бәри...

Сују тә'риф еләјән бу типли нәғмәләрин сәдасы адамларын кур јерләриндә сәсләндикчә, кәһриз сујунун сәринији елә бил руһлара ахарды.

Сәрин су һаггындақы нәғмәләр ағыздан-ағыза, дилдән-дилә кәзәр, бир сыра һалларда исә халг арасында «Базар нәғмәләри», «тичарәт нәғмәләри», «игтисадијат нәғмәләри» ады илә шөһрәтләнмиш мәтнләрлә чарпазлашарды. Белә нәғмәләр исә халг арасында кениш јајылышы. Онлар эсасен малы тә'риф еләмәк, мүштәри чағырмаг мәгсәди дашишырды. Заман кечдикчә бу нәғмәләрин мејданы даралмаға, анчаг алғы-сатғы заманы, базарларда ешидилмәје башлады. Халг арасында мұхтәлиф мәһисуллары тә'риф еләјән бәдии мәтнләр јаранмаға башлады. Бунлар исә үмумиlikдә халгымызын чох гәдимдән јараныш игтисади вә тичарәт мәдәнијәтини өjrәnmәk бахымындан чох фаждыры.

Узун мүлдәтдән бәри шиғаһи поезијамызын бу дәјәрли нұмұнәләри «бајағы» мәтнләр несаң едилмиш, онлар нәинки топланмыш, һәтта илкин тәдгигатдан да кәнарда галмышды.

Лакин унутмаг олмаз ки, халг јарадычылығы халгын һәјатыны, мәишәтини әкс етдиရәn ән парлаг ајнадыр.

Биз халгымызын әсрләрдән бәри мөвчуд олан алғы-сатғы вә базар мәдәнијәтини онун бизә јадикар галмыш шиғаһи јарадычылығы васитәсилә өjrәnә биләрик. Одур ки, бу унудулмуш јарадычылығ бајағы сөзләр јығыны јох, халгын бејүк вә мүһүм бир мәдәнијәт саһесини өзүндә әкс етдиရәn мә'нәви сәрвәтимиздир.

Алғы-сатғы илә бағлы мәтнләр, мұхтәлиф мәһисулларын тә'рифи, фаждасы, чана хејри илә, мүштәри чағырмаг, алычы топламағ нидалары, хитаблары илә зәнкин оларды.

Көһнә шәһәр базарларында чөрәкчиләrin нәғмәләри халг арасында даһа кениш јајылышы. Базарларда мұхтәлиф чөрәк нұмұнәләри сатардылар. Арпа, буғда, дары чөрәјинич әтри адамы узагдан вурады. Чөрәкчиләrin мүштәри чағыран нәғмәләри мұхтәлиф вә рәнкарәнк иди.

Әтри хош,
Дады мејхощ,
Көрән јердә гојмаз,
Јејән једикчә дојмаз
Сары буғда чөрәji,
Сары буғда чөрәji,
Кәл, кәл ај мүштәри,
Кәл, ал ај мүштәри...

Жаҳуд:

Көзләр уста кәзарсән,
Сүфрәләри бәзәрсән
Нәр чөрәкдән кәзалсән,
Сары буғда чөрәјим,
Сары буғда чөрәјим.
Кәл, кәл ај мүштәри,
Кәл, кәл, ај мүштәри...

Чөрәкчиләrin охудуғу мүштәри чағыран нәғмәләр әксәр һалларда «Кәл, кәл, ај мүштәри, «Кәл ал, ај мүштәри» мүрәчиәтилә гуртараарды.

Базарларда арпа, дары, чад чөрәкләри дә олар, онлары тә'риф едән нәғмәләр дә чөрәкчиләр ичбисинде кениш јајыларды. Мәсәлән, дары чөрәji сатанлар мүштәрини белә чағырардылар:

Мәнә дарычан дејәрләр,
Охлаг илә көтүрүб
Күчлә сача сәрәрләр
Кәл, кәл ај мүштәри,
Кәл, ал ај мүштәри...

Чад чөрәji сатанлар исә чады белә тә'рифләjәрдиләр:

Чадды чаванды,
Касыба һајанды,
Гонаг гованды,
Кәлин боғанды...
Кәл, кәл ај мүштәри.
Кәл ал ај мүштәри.

Көһнә базарларда бә'зән сач гојулуб лаваш бишириләр, шабалыд говрулуб сатыларды. Сач әтрағында нәрә өз чөрәјини тә'риф еләjәrди. Бири дары чөрәјини, башгасы исә, чады арпа чөрәјини тә'рифләjәrди. Сач устүндән көтүрүб чөрәji сатанлар исә охујардылар.

Ејван үстү дарыды,
Сары буғдам сарыды.
Дејишмәjә вахт һаны
Сачы гојан гарыды
Гурбан олум гарысына,
Буғдасына, дарысына,
Хәмир кәлсін әрсінә,
Јуханы јајат тәрсінә.
Кәл, кәл, ај мүштәри,
Кәл, ал ај мүштәри.

Базарларда алма, армуд вә башга мејвә сатанлар өз мәһисулуну тә'рифләр, даһа чох мүштәри јығмаға чалышардылар. Мәсәләn, ал-гырмызы алма сатанлар охујардылар:

Ал алма, гызыл алма,
Сүфрәјэ дүзүл алма.
Билсәйдим јар көндәриб,
Сахлардым јүз ил алма.

Жаҳуд:

Гәндил, синааб,
Құл жанағ:
Өзү чан дәрманы
Ахтар синааб сатаны
Кәл, кәл ај мүштәри
Кәл, ал, ај мүштәри!

Базар фолклору нұмунәләриндә айры-айры мәһсуллар жетиширилди және әразијә көрә тә'рифләнір. Кәјчај нары, Суасај, Қәдәбәй картофу, Губа бәһмәзи, Бакы шанысы, инчили вә с. базарларда даһа соң тә'рифләнән мәһсулларданыр. Бир сыра налларда исә ұмумиликдә мүштәри тә'рифләнір. Онун қојыну, бухуну, жарашиғы, кејиминә сөз гошуулур:

Кәл, кәл, ај мүштәри,
Гызылданыр дишләри.

Жаҳуд:

Мүштәри, ај мүштәри,
Гүртап базар ишдәрин,
Көй-көйәрти сарапты
Шагга этдәр гаралды.

Ңәлә гәдимдән аршын малы сатанларын да нәғмәләри халг арасында кениш жајылмышдыр:

Аршын малы зај олмаз,
Аршын мал жердә галмаз.

Аршын малчыларын күчә-күчә, мәһәллә-мәһәллә, ев-ев кәзіб охудуглары маһнылар да узун мүддәт һафизәләрдә жашамышдыр.

Ал алан,
Мал алан
Аршын мал алан...

Тәсадуфи дејил ки, бөյүк бәстәкарымыз Ү. Һачыбәјовун ежни адлы әсәринде шифаһи поезијамызын халг арасында кениш жајылмыш мәтнләрinden бөйүк мәһарәт вә жарадычылыгla истифадә едилмишdir.

Шифаһи поезијамызда натура мүбадиләси, алғы-сатғы әлагәләри, тичарәт мұнасибәтләри вә базар мәденијәти илә бағлы жаранмыш бәдии мәтнләр шүбхәсиз ки, кениш бир тәдгигат объектидир. Онун айрыча өјрәнилмәсинә чидди ентияж вардыр.

לְרַמּוֹן

Охуулара тәгдим едилән бу китабда шифаңи халғ јарадычылығының индијәдәк аз топланмыш әмәк вә мәрасим нәғмәләри, инам вә ётигадларла бағлы еркән жанрлары мараглы материаллар әсасында үмумиләшдирлимишdir. Бурада илк дәфә олараг кәндирбаз вә сим пәлваны, масхара вә гарачы тамашаларында охуан мәтнләр, онларын мұхтәлиф вариантылары верилмишdir.